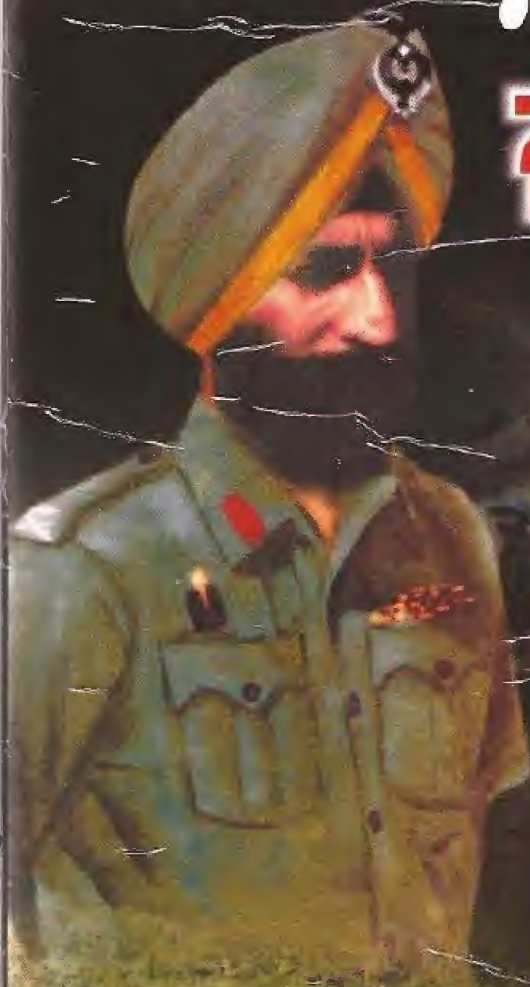

ਖਾਸਿਲਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਦੇ ਸੂਰਮੇ

ਅਮਰ ਸ਼ਹੀਦ

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ

ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲੜ

*free download other pdf books like this
visit www.cheemahar.blogspot.in*

ਲੇਖਕ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲੜ
9417046117

ਭਾਈ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਉਰਫ ਜਨ. ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਦੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਧਰੁ-ਤਾਰੇ ਦੀ ਚਮਕਦਾਰ ਰਹੇਗਾ। ਜਨ. ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਜਮਾਂਦਰੂ ਇਕ ਜਰਨੈਲ ਕਿਸਮ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ, ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਪੁਲਿਸ ਫੋਰਸ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਮਾਂਦਰੂ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਉਹ ਡਿਊਟੀ ਕਰਦਿਆਂ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਿਖਨਾਤੀਸੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚੇ ਦੌਰਾਨ ਉਸਨੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ, ਗੁਰਭੇਜ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ, ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਨਵਾਂ ਪਿੰਡ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਲਈ ਵੱਡੀਆਂ ਮੱਲ੍ਹਾਂ ਮਾਰੀਆਂ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਇੰਨਾ ਨੇੜ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਨੂੰ ਲੱਤ ਮਾਰ ਕੇ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਪਏ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੂਨ 84 ਦਾ ਸਿੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ ਵੀ ਲੜਿਆ ਉਪਰੰਤ ਜੇਧਪੁਰ, ਅਜਮੇਰ ਆਦਿ ਜੇਲਾਂ ਵਿਚ ਅਨਮਨੁੱਖੀ ਤਸੀਹੇ ਖੜ੍ਹੇ ਮੱਥੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੇ। ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਡੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਹ ਇਕ ਨਿਰਭਓ ਨਿਰਵੇਰ ਸੰਤੋਖੀ, ਨਿਰਲਾਲਚ ਅਤੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਸੱਚ ਕਹਿਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸਨ। ਐਸੇ ਆਗੂ ਕਦੇ ਕਦੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਨੂੰ ਐਸੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ 'ਤੇ ਸਦਾ ਮਾਨ ਰਹੇਗਾ। ਜਿਸਨੇ ਸੀਮਤ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਵੱਡੀ ਫੌਜੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲਈ। ਮੈਂ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਥਿਰ ਅਵਸਥਾ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ।

—ਭਾਈ ਮੋਹਕਮ ਸਿੰਘ
ਮੁੱਖ ਬੁਲਾਰਾ, ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ
ਜਥਾ ਭਿੰਡਰਾਂ, ਮਹਿਤਾ

ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਲਿਟਰੇਚਰ :

- ਸੰਤ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਲਾ ਵੱਡਾ ਸਟੀਕ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ, ਰਹਰਾਸਿ ਸਾਹਿਬ ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲਾ ਸਟੀਕ।
- ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਾਠ ਦਰਪਣ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਾਠ ਉਚਾਰਣ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- ਨਿਤਨੇਮ—ਸੱਤ ਬਾਣੀਆਂ।
- ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀਵਨ—ਸੰਤ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ।
- ਗੁਟਕੇ ਸਾਹਿਬ—ਨਿਤਨੇਮ, ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ।
- ਨਵੇਂ ਸਾਲ ਦੀ ਟਕਸਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਡਾਇਰੀ।
- ਬਾਲ ਉਪਦੇਸ਼—ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ।
- ਗੁਰਮਤਿ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ।
- ਸਿੰਘ ਗਰਜ। (ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ)
- ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚੇ ਦੀਆਂ ਕੈਸਟਾਂ—ਆਡੀਓ ਅਤੇ ਵੀਡੀਓ।
- ਟਕਸਾਲੀ ਤੋਗੇ, ਕਿਰਪਾਨਾਂ (ਹਰ ਜਾਈਜ਼ ਵਿਚ)।
- ਯੋਧਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ—ਆਡੀਓ ਕੈਸਟਾਂ।
- ਕੰਘੇ, ਕ੍ਰਿਪਾਨਾਂ, ਕੜੇ (ਸਰਬ ਲੋਹ), ਕਛਹਿਰੇ।
- ਕੀਰਤਨ ਦੀਆਂ ਕੈਸਟਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ।
- ਭਾਈ ਜੀਂਦਾ, ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਦੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹ ਚਿੱਠੀਆਂ।
- ਹੱਡੀ ਹੰਢਾਇਆ ਇਕ ਖ਼ੂਨੀ ਦਹਾਕਾ (ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਲਸਾ)।
- ਤਬੈਰੋਸ ਜਾਗਿਓ (ਆਰ.ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਨੂੰ ਚੈਲਿੰਜ)। (ਸੁਖਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ 'ਉਦੇਕੇ')
- ਜੁਝਾਰੂ ਯੋਧੇ (ਮਨਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਾਜਾ)
- ਸੰਤਾਪ (ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਡੂੰਮੇਵਾਲ)
- ਸਾਚੀ ਸਾਖੀ (ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ)
- ਸਿੰਘ ਸੂਰਮੇ। (ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੋਗੋਆਣੀ)
- ਸੱਚ ਆਖਾਂ ਦਾ ਭਾਂਬੜ ਮੱਚਦਾ ਏ (ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੋਗੋਆਣੀ)
- ਲਕੀਰ (ਗਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹਾਈਜੈਕਰ, ਦਲ ਖ਼ਾਲਸਾ)
- ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨੀ ਸੋਚ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਨੀਤੀ (ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ)
- ਸਭ ਦੁਸ਼ਟ ਝਖ ਮਾਰਾ
- ਗੜਗੱਜ ਅਕਾਲੀ ਗੱਜਿਆ (ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੋਗੋਆਣੀ)
- ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਬਿਪਰਾਂ (ਸੁਖਦੀਪ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ) ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋ।
- ਬਾਗੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ (ਸੁਖਦੀਪ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ)
- ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਮੋਰਚਾ (ਸੁਖਦੀਪ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ)
- ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੇਢੀ ਜੀਵਨੀ (ਮਨਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਾਜਾ)
- ਜਾਗਣ ਦਾ ਵੇਲਾ (ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੋਗੋਆਣੀ)

ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਲਿਟਰੇਚਰ :

- ਸੋਫ਼ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਲਾ ਵੱਡਾ ਸਟੀਕ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ, ਰਹਰਾਸ ਸਾਹਿਬ ਕੀਰਤਨ ਜੋਹਿਲਾ ਸਟੀਕ।
- ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਾਠ ਦਰਪਣ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਾਠ ਉਚਾਰਣ ਦੀ ਸੁਧਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- ਨਿਰਨੈਮ-ਸੱਤ ਬਾਣੀਆਂ।
- ਖਾਲਸਾ ਜੀਵਨ-ਸੱਤ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ।
- ਗੁਟਕੇ ਸਾਹਿਬ-ਨਿਰਨੈਮ, ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ।
- ਨਵੇਂ ਸਾਲ ਦੀ ਟਕਸਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਛਾਇਰੀ।
- ਬਾਲ ਉਪਦੇਸ਼-ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖੀ।
- ਗੁਰਮਤਿ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ।
- ਸਿੰਘ ਗਰਜ। (ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ)
- ਸੋਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਾਲਸਾ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚੇ ਦੀਆਂ ਕੈਸਟਾਂ-ਆਡੀਓ ਅਤੇ ਵੀਡੀਓ।
- ਟਕਸਾਲੀ ਭੋਗੇ, ਕਿਰਪਾਨਾ (ਹਰ ਸਾਈਜ਼ ਵਿਚ)।
- ਯੋਧਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ-ਆਡੀਓ ਕੈਸਟਾਂ।
- ਕੰਘੇ, ਡਿਪਾਨਾਂ, ਕੜੇ (ਸਰਬ ਲੋਹ), ਕਛਹਿਰੇ।
- ਕੀਰਤਨ ਦੀਆਂ ਕੈਸਟਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ।
- ਭਾਈ ਜਿੰਦਾ, ਭਾਈ ਲੁਖਾ ਦੀਆਂ ਜੱਲੂ ਚਿੱਠੀਆਂ।
- ਹੱਡੀ ਹੰਢਾਇਆ ਇਕ ਖੂਨੀ ਦਹਾਕਾ (ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ)।
- ਤਬੇਹੋਸ ਜਾਗਿਓ (ਆਰ.ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਨੂੰ ਚੈਲੰਜ)। (ਸੁਖਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ 'ਉਦੇਕੇ')
- ਚੁੜਾਹੂ ਯੋਧੇ (ਮਨਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਾਜਾ)
- ਸ਼ਿਤਾਪ (ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਭੁੰਮੇਵਾਲ)
- ਸਾਦੀ ਸਾਖੀ (ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ)
- ਸਿੰਘ ਸੂਰਮੇ। (ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੋਗੋਆਣੀ)
- ਸੱਚ ਆਖਾਂ ਦਾ ਭਾਬੜ ਮੱਚਦਾ ਏ (ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੋਗੋਆਣੀ)
- ਲਕੀਰ (ਗਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹਾਈਜੈਕਰ, ਦਲ ਖਾਲਸਾ)
- ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ ਸੋਚ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਨੀਤੀ (ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ)
- ਸਭ ਦੁਸ਼ਟ ਝਖ ਮਾਰਾ
- ਗੜਗੱਜ ਅਕਾਲੀ ਗੱਜਿਆ (ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੋਗੋਆਣੀ)
- ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਬਿਪਰਾਂ (ਸੁਖਦੀਪ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ) ਜਾਡੋ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋ।
- ਬਾਗੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ (ਸੁਖਦੀਪ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ)
- ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਮੋਰਚਾ (ਸੁਖਦੀਪ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ)
- ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ ਜੀਵਨੀ (ਮਨਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਾਜਾ)
- ਜਾਗਣ ਦਾ ਵੇਲਾ (ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੋਗੋਆਣੀ)

ਅਮਰ ਸ਼ਹੀਦ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ

ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ 'ਭੁੱਲਤ'

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :

ਗੁਰਮਤਿ ਪੁਸਤਕ ਭੰਡਾਰ (31 ਨੰਬਰ ਵਾਲੇ)

ਦੁਕਾਨ ਨੰ: 154 (ਸਕੂਟਰ ਸਟੋਫ਼ ਉਪਰ), ਚੌਂਕ ਘੰਟਾ ਘਰ ਮਾਰਗੀਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਭਾਈ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ)
098726-58302

ਦਿਲਬਾਗ ਸਿੰਘ
098151-61234

ਅਮਰ ਸ਼ਹੀਦ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ [ਨਾਵਲ]

ਲੇਖਕ :

ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ 'ਭੁੱਲਰ'

ਪਿੰਡ : ਸੁਰਜੀਤ ਪੁਰਾ

ਸੋ ਸੱਭ ਹੱਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦੇ ਰਾਖਵੇਂ ਹਨ।

ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਟਰ ਬਿਨਾਂ ਆਗਿਆ ਨਾ ਫਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ : ਅਪ੍ਰੈਲ 2007

ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ : ਫਰਵਰੀ 2009

ਮੁੱਲ : 120/- ਰੁਪਏ 100

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :

ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਸਤਕ ਭੰਡਾਰ (31 ਨੰਬਰ ਵਾਲੇ)

ਦੁਕਾਨ ਨੰ: 154 (ਸਕੂਟਰ ਸਟੈਂਡ ਉਪਰ),

ਚੌਂਕ ਘਟਾ ਪਰ ਮਾਰਕੀਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਫੋਨ : 0183-5101231 ਮੋਬਾ. 98726-58302, 98151-61234

ਫਾਪਕ :

ਦਸਮੇਸ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ

ਜਲੰਧਰ

(Printed in India)

ਸਮਰਪਣ

ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਪੁਲੀਸ,

ਫੌਜ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਫੋਰਸਾਂ ਦੇ ਅਸਹਿ ਤੇ ਅਕਹਿ

ਜ਼ੁਲਮ ਸਹਾਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ

ਜਾਂ

ਕਾਲ-ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ, ਅਜੇ ਵੀ ਦੁੱਖ

ਭੋਗ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸਹੀਦਾਂ ਕੀ ਚਿਤਾਰੀ ਪਰ ਲਗੇਗੇ ਹਰ ਬਰਸ ਮੇਲੇ,
ਕੌਮ ਪਰ ਮਰ ਮਿਟਣੇ ਵਾਲੇ ਕਾ ਯਹੀ ਬਾਕੀ ਨਿਸ਼ਾ ਹੋਗਾ।

“ਹੱਤ ਉਏ ਬੇੜੀ ਬੇੜੀ ਬਹਿਜੇ....ਗੁਰੂ ਮਾਰਿਓ! ਬੇੜਾ ਕਿਸੇ ਯੁੱਗ ਭਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ? ਅਜਾਦੀ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਮਾਰ-ਮੁਕਾਤਾ ਜਾਲਮੇਂ! ਬੇੜਾ ਮਿਟਜੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਜੱਗ ਤੋਂ....ਪੀਰਾਂ ਮਾਰਿਓ! ਕੀਤੇ ਦੀ ਸਜਾ ਤਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਮਿਲਣੀ ਏ, ਪਰ ਗੱਦਾਰੀ ਦਾ ਕਲੰਕ ਸੱਤ ਪੀੜ੍ਹਿਆਂ ਤਾਂ ਕੀ ਸੱਤ ਸਦੀਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਹਿਣਾ।” ਬਾਬਾ ਸ਼ੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਨ ਦੀ ਭਤਾਸ ਕੱਢਦਿਆਂ ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਕੋਸਿਆ। ਕਈ ਦੁਰਬਚਨ ਬੋਲੇ। ਏਨਾ ਦੁੱਖ ਬਾਬੇ ਨੇ ਉਦੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਨਾਇਆ, ਜਦੋਂ ਉਹਦਾ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਗੋਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਬਾਬੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਕਦੋਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਈ ਸੀ। ਇੱਕ ਮੁੰਡਾ ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਲੀਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਬੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਹੰਝੂ ਆ ਗਏ। ਸੁਹੇ ਚਿਹਰੇ ‘ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਪਲੱਤਣ ਛਾ ਗਈ।

“ਬਾਬਾ ਜੀ! ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਓਦਣ ਨਾ ਰੋਏ, ਜਿੰਦਣ ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਓਦਣ ਨਾ ਰੋਏ, ਜਿੰਦਣ ਕੁਲਦੀਪ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਅੱਜ ਕਿਉਂ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੰਝੂਆਂ ਦਾ ਕਾਰਣ?” ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਉਹ ਬਾਬੇ ਦਾ ਘਰਾਂ ‘ਚੋਂ ਭਤੀਜਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਮਾਲ ਮੰਡੀ ਦੀ ਕੁੱਟ ਖਾ ਕੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿੰਡਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

“ਤੂੰ ਕੀ ਜਾਣੇ-ਪੁੱਤਰਾ? ਪੁੱਤ ਮਰਜੇ, ਔਰਤ ਹੋਰ ਜੰਮ ਲੈਂਦੀ ਏ, ਪਰ ਪਤੀ ਮਰਜੇ ਤਾਂ ਸੋ ਸਾਲ ਦਾ ਰੰਡੇਪਾ ਕੱਟਣਾ ਪੈਂਦਾ ਏ।” ਬਾਬੇ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਡਾਂਗ ਜਿੱਡਾ ਹੋਕਾ ਭਰਿਆ।

“ਕੀ ਮਤਲਬ ਬਾਬਾ?”

“ਮਤਲਬ, ਪੁੱਤਰਾ! ਇਹ ਆ ਕਿ ਜਦ ਕੋਈ ਲੀਡਰ ਜਾਂ ਜਨਰਲ ਮਰਦਾ ਏ ਤਾਂ ਕੌਮ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਪਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਤਰਸੇਮ ਤੇ ਕੁਲਦੀਪ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਬਚੇ, ਪਰ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਈ ਏ, ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਏ: ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ!” ਬਾਬੇ ਨੇ ਭਿੱਜੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਬਾਬਾ ! ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਮੌਤ 'ਤੇ ਹੌਥੁ ਕਰਨੇ, ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਤੁੱਲ ਏ। ਜਦ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਹੱਸਦਾ-ਹੱਸਦਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ਏ, ਤੈਨੂੰ ਰੋਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਹੋਰ ਬੇਰੇ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣਗੇ—ਤੂੰ ਝੋਰਾ ਨਾ ਕਰ।” ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਬੇ ਦੇ ਡਿੱਗਦੇ ਮਨੋਬਲ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹਿਆ।

“ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਬਣਜ਼ਗਾ।” ਬਾਬੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇੱਕ ਵਾਰ ਬਾਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ-ਖੇਡਦਾ ਰਾਜਾ ਫਤਹਿ ਓਦ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਹਦੀ ਰਾਣੀ ਮੈਣੀ ਨੇ ਬਾਲ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਚੁੱਕ ਕੇ ਗੋਦੀ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾ ਲਿਆ। ਰਾਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਧੀ-ਪੁੱਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਣੀ ਮੈਣੀ ਨੂੰ ਪੰਡਿਤ ਜਿਵ ਦੱਤ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬਾਲ ਗੁਰੂ ਸਰਬ ਕਲਾ ਸਮਰੱਥ ਹਨ। ਹਰ ਇੱਕ ਦੀ ਮਨੋਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਰਾਣੀ ਮੈਣੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅੱਗੇ ਬੜੇ ਸਨਿਮਰ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ—‘ਗੁਰੂ ਜੀ ! ਮੇਰੀ ਗੋਦ ਸੁੰਨੀ ਏ, ਇੱਕ ਪੁੱਤ ਬਖਸ਼ੋ ਜਿਹੜਾ ਬਿਲਕੁੱਲ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗਾ ਈ ਹੋਵੇ।’ ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ—‘ਮਾਤਾ ਜੀ ! ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਮੈਂ ਈ ਆਂ। ਸੋ ਮੈਨੂੰ ਈ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਸਮਝ ਲਉ।’ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਏ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਵਰਗਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਈ ਸੀ। ਝੋਰਾ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਏਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਏ ਕਿ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਵਰਗਾ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਈ ਸੀ।” ਬਾਬੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੁਬਾਰਾ ਫਲਕ ਪਈਆਂ।

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਨੇ ਬਾਬੇ ਦੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਗਹਿਰੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ ਸੀ। ਬਾਬੇ ਦੇ ਭਾਅ ਦਾ ਤਾਂ ਜਹਾਨ ਈ ਉੱਜਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਉਹ ਸਿੱਖ-ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਵੱਡੀ ਹਾਰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਆਗੂ ਜਾਂ ਜਨਰਲ ਦੀ ਮੌਤ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਚੋਣੀ ਵਾਪਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਆਗੂ ਦੀ ਮੌਤ, ਕੌਮ ਨੂੰ ਵਲਦਲ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟਦੀ ਏ ਪਰ ਜਨਰਲ ਦੀ ਮੌਤ ਫੌਜ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਦੀ ਏ। ਏਨਾ ਦੁੱਖ ਬਾਬੇ ਨੇ ਓਦਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਨਾਇਆ, ਜਿਸ ਦਿਨ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਜਨਰਲ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਚਹੇਤੂ ਤੇ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਕੋਹੜ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ਸੀ।

“ਬਾਬਾ ! ਤੂੰ ਦਿਲ ਨਾ ਢਾਹ—ਅਜੇ ਬੜੇ-ਬੜੇ ਯੋਧੇ ਮੌਜੂਦ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨੀ ਔਖੀ ਏ। ਉਹ ਯੋਧੇ ਜ਼ਾਲਮ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਖੋਖਲੀਆਂ ਕਰਕੇ ਰੱਖ ਦੇਣਗੇ,” ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖੁੱਬਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਣਾ ਚਾਹਿਆ।

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਦੁੱਖ ਇਕੱਲੇ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਨੂੰ ਈ ਅਥਾਹ ਦੁੱਖ ਸੀ।

“ਉਹ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਏ ਪਰ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ ਘਾਟਾ ਕੌਣ ਪੂਰਾ ਕਰੇਗਾ ?” ਬਾਬੇ ਦੀ ਸੁਰਤੀ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਬਾਬੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਸੀ। ਬਾਬੇ ਨੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿੱਤਾ। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਖਰੀ ਬੋਲ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਕਹੇ ਸੀ, ਬਾਬੇ ਦੇ ਜਿਹਨ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਆਏ : “ਬਾਬਾ ਜੀ ! ਝੋਰਾ ਨਾ ਕਰਿਓ—ਹੁਣ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਦਾ ਈ ਮੇਲਾ ਏ। ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਗੋਲੀ ਮੈਨੂੰ ਭਾਲ ਰਹੀ ਏ ਤੇ ਮੇਰੀ ਗੋਲੀ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰ ਰਹੀ ਏ। ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਟ ਕਮਾਂਡੋ ਵਿੱਚ ਵਤ ਗਏ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੱਖ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਆ। ਚਲੋ—ਕੋਈ ਨਾ—ਬਾਬਾ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਹੌਸਲਾ ਰੱਖਿਓ ! ਛੇਤੀ ਕੀਤਿਆਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਮਾਈ ਦਾ ਲਾਲ ਜਿਉਂਦੇ-ਜਾਗਦੇ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਜੇ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਨੂੰ ਈ ਫੜ ਲਿਆ ਤਾਂ ਪੁਵਾਹ ਕੋਈ ਨਹੀਂ—ਝੱਲਾਂਗੇ ਤਨ 'ਤੇ—ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਮਰਦਾਂ 'ਤੇ ਈ ਤਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਨੇ, ਖੁਸਰਿਆਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ। ਚੰਗਾ, ਬਾਬਾ ! ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫ਼ਤਹਿ।” ਏਨੀ ਆਖ ਕੇ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਠੀਕ ਈ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਗਿਆਰ੍ਹਵੇਂ ਦਿਨ ਈ ਇਹ ਭਾਣਾ ਵਰਤ ਗਿਆ। ਅਖਬਾਰਾਂ, ਰੇਡੀਓ ਤੇ ਟੀ.ਵੀ. 'ਤੇ ਖ਼ਬਰਾਂ ਟੈਲੀਕਾਸਟ ਹੋ ਗਈਆਂ ਕਿ :

“ਬੀਤੀ ਰਾਤ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਦਾ ਨਾਮ-ਨਿਹਾਦ ਚੀਫ਼ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੁੱਖਾ ਉਰਫ਼ ਸੁੱਖਾ ਸਿਪਾਹੀ ਪੁਲੀਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਹਲਾਕ !”

‘ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸੱਸੀ ਨੂੰ ਰੋਗਸਤਾਨ ਦੇ ਟਿੱਬਿਆਂ 'ਚ ਸਾੜਨ ਵਾਲਿਆ ! ਹੁਣ ਤੇਰਾ ਕੀ ਹਸਰ ਹੋਏਗਾ ? ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਤੂੰ ਜਾਣਦਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਸ਼ਹੀਦ ਜਰਨੈਲ ਦੇ ਸਾਥੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਤੇਰੇ ਕੰਨ ਖੋਲ ਦੇਣਗੇ।’ ਬਾਬੇ ਨੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਭਤਾਸ ਕੱਢੀ। ਉਹ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁੱਲ ਖ਼ੋਖ਼ਰ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਮਾਲਾ ਦੇ ਮਣਕੇ ਵਾਂਗ ‘ਟੱਕ-ਟੱਕ’ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

“ਮਰਨਾ ਤਾਂ ਸਭ ਨੇ ਈ ਏ” ਬਾਬਾ ! ਪਰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਵਾਲੀ ਮੌਤ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਈ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦੀ ਏ,” ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗਹਿਰੇ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਕਿਹਾ। “ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਈ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਲਾਉਂਦਾ ਏ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਸੂਲੀ ਚੜ੍ਹਦੇ ਨੇ,” ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਫ਼ਸੋਸ ਨਾਲ ਸਿਰ ਮਾਰਿਆ।

“ਹਾਏ ਨੀ ਮੌਤ ਰਾਣੀਏ ! ਤੂੰ ਕਿੱਡੀ ਜ਼ਾਲਮ ਏ ! ਤੂੰ ਕਿੱਡੇ-ਕਿੱਡੇ ਯੋਧੇ ਆਪਣੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿੱਚ ਲੁਕਾ ਲਏ। ਗੁਹੜੀ ਨੀਦਰ ਸੁਵਾ ਲਏ ਜਿਹੜੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਜਾਗ ਸਕੇ। ਤੇਰੀ ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਨਿੱਘ ਵਿੱਚ ਐਸੇ ਮਸਤ ਹੋਏ ਕਿ ਮੂਭ ਪਾਸਾ ਨਾ ਪਰਤਿਆ। ਉਫ਼ ! ਮੌਤ ਰਾਣੀਏ !! ਤੂੰ ਕਿੰਨੀ ਭਿਆਨਕ ਏ ! ਲੋਕਾਂ

ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਖਸ਼ਣ ਵਾਲਿਆਂ ਸ਼ੇਰਾਂ, ਦਲੇਰਾਂ ਤੇ ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਨਿਗਲ ਕੇ ਤੋਰਾ ਹਿਰਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪਿਘਲਿਆ ?” ਬਾਬੇ ਨੇ ਮੋਤ ਰਾਣੀ ਦੇ ਸਖਤ ਸੁਭਾਅ 'ਤੇ ਗਿਲਾ ਕਰਦਿਆਂ ਨਿਹੇਰਾ ਦਿੱਤਾ।

-2-

ਸਰਵਿਰੋਸੀ ਕੀ ਤਮੰਨਾ ਅਭ ਹਮਾਰੇ ਦਿਲ ਮੇਂ ਹੈ
ਦੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋਹ ਕਿਰਨਾ ਬਾਬੂ-ਏ-ਕਾਤਿਲ ਮੇਂ ਹੈ।

ਨਾਂ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਜੁਝਾਰੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨੂੰ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਏ ਕਿ ਕੋਈ ਉਸਨੂੰ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਕੋਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਕੋਈ ਸੁੱਖਾ ਪੰਜਵੜੀਆਂ! ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਨੀਂਦ ਹਰਾਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਕਲੀ ਨਾਂ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਜਿਆਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਹ ਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਹਿਬੂਬ ਨੇਤਾ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਸੀ—“ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘਾਂ! ਤੂੰ ਸਾਡਾ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਦਾ ਭਾਈ ਏਂ।”

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਅੱਣਖ ਦਾ ਪੁੱਤਲਾ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਦੇਵਤਾ, ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ, ਸਿੱਖ ਮਰਿਆਦਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ, ਉੱਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਾਲਾ, ਕੌਮ ਲਈ ਮਰ ਮਿੱਟਣ ਵਾਲਾ ਤਿਆਗੀ ਯੋਧਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮਨ ਨੂੰ ਮੋੜ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਨੰਤ ਅਨੰਦ ਵਿੱਚ ਜੋੜ ਲਿਆ ਸੀ। ਧੀਆਂ-ਪੁੱਤਾਂ ਤੇ ਸਾਕਾਂ-ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਦਾ ਮੋਹ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸੱਚਾ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਬਣ ਗਿਆ।

1952 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਜੰਮਿਆ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਮੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਨੌਣ-ਨਕਸ਼ਾਂ ਵਾਲਾ, ਮੋਕਲੇ ਹੱਥਾਂ ਤੇ ਲੰਮੇ ਕੰਦ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸ, ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਪੰਜਵੜ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਖੇਡਦਿਆਂ-ਮੱਲਦਿਆਂ, ਹੱਸਦਿਆਂ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰ ਲਈ। ਪਿਉ ਦਾ ਸਾਇਆ ਨਿੱਕੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਈ ਸਿਰੋਂ ਉੱਠ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਭਰਾ ਸੀ—ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ।

ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਐਡਮਿਸ਼ਨ ਲੈ ਲਈ। ਕਾਲਜ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਬੇਤਰਤੀਬੀ ਚਾਲ ਵਿੱਚ ਨਵਾਂ

ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਭਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਵਾਨੀ ਵਿੱਚ ਹਾਣ ਨੂੰ ਹਾਣ ਪਿਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਏ ਤੇ ਹਾਣੀ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਵਧੀਆ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਾਣੀ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਹੱਸਦਿਆਂ-ਖੇਡਦਿਆਂ ਬੀ.ਏ. ਪਾਸ ਕਰ ਲਈ। ਬੀ.ਏ. ਕਰ ਕੇ 30 ਅਕਤੂਬਰ, 1971 ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ 'ਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ ਵਰਦੀ ਪਾ ਕੇ ਉਹਦਾ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਹੋਰ ਵੀ ਨਿਖਰ ਆਇਆ।

ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਕਸਲਾਈਟਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਨਕਸਲਾਈਟਾਂ ਨੇ ਖੂਨੀ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। 'ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਨਾਲੀ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਏ' ਚੀਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ, ਕੈਂਦਰੀ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਟੱਕਰ ਬੇਸ਼ੱਕ ਸਹੀ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਸੀ ਪਰ ਟੱਕਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸੋਧ ਅਰਥਹੀਨ ਸੀ। ਨਕਸਲਾਈਟ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਭਾਵ ਭੁੱਲ ਕੇ ਰੂਸੀਆਂ ਤੇ ਚੀਨੀਆਂ ਦੇ ਸੋਹਲੇ ਗਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਬੇਗਾਨੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਮਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਿਨਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀਆਂ। ਬੇਗਾਨੀਆਂ ਇੰਟਾਂ 'ਤੇ ਮਹਿਲ ਨਹੀਂ ਉਸਰਦੇ। ਬੇਗਾਨਾ ਲੱਖ ਆਖੇ, ਅੰਤ ਧੱਖਾ ਈ ਕਰਦੇ। ਪੁੱਤ ਦਾ ਮੋਹ ਪਿਉ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਮਤੇਇਆ ਪਿਉ ਕਦੇ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ ਭਾਲਦਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਕਸਲਾਈਟਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਧਰਮ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਰੂਸੀ ਬਾਂਦਰਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਲੱਗ ਕੇ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਤਿਲਾਜਲੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਕਸਲਾਈਟੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਤੋਂ ਇੰਨੇ ਬੇਮੁਖ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸ਼ਾਸਕੀਆਂ ਨੇ ਜਨੂੰਨ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਤੇ ਸਰੋਵਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੋਨਾ ਲਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਦੱਸਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕਿਸਾਨ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨ ਨੇ ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ, ਅਬਦਾਲੀ, ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਤੇ ਗੋਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ ਏ, ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਤੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਖਾਤਰ। ਜਿਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪਲਿਆ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਤੇ ਧਰਮ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਲਈ ਬੰਦ-ਬੰਦ ਕਟਵਾ ਲੈਂਦਾ ਏ, ਚਰਖੜੀਆਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਏ, ਸੀਸ ਤਲੀ 'ਤੇ ਧਰ ਕੇ ਵੈਰੀ ਨਾਲ ਲੜ ਸਕਦਾ ਏ, ਕੀ ਉਹ ਇਨਸਾਨ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਤੇ ਧਰਮ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਬੋਲੇ ਗਏ ਨਿਰਾਦਰ ਭਰੇ ਕੁਬਚਨ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਏ? ਚਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ—ਸ਼ਾਇਦ ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਈ ਨਕਸਲਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ਤੇ ਚੱਲੇ ਹੋਏ ਕਾਰਤੂਸ ਵਾਂਗ ਟੁੱਸ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਨਕਸਲੀ ਕਾਮਰੇਡ ਬੇਗਾਨੇ ਲਾਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਰੂਸ 'ਤੇ ਇਤਬਾਰ ਕਰ ਕੇ, ਏਨੇ ਖੱਜਲ-ਖੁਆਰ ਹੋਏ ਕਿ ਧੋਬੀ ਦੇ ਕੁੱਤੇ ਵਾਂਗ ਨਾ ਘਰ ਦੇ ਰਹੇ, ਨਾ ਘਾਟ ਦੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮਰਨਾ ਮਿੱਥਿਆ, ਅੰਤ ਉਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਗਏ। ਰੂਸ ਮੂੰਹ ਵੱਟ ਕੇ ਕਾਂਗਰਸ

ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿੱਚ ਵਤ ਗਿਆ। ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੋਸ਼ ਮੂਤ ਦੀ ਝੰਗ ਵਾਂਗ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਅੰਤ ਗਰਕਦੇ-ਗਰਕਦੇ ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਗਰਕ ਗਏ ਕਿ ਲੁਟੇਰੀ ਜਮਾਤ (ਕਾਂਗਰਸ) ਵੱਲੋਂ ਲਾਈ ਗਈ ਨੈਸ਼ਨਲ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਠੋਕ ਕੇ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਕਿਰਤੀ ਜਮਾਤ ਦੀ ਪਿੱਠ ਵਿੱਚ ਫੂਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਝੋਲੀ ਚੁੱਕ ਲਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਜਾਖ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰੈਡੀਕਲ ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਈ ਉੱਭ ਗਿਆ। ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੋਂ ਉੱਖੜੇ ਕਾਮਰੇਡ ਉੱਖੜੇ ਕੁਝ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਣਖ ਤੇ ਈਮਾਨ ਗਿਰ ਗਏ, ਉਹ ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗ ਪਏ। ਪਰ ਅਣਖ ਵਾਲੇ ਅਣਖੀ ਪ੍ਰਵਾਨੇ ਸਮੂਹ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਤੁਰ ਪਏ।

ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਅੱਖੀਂ ਤੱਕੇ ਸਨ। ਅੱਣਖ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਸਹਿੰਦਿਆਂ ਤੱਕਿਆ ਸੀ, ਮਰਦਿਆਂ ਤੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਜਾਗ ਉੱਠਿਆ। ਉਹਦਾ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਾੜੇ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੋਸ਼ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲੀ ਖੜਾ ਸੀ। ਉਸ ਬੁਢੇਰੇ ਨਿਗ੍ਹਾ ਮਾਰੀ। ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿਆਣਾ ਰਹਿਬਰ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਇਆ ਜਿਹੜਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਸਕੇ। ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ 'ਸਿਆਣੇ ਮਲਾਹ ਬਿਨਾਂ ਬੇੜੀ ਬੰਨੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ। ਅਕਲਹੀਣ ਆਗੂ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਸੱਤਿਆਨਾਸ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਨੇ। ਸਿਆਸੀ ਸੂਝ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹੀਰ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵਿਆਹੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਹ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੱਚ ਏ। ਹੇਠਲੀ ਉੱਤੇ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਸਿਆਣਾ ਰਹਿਬਰ ਚਾਹੀਦਾ ਏ ਜਿਹੜਾ ਸੂਝ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਸੇਧ ਦੇ ਸਕੇ।'

ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਖਤਮ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ, ਪਰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਨਿਰੋਈ ਰੇਜ਼ੂਲੇਸ਼ਨ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਨਕਸਲੀਆਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਕਾਇਲ ਸੀ, ਪਰ ਰੂਸ-ਚੀਨ ਦੇ ਪਿਛਲੇਗ ਬਣਨਾ ਉਹਨੂੰ ਉੱਕਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। 'ਜਿਸਨੇ ਲਾਈ ਗੱਲੀ, ਉਸੇ ਨਾਲ ਤੁਰ ਚੱਲੀ,' ਇਹ ਕਹਾਵਤ ਕਾਮਰੇਡਾਂ 'ਤੇ ਬਿਲਕੁੱਲ ਢੁੱਕਦੀ ਸੀ। ਪਰਾਈ ਆਸ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਦੀ ਉਮੀਦ ਰੱਖਣੀ ਕਿੰਨੀ ਹਾਸੋਹੀਣੀ ਗੱਲ ਏ।

ਹਮਾਇਤੀ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਦੀ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਵਿੱਚ ਉਹਦਾ ਆਪਾ ਲੁੱਛਦਾ ਰਿਹਾ। ਰੂਹ ਜ਼ਿਬਾਹ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਮੱਠਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਨੌਜਵਾਨ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਹੋ ਗਏ। ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਝਾਕ ਵਿੱਚ ਇਨਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵਹਿਸੀ ਬਣ ਗਏ। ਬੋਲਗਾਮ ਹੋਏ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰਨੇ, ਕਬਜ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਜਾਣਾ ਇੱਕ ਪੇਸ਼ਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੱਥੋਂ ਵੱਧ ਦੁੱਖ ਸੀ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਰਾਹ

ਤੁਰ ਪਈ ਸੀ। ਇਨਕਲਾਬ ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਸੁਪਨਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਾਰਟੀ ਐਂਡੋ-ਅੱਡ ਗਰੁੱਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਗਈ।

ਪਰ ਇੱਕ ਆਸ ਦੀ ਕਿਰਨ ਚਮਕੀ।

13 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1978 ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ-ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸਾਕਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਨਰਕਧਾਰੀਆਂ ਨੇ ਤੇਰਾਂ ਸਿੱਖ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਕੁਝ ਸਿੰਘ ਜਖਮੀ ਵੀ ਹੋਏ। ਇਸ ਟਕਰਾਅ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੂਰਮਾ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਉੱਤਰ ਕੇ ਆਇਆ। ਉਹ ਸੂਰਮਾ ਸੀ, ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਲਸਾ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ! ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਰੋਧਵਾਂ ਮੁਖੀ!! ਇਲਾਹੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਹੁਸੀਨ ਮੁਜੱਸਸਮਾ!!! ਜਿਸਨੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਵਿੱਚ ਜਾਗਰਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਰ 'ਤੇ ਕਫ਼ਨ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਬਾਣੇ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ-ਤੋੜ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦਾ ਪੁਣ ਕਰ ਲਿਆ। ਦੇਹਧਾਰੀ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਪੰਥ-ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖੀ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਨੱਟਿਸ ਲਿਆ। ਜਿਸਦਾ ਸਦਕਾ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ 'ਅੱਤਵਾਦੀ' 'ਵੱਖਵਾਦੀ' ਤੇ 'ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨੀ' ਗਰਦਾਨਿਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਹੌਂਸਲਾ ਨਾ ਛੱਡਿਆ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਕਤਲ ਹੋਏ। ਨਿਰੋਧੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਾਤਲ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਗੁਰਬਚਨਾ ਵੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਲਾਲੇ ਜਗਤ ਨਾਰਾਇਣ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਚਾਰੂ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਨਰਕਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਤਲ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਕੁਝ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵੀ ਹੱਦ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਬੱਬਰ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਦਲ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਦਸਮੇਸ਼ ਰੈਜਮੈਂਟ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਕੌਂਸਲ ਆਫ਼ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ, ਅਕਾਲ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਆਦਿ। ਇਹ ਸਭ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਨ। ਬੱਬਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗੁਰਬਚਨੇ ਤੇ ਜਗਤ ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਕਤਲ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਫਸਾਉਣ ਦੀ ਨਾਕਾਮ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਮੁੰਡੇ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ। ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਤੇ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਸਵਾਰਾਂ ਨੇ ਸਰੂਆਮ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡਾ ਕਦਮ ਦਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੇ ਕਾਰਕੁੰਨਾਂ ਨੇ ਚੁੱਕਿਆ। ਉਹ ਸੀ ਇੰਡੀਅਨ ਏਅਰ ਲਾਇਨਜ਼ ਦਾ ਬੇਇੰਗ ਜਹਾਜ਼ ਅਗਵਾ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈਆਂ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਲਤ ਕਦਮ ਉਠਾ ਲਿਆ ਏ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਭੁੱਡਾਂ ਦੀ ਖੱਪਰ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਪਾ ਲਿਆ ਏ। ਸਿੰਘ ਜਹਾਜ਼ ਹਾਈਜੈਕ ਕਰ ਕੇ, ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ

ਦਾ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕੌਮਾਂਤਰੀਕਰਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਅਥਾਹ ਜੋਸ਼ ਅੱਗੇ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਗੋਡੇ ਟੇਕਣੇ ਪਏ। ਫਲਸਰੂਪ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਇੱਜਤ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਵੇਰ ਸੀ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਹੱਕੀ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮਰੇ-ਮਾਰੇ ਦਾ ਵੇਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਸਵਾਰਾਂ ਨੇ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰਾਂ ਤੇ ਨਰਕਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭੁੱਲੇ-ਭਟਕੇ ਨਕਸਲਵਾਦੀ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਸਵੱਛ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਰੱਬ ਨੂੰ ਸੋ-ਸੋ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਣ ਵਾਲੇ ਨਕਸਲਾਈਟ ਮੁੰਡੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸੱਜ ਗਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਮੁੱਖ ਨਾਮ ਇਹ ਹਨ—ਨਵੱਤਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ, ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ, ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ, ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਕਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਮੱਘਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ।

ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਉੱਭਰ ਕੇ ਏਨੀ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਹੁਕਮ 'ਤੇ ਮਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਏਨੀ ਰਸੀਲੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਇੱਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਲਨ ਸ਼ਕਤੀ ਅਥਾਹ ਸੀ। ਜ਼ਾਲਮ, ਬੁੱਢਲਾ, ਪਾਪੀ, ਕੁਕਰਮੀ, ਅਧਰਮੀ, ਬਦਕਾਰ, ਬਦਮਾਸ਼ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਅਫਸਰ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਬਰ-ਬਰ ਕੰਬਦੇ ਸਨ। ਬੁੱਢਲੇ ਅਫਸਰਾਂ ਤੇ ਜ਼ਾਲਮ ਹਾਕਮਾਂ ਲਈ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਹਊਆਂ ਸਨ। ਕੌਮੀ ਪ੍ਰੇਸ ਨੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ 'ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਮਸੀਹਾ' ਕਰ ਕੇ ਲਿਖਿਆ। ਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਵਾਰੰਟ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਗੋਲੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਿੰਤਾ ਚੈਕ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਡੇਰਾ ਜਮਾ ਲਿਆ।

ਬੇਸ਼ੱਕ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਨੇ 'ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੇ ਮਤੇ' ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖ-ਵਿਰੋਧੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸਮਝ ਕੇ ਮੋਰਚਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਗੈਰਮਿੰਟ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਟੱਕਰ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਤਖ਼ਤ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸੀ। ਟੱਕਰ ਵੀ ਏਨੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਕਿ ਜਿਸ

ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਤਖ਼ਤ ਦੀਆਂ ਚੂਲਾਂ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਕਈ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਹ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਜ਼ਾਲਮ ਨੂੰ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਚਿੱਠੀ ਦੁਆਰਾ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ ਸੀ, ਸਮਾਂ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਸੀ ਕਿ 'ਤੈਨੂੰ ਫਲਾਣੀ ਝਾਰੀਖ਼' 'ਤੇ—ਫਲਾਣੇ ਸਮੇਂ ਗੱਡੀ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਜਾਏਗਾ, ਕਾਇਮ ਹੋਜਾ।' ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਕਿਆਮਤੀ ਯੋਧੇ ਮਿਲ ਈ ਪੈਂਦੇ। ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ।

ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਗੁਣ 'ਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ। ਉਹਦੀ ਡਿਊਟੀ ਜਲੰਧਰ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਏਥੇ ਉਹਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਜਿਸਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਚਲਾ ਗਿਆ।

'ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਿਫਤੀ ਦਾ ਘਰ।' ਉਥੇ ਵਾਕਿਆਈ ਸਿਫਤਾਂ ਸੀ। ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ, ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ, ਅਕਾਲ ਰੈਸਟ ਹਾਊਸ, ਲੰਗਰ ਤੇ ਪਰਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਖਾੜਕੂ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਯੋਧੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ 'ਤੇ ਸਿਰ ਵਾਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ, ਦੇਗ ਕਰਾਈ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਕਿ 'ਹੋ ਸੱਚੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ! ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਬਲ ਬਖਸ਼ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕਾਂ।' ਉਸ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਿਆ। ਰਾਗੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਿਆ:

ਪਹਿਲਾ ਮਰਨ ਕਬੂਲ, ਜੀਵਨ ਕੀ ਛੱਡਿ ਆਸਿ॥

ਰਉ ਸਭਨਾ ਕੀ ਰੇਣੁਕਾ, ਤਉ ਆਉ ਹਮਾਰੇ ਪਾਸਿ॥

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਂਵਾਕ ਵਿੱਚ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਥਾਹ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਜਾਪਿਆ। ਉਹਦੇ ਜਿਹਨ ਵਿੱਚ ਝੱਟ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਉੱਭਰ ਆਈ। ਉਸ ਕਲਪਨਾ ਵਿੱਚ ਤੋਕਿਆ: ਪੰਚਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਤੱਤੀ ਤਵੀ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਮੁਸਕਰਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੋਹਲ ਸਚੀਰ ਅਤੇ ਕੋਮਲ ਸਿਰ 'ਤੇ ਤੱਤੀ ਰੇਝ ਪੈ ਰਹੀ ਏ, ਪਰ ਪੰਚਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਏ ਉਚਾਰ ਰਹੇ ਹਨ: 'ਤੇਰਾ ਕੀਆ ਮੀਨਾ ਲਾਗੈ।' ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਗਾਧ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸਰਸਾਰ ਹੋ ਗਿਆ:

ਜਉ ਤਉ ਪ੍ਰੇਮ ਬੇਲਨ ਕਾ ਚਾਉ॥

ਸਿਰ ਧਰਿ ਤਲੀ ਗਲੀ ਮੇਰੀ ਆਉ॥

ਇਤੁ ਮਾਰਗਿ ਪੈਰ ਧਰੀਜੈ॥

ਸਿਰ ਦੀਜੈ ਕਾਣਿ ਨ ਕੀਜੈ॥

ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਨ ਵਿਸਮਾਦਕ ਵਜਦ ਵਿੱਚ ਭੂਮ ਉੱਠਿਆ। ਝੱਟ ਉਹਦੇ ਜਿਹਨ ਦੀ ਸਕਰੀਨ 'ਤੇ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ, ਬਾਬਰ ਦੀ ਚੱਕੀ ਪੀਠਦਾ ਉੱਤਰ ਆਇਆ। ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਵੈਰਾਗ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਪਰਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਕਿੰਨਾ ਈ ਚਿਰ ਇਸ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਵਿਸਮਾਦਕ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸੁਆਦ ਈ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਅਨੰਦ ਈ ਅਲਹਿਦਾ ਏ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਬਖਸ਼ਦੀ ਏ ਤੇ ਗਿਆਨ ਰੂਹ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਏ।

'ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ' ਠੀਕ ਈ ਆਖਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਾਥੀ ਉਹ ਹੀ ਬਣ ਸਕਦੇ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਸੈਤ ਨੂੰ ਮਖੋਲ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਕਾਲ ਨੂੰ ਟਿੱਚ ਸਮਝਦੇ ਨੇ।' ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਨ ਭਰ-ਭਰ ਫੁੱਲਦਾ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ, ਕਿਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ। ਉਹਦਾ ਜੀਅ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਸਿੰਘ ਜਜ ਜਾਵਾਂ ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਜਾਲਮ ਅਫਸਰਾਂ ਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਚਾਰੂ ਦਿਆਂ। ਉਹ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਪਾਟਦਾ ਜਾਪਿਆ। ਉਸ ਆਪਾ ਸੰਭਾਲਿਆ, ਸਿਰ ਝੁਕਾਇਆ ਤੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ।

ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ (ਦੀਵਾਨ ਹਾਲ) ਵਿੱਚ ਸੰਗਤ ਸੋਜ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਕਵੀਸ਼ਰ ਤੇ ਢਾਢੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸੋਹਰ ਦਿਖਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬੈਠਾ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਾਣੀ-ਪਛਾਣੀ ਹਸਤੀ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਆਏ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਤ ਹੋਏ:

"ਗੁਰੂ ਪਿਆਰੇ ਖਾਲਸਾ ਜੀ! ਅੱਜ ਮੈਨੂੰ ਬੜੇ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਕਹਿਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਏ ਕਿ ਅਸੀਂ ਮੁਗਲਾਂ-ਦੁਰਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਅੱਜ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ-ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਬਚਾ ਸਕੇ। ਕਿਉਂ? ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਮਰਿਆਦਾ ਵਿੱਚ ਢਿੱਲੇ ਪੈ ਗਏ ਹਾਂ। ਗੁਰੂ ਕੀ ਰੀਤ ਛੱਡ ਕੇ ਬਿਪਰਨ ਕੀ ਰੀਤ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਏ ਹਾਂ। ਇੱਕ ਬੇਗ਼ੈਰਤ ਮਨੁੱਖ ਸਾਡੀ ਇੱਜ਼ਤ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਰੋਲ ਦੇਵੇ ਤੇ ਅਸੀਂ ਚੁੱਪ ਕੀਤੇ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖੀ ਜਾਈਏ। ਲਾਹਨਤ ਐ ਜਾਡੇ ਜੀਣ 'ਤੇ!.....ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਤੇ 'ਤੇ ਅਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਉਨਾ ਚਿਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਤੇ 'ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨਾ ਪਏਗਾ।ਅਸੀਂ ਸਾਂਝਮਈ ਦੇ ਹਾਮੀ ਹਾਂ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦੇ। ਲੇਕਿਨ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਹਾਮੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕਰੀ ਜਾਵੇ। ਜੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਖਵਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ। ਲਾਹਨਤ ਤੇ ਪ੍ਰਿਕਾਰ

ਏ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਜੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਸਹਿਨ ਕਰਦਾ ਐ।....." ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਬੋਲਦੇ ਗਏ, ਭਾਸ਼ਨ ਜਾਰੀ ਸੀ।

ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਨ ਸੁਣ ਕੇ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਿਲ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਆਪਣਾ-ਆਪ ਪਾਟਦਾ ਜਾਪਿਆ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮੁਖਾਰਬਿੰਦ 'ਚੋਂ ਉੱਚਰੀਆਂ ਸਦਾਈਆਂ ਨੇ ਉਹਦੇ ਕੰਨ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ। ਉਹਦੀਆਂ ਸੁੱਤੀਆਂ ਰਗਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਖੋਲ ਉੱਠਿਆ। ਉਹਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਹਰ ਅੰਤ੍ਰ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਕਿਸੇ ਗੈਬੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਹੇਗਾਰ ਉੱਠਿਆ। ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਬਦੇਬਦੀ ਮੁੱਛ 'ਤੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਚੁਫੇਰੇ ਤੱਕਿਆ। ਮੁੱਛ-ਫੁੱਟ ਗੱਭਰੂ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਲਾਲ ਹੋਏ ਪਏ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਰੋਹ ਸੀ, ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋਸ਼ ਸੀ, ਤਨ ਬੀਰਚਸ ਨਾਲ ਥਰ-ਥਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਲੈਕਚਰ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਸੀ, ਤਿਵੇਂ-ਤਿਵੇਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਬਦਨ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਫੁੱਲਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਨ ਮੁੱਛਿਆਂ ਤੋਂ ਬਲਿਹਾਰੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਜੀਅ ਆਪਾ ਵਾਰਨ ਨੂੰ ਕੀਤਾ। ਉਹਦਾ ਛੇ ਫੁੱਟਾ ਸਰੀਰ ਕਿਸੇ ਅਗੰਮੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਲਰਜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਜੰਮੀ ਸੀ। ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਲਾਲ ਸੁਰਖ ਸੀ। ਸਿਰ 'ਤੇ ਗੋਲ ਦਸਤਾਰ, ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਤੀਰ, ਗਲ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਤੇ ਛੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪਿਸਟਲ, ਛੇ ਫੁੱਟ ਉੱਚੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਅਸਮਾਨ ਛੂੰਹਦੇ ਸੀ। ਹਿੱਕ ਤੱਕ ਪੈਂਦੀ ਦਾਹੜੀ ਹਵਾ ਨਾਲ ਝੁਲੇ ਖਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਸੋਸੀਆਂ ਦਾਹੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਟਹਿਲਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਸੋਤ ਦਾ ਡਰ ਸੀ ਨਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ। ਮੋਤ ਰਹਿਤ ਸੂਰਮੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਖੀਵੇ ਸਨ। ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਾਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖ-ਦੇਖ ਅਸਚਰਜ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਾਲੀਆਂ ਘਟਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਹੋ ਕੇ ਮੋਹ ਪੈਲਾਂ ਪਾਉਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਏ, ਤਿਵੇਂ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਮਸਤ ਤੇ ਅਨੰਦ ਨਾਲ ਗਦਗਦ ਹੋਇਆ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਸੰਗਤ ਦਾ ਵੀ ਖਿਆਲ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਇੱਕ ਦਮ ਅਲਮਸਤ! ਜਿਵੇਂ ਪਤੰਗਾ ਸ਼ਮੂ 'ਤੇ ਸਤ ਮਰਦਾ ਏ। ਭੇਵਰਾ ਕਲੀਆਂ ਦੀ ਸੁਗੰਧੀ 'ਤੇ ਬੇਵਸਾ ਹੋਇਆ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਏ।

ਅਕਹਿ ਅਨੰਦ ਦੀ ਮਸਤੀ ਵਿੱਚ ਪਤਾ ਤੱਕ ਨਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਦੋਂ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੋ ਗਈ, ਕਦੋਂ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਟੁੱਟੀ। ਉਸ ਤੱਕਿਆ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਦੀ ਉੱਤਲੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਖੜੇ ਮੁੰਡੇ ਜੋਕਾਰੇ ਛੱਡ ਚੁੱਕੇ ਸੀ। ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜੋਕਾਰਿਆਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਗੂੰਜ ਰਹੀ ਸੀ। ਉੱਚੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਅਤੇ ਪਰਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਕਈ

ਸਿੰਘ ਇਕਾਗਰ ਚਿੰਤ ਹੋਏ ਬਿਰਤੀਆਂ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੇਖਿਆ—ਲੰਗਰ ਦੀ ਦੂਜੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਖੜੇ ਭੁੰਗੇਰੀ ਨਾਹਰੇ ਲਾ ਰਹੇ ਸੀ—

‘ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਸੁੱਤੀ ਕੌਮ ਜਗਾਈ।’

‘ਨਹੀਂ! ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਸਫਲ ਹੋਣਗੇ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਤਾਕਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਚੁਕਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਨੀਲੇ ਦਾ ਸਾਹ ਸਵਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਮਰਦੇ-ਮੁਜਾਹਿਦ ਦਾ ਹੱਥ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਜ਼ਾਲਮ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਆਗੂ ਲਾਹ ਸੁੱਟੇ ਸੀ।’ ਸੁੱਖੇ ਨੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ—‘ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਵਾਕਿਆਈ ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨੀਚੇ ਸੁੱਤੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਹਲੂਣਾ ਮਾਰ ਕੇ ਜਗਾਇਆ ਹੈ। ਅਕਾਲੀ ਚਾਲੂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਲੜਦੇ-ਮਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਆ ਪਰ ਐਸਾ ਜੋਸ਼ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਛਿੱਠਾ। ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਖਬੀ ਖਾ ਅਫਸਰ ਵੀ ਕੰਨ ਭੰਨਦੇ ਆ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਸਫਲ ਹੋਣਗੇ।’ ਸੁੱਖੇ ਦਾ ਮਨ ਸ਼ਾਹਦੀ ਭਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਆਸ ਨਹੀਂ, ਉਥੇ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸਿਆਣਿਆਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ। ਏਥੇ ਆਸ ਨਾਲ ਹਿੰਮਤ, ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਫਿਰ ਜਿੱਤ 'ਤੇ ਆਸ ਨਾ ਰੱਖਣੀ, ਮੁਰਖਤਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਹੈ?

ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਸੁੱਖੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਨਲੂਏ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪੁਣ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ।

ਸੂਰਜ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਭੱਜਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਘੜੀ 'ਤੇ ਨਿਗ੍ਹਾ ਮਾਰੀ। ਸਵਾ ਛੇ! ਬੱਸ ਚੱਲਣ ਵਿੱਚ ਪੰਦਰਾਂ ਮਿੰਟ ਬਾਕੀ ਸਨ। ਉਸ ਆਟੋ-ਰਿਕਸ਼ਾ ਲਿਆ ਤੇ ਬੱਸ ਸਟੈਂਡ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ।

ਸੁੱਖਾ ਸੌਚਾਂ 'ਚ ਗੜ੍ਹਦ ਹੋਇਆ ਚੱਲਦੀ ਬੱਸ 'ਤੇ ਭੱਜ ਕੇ ਮਸਾਂ ਚੜ੍ਹਿਆ।

-3-

ਕਾਇਰ ਮੌਤ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਕਈ ਵਾਰੀ ਹਨ ਮਰਦੇ।

ਭੀਰ ਬਹਾਦਰ ਇੱਕੋ ਵਾਰੀ, ਮੌਤ ਘੜੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ।

ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਭੇਦ ਅਜੇ ਤੱਕ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨੀ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਿਆ। ਏਥੇ ਆ ਕੇ ਸਭ ਸਾਇੰਸਾਂ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਇਸ

ਦਾ ਠੋਸ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਲੱਭ ਸਕਿਆ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨ ਵਾਤਾਵਰਨ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਜਿਹਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਮਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੈਸਾ ਮਨ ਤੈਸਾ ਮਨੁੱਖ। ਜੈਸੀ ਸਿਰਤ ਵੈਸੀ ਰੰਗਤ। ਮਨ ਚੰਚਲ ਬਾਂਦਰ ਹੈ। ਜੇ ਇੱਕ ਵੇਲੇ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਲ ਸੈਤਾਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਕੋਈ ਪੜਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਕਿਹੜੇ ਵੇਲੇ ਕਿਹੜੇ ਵਿਚਾਰ ਨੇ ਅਸਰ ਕਰ ਜਾਣਾ ਹੈ—ਕੋਈ ਪੜਾ ਨਹੀਂ। ਚੰਗੇ ਵਿਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਮਾੜੇ ਵਿਚਾਰ ਬਦਮਾਸ਼, ਬਦਕਾਰ ਤੇ ਦੁਰਾਚਾਰੀ!

ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਦੋਂ ਦੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਣੋਂ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਉਹਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਐਸਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਤੁੱਛ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਖਾਕੀ ਵਰਦੀ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ ਹੋ ਗਈ। ਵਰਦੀ ਵਿੱਚ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗਲਾ ਘੁਟੀਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਉਹਦਾ ਜੀਅ ਕਰਦਾ, ਵਰਦੀ ਲਾਹ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦਿਆਂ।

ਉਸ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਾਹਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹਦੀ ਰੂਹ ਈ ਬਦਲ ਗਈ ਸੀ। ਕਾਇਆ-ਕਲਪ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਮਨ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਉੱਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ।

ਉਹਦੀ ਡਿਊਟੀ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਾਡੀਗਾਰਡ ਵਜੋਂ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਸਮ ਦਾ ਵਕਤ ਸੀ। ਉਹ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਦੀ ਕੋਠੀ 'ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਦੀ ਰੂਹ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਚ ਪਹੁੰਚੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਭਟਕੀ ਰੂਹ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਅਦੁੱਤੀ ਨਜ਼ਾਰੇ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੋਂ ਦੀ ਫਿਲਮ ਦੀ ਰੀਲ ਵਾਂਗ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸੀ। ਉਹ ਅਕਹਿ ਅਨੰਦ ਦੀ ਮਸਤੀ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਹੋਇਆ ਬੜਾ ਸੀ।

‘ਸੁੱਖਿਆ! ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇੱਕ ਵਾਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ—ਇਹ ਤੇਰੀ ਸੋਚ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ।’ ਮਿੱਤਰ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਡੋਲਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਜਾਚਿਆ।

‘ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਰਾਸ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੰਡਿਆਂ ਦਾ ਤਾਜ ਵੀ! ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ—ਉਹ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਵਿੱਚ—ਸਾਰੇ ਸੁੱਖ ਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ! ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੁੱਖ, ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ, ਜੇਲ੍ਹ, ਗੋਲੀ, ਮੌਤ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੂੰ ਚੁਣਨਾ ਪਏਗਾ।’ ਸੁੱਖੇ ਨੇ ਮਨ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ, ਭਾਵ ਮਨ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ।

‘ਸਿਰ ਦਿੱਤਿਆਂ ਬਾਝ ਨਾ ਮਿਲਦੇ, ਹਾਈ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ! ਮਰੇ ਬਿਨਾਂ ਪਿਆਰਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਸੁੱਖ ਬਦਲੇ ਸੂਰੀ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਵੱਟਣਾ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਨੀਲੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ।’ ਮਿੱਤਰ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਸੁੱਖੇ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਮੋੜਿਆ।

ਫਿਰ ਇਸ਼ਕ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਏ: 'ਈਮਾਨ ਛੱਡ ਜਾਂ ਸੁਲੀ ਚੜ੍ਹ!'।

'ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਕਿਹਾ ਏ ਤੂੰ! ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਹਾਥ ਉਹੀ ਪਾ ਸਕਦਾ ਏ ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਰਨ ਮਰਨ ਦੀ ਕਬੂਲਦਾ ਏ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਸ ਛੱਡ ਕੇ ਤੁਰਨ ਵਾਲਾ ਇਨਸਾਨ ਈ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਏ। ਦੇਖ ਤੇਰਾ ਨਾਨਕ ਆਖਦਾ ਏ:

ਜਉ ਤਉ ਪ੍ਰੇਮ ਖੋਲਣ ਕਾ ਚਾਉ ॥

ਸਿਰੁ ਧਰਿ ਤਲੀ ਗਲੀ ਮੇਰੀ ਆਉ ॥

ਇਹ ਸਿੱਖੀ-ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਏ, ਜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੁਰਨਾ ਏ ਤਾਂ ਸੀਸ ਤਲੀ 'ਤੇ ਅਵੱਜ਼ ਰੱਖਣਾ ਪਵੇਗਾ।' ਮਿੱਤਰ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਹੂਗਰ ਮਾਰ ਕੇ ਆਖਿਆ।

'ਠੀਕ ਏ, ਮੈਂ ਸਿਰ ਤਲੀ 'ਤੇ ਰੱਖਲਾਂਗਾ, ਪਰ.....?'

'ਪਰ ਕੀ?'

'ਨਹੀਂ—ਕੁਝ ਨਹੀਂ।'

'ਕੁਝ ਹੈ ਤਾਂ ਜਰੂਰ—ਸੁਖਦੇਵ ਸਿਆਂ! ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦੈ ਤੇਰੀ ਸੋਚ 'ਤੇ ਸਵਾਰਥ ਹਾਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਏ ਜਿਹੜਾ ਤੈਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਰਿਹਾ ਏ। ਕਿਉਂ ਮੈਂ ਠੀਕ ਕਿਹਾ ਏ ਜਾਂ ਗਲਤ? ਮਿੱਤਰ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਜਵਾਬ ਮੰਗਿਆ।

'ਨਹੀਂ—ਨਹੀਂ ਮਿੱਤਰ! ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।' ਸੁੱਖਾ ਕਾਹਲੀ ਪਰ ਘਬਰਾ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਚੋਰੀ ਕਰਦਾ ਫੜਿਆ ਚੱਲਿਆ ਸੀ।

'ਹੋਰ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਏ, ਜਿਹੜੀ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਹਮਰਾਜ ਤੋਂ ਛੁਪਾ ਰਿਹੈ।'

'ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਪਲੀਜ਼! ਯਕੀਨ ਕਰ।' ਸੁੱਖੇ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

'ਦੱਸਣਾ ਜਾਂ ਨਾ ਦੱਸਣਾ, ਤੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਏ—ਹੋਲਦਾਰਾ! ਵੈਸੇ ਦੁੱਖ ਦੱਸਿਆਂ ਘੱਟ ਜਾਵੈ।' ਮਿੱਤਰ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਿਆ।

ਸੁੱਖਾ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ।

ਉਹ ਜ਼ਿਆਲਾਂ ਦੀ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਰਿਹਾ। ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਦੁਵੱਲੀ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸੱਚ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭੂਨ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਨੌਕਰੀ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੌਤ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸਬਰ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਬਰ। ਜ਼ਾਲਮ ਮਜ਼ਲੂਮ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਟੱਕਰ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ-ਮੌਤ ਦਾ ਸੁਆਲ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਐਸੇ-ਇਸਰਤ ਏ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੌਤ ਮੂੰਹ ਅੱਡੀ ਖਲੋਤੀ ਏ।' ਸੁੱਖੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁੱਝਦਾ, ਉਹ ਕੀ ਕਰੇ ਤੇ ਕੀ ਨਾ ਕਰੇ?

'ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿਆਂ ਕਿ ਮੌਤ ਦਾ ਲੜ ਫੜਾਂ? ਮਨਾਂ—ਇਕ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲੈ—ਦੁਇੱਤੀ 'ਚ ਪਿਆਂ ਬੋਤੀ ਬੈਠੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣੀ। ਦੋਹ ਬੋਤੀਆਂ

'ਤੇ ਪੈਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਕਦੇ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਲੰਘਿਆ। ਜਾਂ ਤਾਂ ਸੋਹਣੀ ਵਾਂਗ ਝਨਾਂ 'ਚ ਠਿੱਲ੍ਹ ਪੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮਹੀਵਾਲ ਦਾ ਖਿਆਲ ਛੱਡ ਦੇ। ਰਸਤੇ ਦੇ ਈ ਆ, ਇੱਕ ਮੌਤ, ਦੂਜਾ ਆਹ! ਜੀਹਦਾ ਤੂੰ ਪਾਧੀ ਏ। ਦੋਹਾ 'ਚੋਂ ਇੱਕ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਲੈ।' ਸੁੱਖੇ ਨੇ ਮਨ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ।

'ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਫੁਰਮਾਇਆ ਏ ਤੂੰ!' ਮਿੱਤਰ ਮਨੁੱਖ ਨੇ 'ਹਾਂ' ਵਿੱਚ 'ਹਾਂ' ਮਿਲਾਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ—'ਹਰ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਈ ਸਟੈਂਡ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੋਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਏ। ਸੋਚਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਕਦੇ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਸੋਚਣਾ ਈ ਜਾਣਦੇ ਨੇ—ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ। ਉਪਦੇਸ਼ ਕਿੱਡਾ ਵੀ ਮਹਾਨ ਹੋਵੇ—ਅਮਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਿਰਾ ਅਰਥਹੀਣ।'

ਮਿੱਤਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਵਾਕ ਸੁਣ ਕੇ ਸੁੱਖਾ ਲਾਜਵਾਬ ਹੋ ਗਿਆ।

ਏਸੇ ਖਿਚੋੜਣ ਵਿੱਚ ਕਈ ਦਿਨ ਬੀਤ ਗਏ। ਸੁੱਖਾ ਸੋਚਾਂ ਤੋਂ ਖਹਿੜਾ ਛੁਡਾਉਣ ਦਾ ਬਥੇਰਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਪਰ ਸੋਚ ਖਹਿੜਾ ਨਾ ਛੱਡਦੀ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸੋਚ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕਾਤਲ ਕਿਹਾ ਏ। ਇਸ ਕਾਤਲ ਸੋਚ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸੁੱਖਾ ਹੋਰ-ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਲ ਪਰਚਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਪਰ ਸਭ ਬੇਅਰਥ। ਸੁਗੰਧ ਨੂੰ ਪਲ-ਪਲ ਬਾਅਦ ਸੁੰਘਿਆ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਦੁਰਗੰਧ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਜਿਹੜਾ ਸੁਆਦ ਸਹਿਦ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਚੱਟਣ 'ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਏ, ਉਹ ਸੁਆਦ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਚੱਟਣ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਏ।

ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਤਤਫ਼ ਉੱਠਿਆ। ਉਹਦੀ ਰੂਹ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਗਈ। ਡਾਰੇ ਵਿਛੜੀ ਕੂਜ ਵਾਂਗ ਉਹ ਡੌਰ-ਡੌਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਇੱਕ ਮਿੱਟ ਵੀ ਪਾਸੇ ਨਾ ਹੋਂਦੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਭਾਸ਼ਣ ਸੁੱਖੇ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਤੰਜੋਤ ਸੁੱਟਦਾ।

ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾ ਕਥਨ ਏ: ਸੱਚ ਸੁਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਤਿੱਖਾ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਸੱਚ ਹਰ ਕੋੜੀ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਕੋੜਾ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਜਿਥੇ ਸੱਚ ਸੁਣਨਾ ਔਖਾ ਏ, ਉਥੇ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨਾ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਔਖਾ ਏ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਿਹਦਾ ਜਹਿਰ ਹਜ਼ਮ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਏ ਪਰ ਸੱਚ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਸੁੱਖਾ ਗੁਰੂ ਕੀ ਨਗਰੀ 'ਚੋਂ ਸੱਚ ਤਾਂ ਸੁਣ ਆਇਆ ਪਰ ਹੁਣ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਿਵੇਂ ਕਰੇ? ਇਹ ਵੀ ਇੱਕ ਠੋਸ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ। ਸੱਚ ਉਹਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। 'ਅਸੀਂ ਅਮਨ ਤੇ ਸਾਂਤੀ ਦੇ ਹਾਮੀ ਹਾਂ, ਪਰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣ ਕੇ ਜੀਣ ਦੇ ਹਾਮੀ ਨਹੀਂ।' ਸੁੱਖੇ ਨੇ ਮਨ 'ਚ ਸੋਚਿਆ: 'ਵਾਕਿਆਈ ਅਸੀਂ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹਾਂ। ਅਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗ਼ੁਲਾਮ!'

ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਲਾਲੀ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉਮ ਰਹੀ ਸੀ। ਪੱਛਮ ਦੇ ਪਹਾੜ ਸੁਰਖ ਹੋਏ ਖਏ ਸੀ।

ਸੁੱਖੇ ਦਾ ਮਨ ਉਖੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਉਹਨੂੰ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੌਲਦਾਰ ਮਿਲ ਪਿਆ। ਉਹ ਬਿੱਚ ਕੇ ਅਹਾਤੇ 'ਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਬੋਤਲ ਆ ਗਈ। ਅੱਡਿਆਂ ਦੀ ਭੁਰਜੀ ਤੇ ਆਮਲੇਟ ਲਪਟਾਂ ਛੱਡ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੈਂਗ ਪਾਏ।

ਪਹਿਲੇ ਪੈਂਗ ਨੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਦਿਖਾਇਆ ਪਰ ਦੂਜੇ ਹੈਵੀ ਪੈਂਗ ਨੇ ਅੰਦਰ ਅੱਗ ਜਿਹੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਸਰੀਰ ਉੱਡਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਸੁੱਖਾ ਨਿਸਚਿੰਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਰੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਤੇ ਸੋਚਾਂ ਕਾਫ਼ੂਰ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਸੁੱਖਾ ਪਰੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਸੀ।

‘ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਤਾਂ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਘਰ ਏ।’ ਉਹਦੇ ਮਨ ਨੇ ਇੱਕ ਪਲ ਸੋਚਿਆ।

‘ਨਹੀਂ-ਨਹੀਂ ਇਹ ਝੂਠ ਏ। ਸੰਸਾਰ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸਵਰਗ ਏ। ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਏ। ਜਿਥੇ ਹਰ ਇੱਕ ਖੁਸ਼ੀ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦੀ ਏ।’ ਮਨ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਸੁਆਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

‘ਤੂੰ ਭੁੱਲਦਾ ਏ, ਮਨ! ਸੰਸਾਰ ਤਾਂ ਗੰਧ ਵਾਸਨਾਂ ਦੇ ਸਹਿਦ ਨਾਲ ਲਿਬੜਿਆ ਹੋਇਆ ਚਾਕੂ ਏ, ਜਿਸਨੂੰ ਚੂਸਣ ਲੱਗਿਆ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਜ਼ਖਮ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।’ ਆਤਮਾ ਨੇ ਆਖਿਆ।

‘ਓ ਭੋਲੀ ਆਤਮਾ! ਤੂੰ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਖੜੀ ਏ। ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹਰ ਚਿੱਟੀ ਸ਼ੇਅ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਏ। ਲੈ ਫੜ ਮੇਰੀ ਉਂਗਲੀ—ਤੈਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰੱਬ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਵਾਂ। ਜਦ ਤੱਕ ਤੇਰੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਦੀਵਾ ਜਗਦਾ ਰਹੇਗਾ ਤਦ ਤੱਕ ਤੈਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਸਲੀ ਤੇ ਇਲਾਹੀ ਅਨੰਦ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗੀ।’ ਮਨ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ।

‘ਠੀਕ ਏ ਮਨ! ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਈ ਖੜੀ ਰਹਿਣ ਦੇ। ਤੂੰ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਮਕਸਦ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਏਂ। ਇਸ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਸਲ ਉਦੇਸ਼ ਏ—ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ! ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵ ਨੂੰ ਨਰਕ ਤੇ ਚੂਰਾਸੀ ਲੱਖ ਜੂਨਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਭੂਗਤਣੇ ਪੈਣਗੇ।’ ਆਤਮਾ ਨੇ ਪਾਗਲ ਮਨ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

‘ਚੱਲ, ਆਈ ਏ ਵੱਡੀ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਵਾਲੀ! ਬੈਦਾ ਪੁੱਛਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ ਤੈਨੂੰ ਕਿ ਜੇ ਸਾਰੇ ਸਿਮਰਨ ਵਿੱਚ ਈ ਲੀਨ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਤੇਰਾ ਪਿਉ ਕਰੂਗਾ।’ ਮਨ ਨੇ ਇਕੱਠ ਦਿੱਤੀ। ਜ਼ਿਤਾਨ ਮਨ ਫਿਰ ਬੋਲਿਆ—‘ਬੈਦਾ ਜੱਗ ’ਤੇ ਆਇਆ ਏ। ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦੇ ਰੱਜ ਕੇ ਐਸ਼ ਕਰੇ। ਮਨਆਈਆਂ ਕਰੇ। ਨਰਕ-ਸੁਰਗ ਸਭ ਏਥੇ ਈ ਏ। ਇਹ ਜੱਗ ਮਿੱਠਾ, ਅਗਲਾ ਕਿਸ ਡਿੱਠਾ। ਲੈ ਸੁਖਿਆ! ਐਵੇਂ ਨਾ ਪਾਗਲ ਆਤਮਾ ਦੇ ਆਖੇ ਲੱਗਜੀ। ਇਹ ਜਿੰਦਗੀ ਚਾਰ ਦਿਹਾੜੇ ਬੰਦਿਆ। ਹੱਸਣਾ, ਬੇਡਣਾ, ਮੱਲਣਾ।’ ਮਨ ਨੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਖੁੰਭ ਨੱਪ

ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨ ਕਹਿ ਕੇ ਸੁੱਖੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰ ਲਿਆ।

ਸੁੱਖੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕੀ ਜੰਗ ਛਿੜ ਪਈ। ਸ਼ਰਾਬ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰੰਗ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਖਲਬਲੀ ਮੱਚ ਗਈ। ਦੁਵੱਲੀ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਹਲਚਲ ਮੱਚ ਗਈ। ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਜਬਾਨ ਬਬਲਾਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਸੁੱਖੇ ਦਾ ਛੇ ਛੁੱਟਾ ਸਰੀਰ ਝੂਲੇ ਖਾ ਬਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਈ ਛੱਡ ਕੇ ਤੁਰ ਗਿਆ।

ਸੋਚ ਕੋਈ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਜ਼ਬਾ ਆਪ-ਮੁਹਾਰਾ ਰਾਹ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੰਤ ਸੁੱਖੇ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਫੈਸਲਾ ਕੌਮੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਸੱਚ ਦੇ ਰਾਹ ’ਤੇ ਤੁਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਣ ਕਰ ਲਿਆ। ‘ਸਚੇ ਮਾਰਗਿ ਚਲਦਿਆ, ਉਸਤਤਿ ਕਰੇ ਜਹਾਨ।’

ਜਿਵੇਂ ਸਪੇਰਾ ਸੱਪ ਨੂੰ ਕੀਲ ਲੈਂਦਾ ਏ, ਤਿਵੇਂ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸੁੱਖੇ ਨੂੰ ਕੀਲ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਸੱਪ ਬੀਨ ਦੀ ਲੈਅ ’ਤੇ ਨੱਚਦਾ ਏ, ਤਿਵੇਂ ਸੁੱਖਾ ਵੀ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ’ਤੇ ਨੱਚਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਮਰਨ ਲਈ ਤੱਤਪਰ ਸੀ।

-4-

ਮਰਦ ਫੁਰ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਚਲਤਾ ਹੈ ਜਮਾਨੇ ਕੇ ਸਾਥ।

ਮਰਦ ਫੁਰ ਹੈ, ਜੋ ਬਦਲ ਦੇਤਾ ਹੈ ਜਮਾਨੇ ਕੋ।

“ਠਾਹ.....ਅ.....ਅ.....।”

“ਬੰਬ ਫੱਟ ਗਿਆ।”

“ਕਿਸੇ ਨੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਦੀ ਕੋਠੀ ’ਤੇ ਬੰਬ ਸੁੱਟਤਾ।”

“ਕੋਈ ਅੱਤਵਾਦੀ ਸੀ।”

ਬੰਬ ਫੱਟ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੋਠੀ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਹਿੱਲ ਗਈ। ਨੇੜੇ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚੁਗਾਨਾਂ ’ਚੋਂ ਵੀ ਸੀਮਿੰਟ ਕਿਰ ਗਿਆ। ਹਿਰਦੇ-ਵੇਦਕ ਚੀਕਾਂ ਨਾਲ ਕੁਰਲਾਹਟ ਮੱਚ ਗਿਆ।

ਇਹ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੋਠੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬੰਬ ਫਟਿਆ ਏ। ਬੰਬ ਦੀ ਡਿਆਨਕ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਜੁਆਕ ਵੀ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਸਾਰੀ ਇਮਾਰਤ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਇੰਸਪੈਕਟਰ, ਉਹਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇ

ਬੱਚੇ ਬਰ-ਬਰ ਕੰਥ ਰਹੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਧੜਕੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਲੱਖ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਵੱਸ 'ਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆ ਰਹੇ।

1 ਮਈ, 1983 ਦਾ ਦਿਨ ਅਭਾਗਾਂ ਕਹਿ ਲਓ ਜਾਂ ਸੁਭਾਗਾਂ! ਨਿਰਣਾ ਪਾਠਕ ਆਪ ਕਰ ਲੈਣ; ਉਹ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਚਰ੍ਹਤ ਦੇਣੀ 'ਤੇ ਸੀ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਸ਼ੁਹਰਤ ਦੀ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਅੱਗੇ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰਸ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਵੱਕਾਰ ਕਾਫੀ ਘੱਟ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਲੋਗੋਵਾਲ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਾੜੀ-ਮੋਟੀ ਪੁੱਛ-ਪੁਤੀਤ ਸੀ। ਅਗਰ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਡਿਕਟੇਟਰਸ਼ਿਪ ਵੀ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਜਾਂ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਵਜੂਦ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਤੋਂ ਮਿੱਟ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ। ਏਹੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਸਰੇ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਉਧਾਰੇ ਸਾਹ ਲੈ ਕੇ ਜੀਅ ਰਹੀ ਸੀ।

ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਸੰਤ! ਨਿਪਤਕ ਜਰਨੈਲ! ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪਹਿਰੋਦਾਰ! ਉਹਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲ ਲੈਕਚਰ ਸੀ। ਤਪ ਤੇਜ ਸੀ। ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ। ਜੁਝਾਰੂ ਯੋਧੇ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਹਰ ਵਕਤ ਮਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਦੇਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰ-ਪਤ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾ ਦਿੰਦੇ।

ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਧੜਕਣ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਬੇਤਾਜ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਖੜੇ ਕੌਮ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ 'ਤੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਲੋਕ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਵਤਾਂ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸੰਤਾਂ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਅੱਧੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਭਾਵ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੰਤ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਜੱਜ ਤਾਂ ਬੱਸ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੀ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਏਨਾ ਦਰਦਦਾ ਸੀ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦਾ! ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਪੁਲੀਸ ਅਫ਼ਸਰ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਬਰ-ਬਰ ਕੰਥਦੀ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੁੱਚਰ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਚੱਜ ਕੇ ਲਹੂ ਪੀਤਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੰਬਰ ਹਿੱਟ ਲਿਸਟ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੰਬਰ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਗੱਡੀ ਵੀ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਸਨ। ਬੀਰਬਲ ਨਾਥ, ਬਿੱਛੂ ਰਾਮ, ਸਾਂਹਸੀ ਆਦਿ। ਇਹ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਖਾੜਕੂ ਯੋਧੇ

ਉਸੇ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਈ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲ ਪੈਂਦੇ। ਕਰੜੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਹੇਠ ਵੀ ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲਾਂ ਵਾਲੇ ਮਾਰ ਕੇ ਤੁਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਏਸ ਜਦੋਂ-ਜਹਿਦ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ-ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨਾਗੋਕੇ, ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕੋਟ ਈਸੇ ਖਾਂ, ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬੱਬਰ ਦਰੇਤੂ ਕਾਂਡ, ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ, ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਬੁਲਕੋਟ, ਸੁਖਬੀਰ ਸਿੰਘ ਬਿੱਟੂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਨ।

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਏ ਕਿ ਸੁਖਬੀਰ ਸਿੰਘ ਬਿੱਟੂ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਸੀ। ਸੇ ਬਿੱਟੂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਬੰਬ ਸੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਕਿ ਉਹ ਬਚ ਗਿਆ। ਬੰਬ ਸੁੱਟਣ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਬੰਬੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਉਹ ਬੰਬ ਸੁੱਟ ਕੇ ਬੜੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਬੱਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਏ।

ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬੜੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਟਹਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਨਾ ਡਰਿਆ, ਨਾ ਘਬਰਾਇਆ, ਸਗੋਂ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿਤ ਖੜਾ ਰਿਹਾ। ਸੱਸੀ ਉਮਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਹੱਸਣ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਲੇਰਾਨਾ ਕਾਰਨਾਮੇ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਣ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੁੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿੰਦ ਵਾਰਨ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇੱਕ ਟੱਕ ਟੱਕੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਧੂੜਾਂ ਪੱਟਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੈਟਰੋਲ ਦਾ ਸਤਿਆ ਪੈਂਦਾ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਲਰਜ਼ ਰਿਹਾ ਸੀ।

'ਕੌਮ ਦਾ ਅਸਲ ਸਰਮਾਇਆ ਇਹ ਯੋਧੇ ਹੀ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਪੈਸੇ ਜਾਂ ਹੀਰੋ-ਪੰਨਿਆਂ ਨਾਲ ਅਮੀਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਏਹੋ-ਜਿਹੇ ਤਿਆਗੀ ਕੌਮੀ ਯੋਧਿਆਂ ਨਾਲ ਅਮੀਰ ਹੁੰਦਾ ਏ।' ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੰਦਰਲਾ ਮਨੁੱਖ ਬੋਲਿਆ, 'ਸੂਰਮਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜ਼ਮੀਰ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੂਰਮੇ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜ਼ਮੀਰ ਮਰੀ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਉਹ ਤਰੱਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।'

'ਜ਼ਾਲਮ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਜੋਰ ਵੀ ਕੋਈ ਸੂਰਮਾ ਈ ਕਰਦਾ ਏ। ਸੁਣਿਆ ਏ, ਸਾਂਹਸੀ ਨੂੰ ਮੁਕਤਸਰ ਚੌਕ ਵਿੱਚ ਦਿਨ-ਦੀਵੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਏ। ਭਗਵਾਨਾ ਥਾਣੇਦਾਰ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ 'ਤੇ ਤਸੱਦਦ ਵੀ ਬਤਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹੀਰਿਆਂ ਵਰਗੇ ਗੱਭਰੂ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਿਮ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਅੱਤ-ਖੂਦਾ ਦਾ ਦਰਗਾਹੋਂ ਵੈਰ ਤੁਰਿਆ ਆਉਂਦਾ ਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਤਵਾਦੀ-ਵੱਖਵਾਦੀ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁੱਭਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੂਰਮੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਦੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ! ਸਰਾਬੇ ਦੇ ਵਾਰਸ!! ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਧਰਮੀ ਬੇਟੇ!!!' ਸੁੱਖਾ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੇਖ਼ਬਰ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਮਿੰਟ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੰਬ ਫਟਿਆ ਏ।

ਚੁਫੇਰੇ ਰੋਲਾ ਮੱਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਟੈਲੀਫੋਨ ਖੜਕ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਪੁਲੀਸ

ਤੇ ਸੈਂਟਰਲ ਰਿਜ਼ਰਵ ਪੁਲੀਸ ਫੋਰਸ (C.R.P.F.) ਦੀਆਂ ਕਈ ਲਾਹੀਆਂ ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ।

ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਦਾ ਅਜੇ ਵੀ ਦਿਲ ਥੜਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਪਸੀਨੇ ਨਾਲ ਭਿੱਜਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਬੰਬ ਡਿੱਗਾ ਸੀ, ਉਥੋਂ ਕਿੰਨੀ ਸਾਰੀ ਥਾਂ ਪੁੱਟੀ ਗਈ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਘਾਹ ਦੇ ਪਰਖਦੇ ਉੱਡ ਗਏ ਸਨ।

ਬੰਬ ਸੁੱਟਣ ਵਾਲੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸੀ ਪਰ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਹੁਣ ਰਾਈਫਲਾਂ ਲੋਡ ਕੀਤੀਆਂ। ਹੋਈ ਨਾ ਹਵਾ 'ਚ ਤਲਵਾਰਾਂ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ!

ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੁੱਖੇ 'ਤੇ ਬੰਬ ਸੁੱਟਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾ ਕੇ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਬਠਿੰਡੇ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਸੂਰੋਂ ਦੇਸੀ ਠਹਿਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਸੁੱਖੇ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ। ਨਾਨੀ ਖਸਮ ਕਰੇ, ਚੱਟੀ ਦੋਹੜਾ ਡਰੇ। ਬੰਬ ਕੋਈ ਸੁੱਟ ਗਿਆ, ਸੰਗੀਨ ਜੁਰਮ ਸੁੱਖੇ ਸਿਰ। 'ਸੁੱਖਿਆ' ਇਹ ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜ਼ ਹੈ। ਇਥੇ ਅੰਨ੍ਹੀ ਬੋਲਾ ਖਿੱਚੀ ਫਿਰਦਾ ਏ। ਅੰਨ੍ਹੀ ਪੀਂਹਦੀ ਪਈ ਏ, ਕੁੱਤਾ ਚੱਟੀ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਓਦਣ ਸਿਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸੱਚ ਟੀ ਕਿਹਾ ਸੀ: ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਮਨਾ 'ਤੇ ਨਹਾਉਂਦੀਆਂ ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਬਸਤਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਸਭ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਫ਼ਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਨੰਗੇਜ਼ ਕੱਜਿਆ, ਉਹਨੂੰ ਕਮਲਾ ਨਾਨਕ, ਕੁਰਾਹੀਆ ਨਾਨਕ ਤੇ ਭੂਤਨਾ ਆਦਿ ਕਹਿ ਕੇ ਸਨਮਾਨਤ ਕੀਤਾ। ਏਥੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਛਿੱਤਰ ਵੱਜਦੇ ਆ, ਭੂਤ ਦੀ ਧੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਕੂੜ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਇਆ ਫਿਰਦਾ ਏ।' ਸੁੱਖਾ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੋਚਦਾ, ਰਿੱਝਦਾ ਰਿਹਾ। 'ਜੁਰਮ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਜ਼ਾ ਭੁਗਤਣ ਦਾ ਵੀ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਇਹ ਜਾਇਜ਼-ਨਜਾਇਜ਼ ਸਭ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਘੁਲਾੜੀ ਵਿੱਚ ਦੀ ਕੱਚੀ ਜਾਂਦੇ ਆ। ਖ਼ਾਹ-ਮਖ਼ਾਹ ਦੀ ਸਿਰ ਦਰਦੀ।' ਸੁੱਖੇ ਦਾ ਪਾਚਾ ਸੱਤਵੇਂ ਦੁਆਰ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਪੁਲੀਸ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਉੱਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੁਲਾਬੀ ਲਹੂ ਉਬਾਲੇ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਹਨੂੰ ਬਠਿੰਡੇ ਆਏ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਸੀ।

ਯਾਰ ਪੁਲਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹਦਾ ਜੀਅ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਏਥੇ ਤਾਂ ਮਿਰਚਾਂ ਦੇ ਖੁਜਾਰੀ ਤੇ ਚਿੱਬੜ ਖਾਣੀ ਮਲਵਾੜ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਸੁੱਖੇ ਦਾ ਦਿਲ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਬੇਮਤਲਬ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਮਹਿਨਾ ਚੋਕ, ਸੱਟਾ ਬਜ਼ਾਰ, ਆਰੀਆ ਚੌਕ, ਸਿਰਕੀ ਬਜ਼ਾਰ, ਮਾਲ ਕੋਡ ਆਦਿ। ਅਚਾਨਕ ਉਹਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋ ਗਈ। ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਖੁਧਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਵਸਨੀਕ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ

ਬਠਿੰਡੇ ਏਰੀਏ ਦਾ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਪਿੱਛਾ ਰਵਿਉਜੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸੁੱਖੇ ਦੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਯਾਰੀ ਪੈ ਗਈ।

ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਚਾਹ ਦੇ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ।

ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹਦਾ ਮਨ ਟੋਹਿਆ।

ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੱਸ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, "ਵੈਸੇ ਮੈਂ ਏਧਰ ਦੀ ਪੁਲੀਸ 'ਤੇ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਤੇਰੇ 'ਤੇ ਇਤਬਾਰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਆ ਕਿ ਤੂੰ ਭਾਊ ਏ' ਤੇ ਭਾਊ ਛੋਟੀ ਕੀਤਿਆਂ ਦਗ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।"

"ਮੈਂ ਵੀ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਤਾਂ ਹੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਏ ਕਿ ਤੂੰ ਰਵਿਉਜੀਆਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਏ।" ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚਾਹ ਦੀ ਘੁੱਟ ਭਰ ਕੇ ਕਿਹਾ।

"ਸੁਣ!" ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ, "ਜਦ ਤੱਕ ਇਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਚੀਰ ਫਾੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਇਹਦਾ ਗੇਦਾ ਲਹੂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਤਦ ਤੱਕ ਇਸ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਣੀ ਮੁਰਖਤਾ ਏ।"

"ਸਮਾਜ ਦਾ ਪੋਸਟ-ਮਾਰਟਮ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਉਪਾਅ?"

"ਉਪਾਅ?" ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹ ਲੈ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, "ਦੇਖ, ਤੇਲ ਕੱਢਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਰੋਂ ਨੂੰ ਕੋਹਲੂ ਵਿੱਚ ਦੀ ਕੱਢਣਾ ਪੈਂਦਾ ਏ। ਸੱਪ ਤੋਂ ਮਨੀ ਲੈਣ ਲਈ, ਉਹਦੀ ਸਿਰੀ ਅਵੱਸ਼ ਵੋਹਣੀ ਪੈਂਦੀ ਏ। ਅਗਰ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਇਨਸਾਫ਼ ਲੈਣਾ ਏ ਤਾਂ ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਉੱਬਲ-ਪੁੱਬਲ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਏ। ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਂਦਾ ਏ। ਹੀਰ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਏ ਤਾਂ ਕੰਨ ਅਵੱਸ਼ ਪੜਵਾਉਣੇ ਪੈਣਗੇ।"

"ਹੀਰ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਾ ਏ, ਭਾਵੇਂ ਕੰਨ ਛੱਡ ਕੇ ਤਨ ਵੀ ਪੜਵਾਉਣਾ ਪਏ।" ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਾਲੀ ਗਲਾਸ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ।

"ਤਾਂ ਫਿਰ ਕੰਨ ਪੜਵਾਉਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ, ਹੀਰ ਤਾਂ ਆਪ ਚੱਲ ਕੇ ਆਏਗੀ। ਪਰ ਇੱਕ ਸਰਤ ਏ।"

"ਕੀ?"

"ਘਰ-ਬਾਰ, ਮਾਂ-ਬਾਪ, ਬਾਲ-ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਮੋਹ ਛੱਡਣਾ ਪਏਗਾ।"

"ਮਨਜ਼ੂਰ ਏ।"

ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਗੂਹੜੀ ਦੋਸਤੀ ਪੈ ਗਈ। ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸੁੱਖੇ 'ਤੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਨ ਐਸਾ ਬਦਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਭਗੌੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਠਿੰਡੇ ਤੋਂ ਸਿੱਧਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਿਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸੱਜ ਗਿਆ।

ਇਕ ਚੰਗਿਆਸਾ ਬੁੱਕਿਆ, ਐਵੇਂ ਜਾਵੇ ਬੁਝ।
ਲੱਗੀ ਐਂਗ ਖਲਵਾਇਆ, ਪੈਸ ਨਾ ਜਾਂਦੀ ਕੁਝ।

ਕਵਿਤਾ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਮਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇੱਕ ਨਰੋਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ 'ਤੇ ਸ਼ੀਘਰ ਅਸਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਮੋਲਕ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰੀਵ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੁੱਚੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਸਪਿਰਿਟ ਜਾਗਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਣ-ਅਣਖ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ, ਕਲਚਰ ਅਤੇ ਉੱਚੀਆਂ-ਸੁੱਚੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਕਦੇ ਮੁਰਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਮੁਰਦਾ ਹੋਈ ਕੌਮੀ ਚੂਹ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਮਰਦ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਅਣਖ ਤੇ ਸਵੈਮਾਨ ਨਾਲ ਜੀਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਆਉਂਦੇ ਇਨਕਲਾਬ ਤੇ ਤੂਫ਼ਾਨ ਨੂੰ ਜ਼ਖਮਾਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਇੱਕ ਸਾਰ ਤੱਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਤੂਫ਼ਾਨ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਿਨਾਰਾ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿੱਤ ਖੜਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਡਾਇਨਾਮਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਬਗ਼ਾਵਤ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕੱਖਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲੀ 'ਚੋਂ ਹੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਭਰਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹੱਲਾਂ ਦੇ ਮੁਨਾਰੇ ਦੇਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕੁਝ ਕਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। 'ਸੁੱਖੇ ਦੇ ਜਿਹਨ ਵਿੱਚ ਸੋਚ ਉੱਭਰੀ—'ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਕੋਠੀ ਵਾਲੇ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਖੰਡਾ ਨਹੀਂ ਖੜਕਾਇਆ। ਉਹਨੂੰ ਕੋਠੀ, ਫਰਿਜ਼, ਟੀ.ਵੀ. ਦਾ ਫ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਤਾਂ ਉੱਗੀਆਂ ਵਾਲੇ ਈ ਮਰਦੇ ਆ। ਕੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲੀਆਂ 'ਚ ਇਨ ਕੱਟਣ ਵਾਲੇ ਮਰਦੇ ਆ।'

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਫਿਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖੇ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇਕਦਮ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਤੇ ਕੌਮ ਤੋਂ ਮਰ ਮਿਟਣ ਵਾਲੇ ਕੌਮੀ ਮਰਜ਼ੀਵਤਿਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮੋਹ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ।

ਸੁੱਖੇ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਉਹਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਮਝਾਉਣ ਆਇਆ ਪਰ ਸੁੱਖੇ ਨੇ ਇੱਕ ਨਾ ਮੰਨੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਕੀਦੇ 'ਤੇ ਡਟਿਆ ਰਿਹਾ। ਸੁੱਖੇ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾਉਣ ਦਾ ਚਾਅ ਸੀ। ਉਹ ਕੌਮ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਮਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੋਹ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਕੌਮ ਲਈ ਜਮਰਖਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸੁੱਖੇ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆ ਅਜੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਈ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ

ਉਹਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਜਨਰਲ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋ ਗਈ। ਜਨਰਲ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੀ ਭਾਵ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼।

“ਪਿੰਡ ਕਿਹੜਾ ਐ?” ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਪੰਜਵਤ।”

“ਭਿਥੇ ਕੂ ਆ?”

“ਝਬਾਲ ਕੋਲ।”

“ਠੀਕ ਐ।”

“ਤੇਰਾ ਪਿੰਡ ਕਿਹੜਾ ਹੈ?”

“ਚਹੋੜ, ਜਲੰਧਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ 'ਚ।”

ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਨਰਲ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਯਾਰੀ ਪੈ ਗਈ। ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਇਕੱਠੇ ਈ ਰਹਿੰਦੇ। ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਪੁਰਾਣਾ ਵਰਕਰ ਸੀ ਪਰ ਸੁੱਖਾ ਅਜੇ ਨਵਾਂ-ਨਵਾਂ ਭਰਤੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ-ਦੇ ਐਕਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਸੁੱਖੇ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਭਾਵ ਫੁਰਤੀਲੇਪਣ ਨੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੀਲ ਲਿਆ। ਸੁੱਖੇ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਐਸੀ ਸੀ ਕਿ ਚੱਟ-ਪੱਟ ਅਗਲੇ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਵੜ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਐਸਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸੁੱਖੇ ਨੂੰ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਦਾ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੂਚਮੇ ਸਨ ਪਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ ਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਸੁੱਖਾ ਸਿਪਾਹੀ ਉਰਫ਼ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ, ਦੋਵੇਂ ਕਿਆਮਤੀ ਯੋਧੇ ਸਨ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਸੀ ਤੇ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਖੱਬੀ ਬਾਂਹ ਸੀ। ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਹੋਰਾਂ ਤੋਂ ਵੇਹਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ, ਉਥੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਸੋਢੀ ਜਾਂ ਸੁੱਖੇ ਨੂੰ ਭੇਜਦੇ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਯੋਧੇ ਸਨ। ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਤੇ ਫੁਰਤੀਲੇ। ਨਿਡਰ ਏਨੇ ਕਿ ਰੱਬ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਭੈ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਦੇ। ਸੋਢੀ ਗੱਡੀ ਦੀ ਲਾਈਨ 'ਤੇ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਯੋਧਾ ਸੀ। ਸਾਈਕਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਪਾਇਲਟ ਤੱਕ ਦੀ ਟਰੇਨਿੰਗ—ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹਰ ਹਥਿਆਰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਤਕਨੀਕ—ਸਿਰਫ਼ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ ਕੋਲ ਈ ਸੀ। ਸੁੱਖਾ ਪੁਲੀਸ ਵਿੱਚ ਸਿਪਾਹੀ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ, ਜ਼ਾਲਮ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਬਾਹਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਭੇਤੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸੁੱਖਾ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਹਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਤੋਤਨ ਵਿੱਚ ਮਾਹਿਰ ਸੀ। ਬੰਸ ਦੋਹਾਂ ਯੋਧਿਆਂ ਵਿੱਚ ਏਹੀ ਅੰਤਰ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਦੋਹਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਚਮਕਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਪੁਲੀਸ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਅੰਤਵਾਦੀ ਮੰਨਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਤਕੜੇ ਹਿੰਮਤ-ਹੌਸਲੇ ਵਾਲਾ ਦਿਮਾਗੀ ਬੰਦਾ ਤੇ ਸਕੀਮੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਵਿੱਲ-ਪਲੈਨਰ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਸਮਝਦੀ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਣਾਈ ਯੋਜਨਾ ਜਾਂ ਪਲੈਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੀ ਅਸਫਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ :

‘ਜ਼ਮਾਨੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਦੇਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ,
ਜਦ ਭੂਫ਼ਾਨ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਕਿਨਾਰੇ ਦੇਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ।
ਕੱਖਾਂ ਦੀ ਫੁੱਲੀ ‘ਚੋਂ ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੈ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ,
ਤਦੋਂ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹੱਲਾਂ ਦੇ ਮੁਨਾਰੇ ਦੇਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ।’

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚਾਹ ਦੀਆਂ ਆਖਰੀ ਘੁੱਟਾਂ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਗਾਇਆ। ਉਸ ਝੱਗਾ-ਪਜਾਮਾ ਪਾਇਆ ਸੀ, ਦਾੜ੍ਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਤੇ ਗਲ ਵਿੱਚ ਮਾਊਜ਼ਰ ਸੀ।
“ਵਾਹ, ਬਣੀ ਵਾਹ! ਕਮਾਲ ਦਾ ਸ਼ੇਅਰ ਏ, ਸਚਾਈ ਦਾ ਮੁਜ਼ਸਮਾ...”
ਜਨਰਲ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ।

ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਢਾਬੇ ਵਿੱਚ ਚਾਹ ਪੀ ਰਹੇ ਸੀ।

“ਅਜ਼ਾਦ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸੁਆਦ ਮਾਨਣ ਲਈ ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਏ। ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਏ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁੱਛਾਂ ‘ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰ ਕੇ ਆਖਿਆ। ਉਹਦੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਪਰ ਭਿਆਨਕ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹਰ ਇੱਕ ਦਾ ਦਿਲ ਦਹਿਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

“ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਮਰਨ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕੀ ਹੈ?” ਜਨਰਲ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਹੱਸ ਪਿਆ ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਬੋਲਿਆ, “ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ 87% ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਪਰ ਅਕਲਹੀਨ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਖੋਹ ‘ਚ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਤਾਂ ਉਹ ਗੱਲ ਹੋਈ ਅਖੇ, ‘ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫ਼ਤਹਿ। ਭਾਤੀਆਂ’ ‘ਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਤੇ ਮਲਿਆਂ ‘ਚ ਫਸੇ।’ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ‘ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ‘ਚ ਫਸ ਗਏ।” ਜਨਰਲ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੱਥੇ ‘ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ।

“ਪਰ ਇਹ ਬੇਹਯਾ ਅਕਾਲੀ ਅਜੇ ਵੀ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਭਾਈ-ਭਾਈ ਦਾ ਰੋਲਾ ਪਾ ਰਹੇ ਆ। ਹਿੰਦੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਮੁੰਨੀ ਜਾਂਦੇ ਆ ਪਰ ਇਹ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਏਕਤਾ ਦੇ ਮੁੱਦਈ ਬਣੇ ਆ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿਲ ਦੀ ਭੜਸਾ ਕੱਢੀ। ਉਹਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨਾਲ ਜੱਦੀ ਨਫ਼ਰਤ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਪੁਆਰੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ, ਉਹ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। “ਜੇ ਅਕਾਲੀ ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਫੰਡ ਵੇਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਅੱਜ

ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਹ ਦਿਨ ਨਾ ਦੇਖਣੇ ਪੈਂਦੇ। ਨਾ ਮੋਰਚੇ ਲਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ, ਨਾ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੜਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਬਤੌਰ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਅੱਜ ਦੂਹਰੀ ਲੜਾਈ ਨਾ ਲੜਨੀ ਪੈਂਦੀ।”

“ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਏਕਤਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਬਾਕੀ ਰਿਹਾ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਭਾਈ-ਭਾਈ ਦਾ ਸੁਆਲ। ਇਹ ਵੀ ਮਹਿਜ਼ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਜਿਹੜਾ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਦਗ਼ਾ ਕਰਦਾ ਏ, ਦਾਦੇ-ਪੜਦਾਦੇ ਨਾਲ ਦਗ਼ਾ ਕਰਦਾ ਏ, ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਭਾਈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ? ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਫੜਾਉਣ ਤੇ ਮਾਰਉਣ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂ! ਅਬਦਾਲੀ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂ! ਪੰਚਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਿਰ ‘ਤੇ ਤੱਤੀ ਰੋਤਾ ਪਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹਿੰਦੂ! ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ‘ਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂ! ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂ! ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੜਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹਿੰਦੂ! ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂ! ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਤੇ ਏਮਨਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਕਤਲਾਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂ! ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਇੱਕ ਨਹੀਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਭਾਈ-ਭਾਈ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ? ਮੈਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤਾਂ ਮੰਨ ਸਕਦਾ ਪਰ ਭਾਈ ਨਹੀਂ।” ਜਨਰਲ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੇਜ਼ ‘ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰ ਕੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਆਖਿਆ।

ਦੂਸਰੀ ਮੇਜ਼ ‘ਤੇ ਬੈਠੇ ਦੋ ਲਾਲੇ ਬਿੱਟਰ-ਬਿੱਟਰ ਝਾਕ ਰਹੇ ਸੀ।

“ਐਤਕੀ ਪਿਛਲੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦੁਹਰਾਈਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਹਰ ਫ਼ੈਸਲਾ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਏਗਾ। ਕੌਮ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਜੂਸ ਦੀਆਂ ਘੁੱਟਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਤਲਵਾਰ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ ਤਾਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਬਚੀ ਰਹੇ,” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਕਹਿ ਕੇ ਉੱਠ ਪਿਆ।

ਉਹ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਿਕਸ਼ਾ ਲਿਆ ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਕੰਪਲੈਕਸ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਵਾਤਾਵਰਨ ਰੂਹਾਨੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ। ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ।

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਦੱਤੀ ਮਿਸਾਲ ਏ।

ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ‘ਤੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਥੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਥੱਲੇ ਕੌਮੀ ਮਰਸੀਵਾੜਿਆਂ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਂਤ-ਚਿਤ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ‘ਤੇ ਨਾ ਡਰ ਸੀ ਨਾ ਭੈਅ।

ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸਭ ਦੀਆਂ ਡਿਊਟੀਆਂ ਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਭਜਨ ਲਾਲ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਚਾਰੂਨ ਦੀ, ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੱਟੀ ਨੂੰ, ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਤੇ ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਡੀ.ਐਸ.ਪੀ. ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਰਿਟਾਇਰਡ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਡਿਊਟੀਆਂ ਲਗਾ ਕੇ ਮੀਟਿੰਗ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।

ਸੂਹੀਏ ਨੇ ਆ ਕੇ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

‘ਚੱਕਦੂ-ਚੱਕਦੂ’ ਕਰਦਾ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਕੰਪਲੈਕਸ ‘ਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ। ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ‘ਤੇ ਦੋ ਯੋਧੇ ਸਵਾਰ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘਾਹੀ ਉਰਫ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ। ਅਜਾਦ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸੁਆਦ ਮਾਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੁੱਚੜ ਹਾਕਮਾਂ ਦਾ ਕਾਲ! ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ‘ਚ ਸਿਆਪੇ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਯੋਧਾ! ਜਦ ਉਹ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਚੌਕ ‘ਚ ਤਾਇਨਾਤ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐਫ. ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਲਈਆਂ। ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ‘ਜੀ ਆਇਆ’ ਕੌਣ ਆਖਦਾ ਏ? ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਭੀੜ ਵਿੱਚੋਂ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਤੀਰ ਵਾਂਗ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਮੱਛਲੀ ਤੇ ਮਗਰਮੱਛ ਲਾਹਰਾਂ ਨੂੰ ਚੀਰ ਕੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੱਥੋਂ ਵੱਧ ਟਰੇਡ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਨੂੰ ਸੂਣੀ ਦੇ ਨੱਕੇ ਬਾਣੀ ਕੱਢ ਦੇਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਕਰਾਮਾਤ ਪਰਮਵੀਰ ਚੱਕਰ ਵਿਧੇਤਾ ਜਨਰਲ ਸ਼ਬੇਗ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੀ।

“ਵਧਾਵਿਆ! ਭਲਾ ਫੁੱਲ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਏ?” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੁੱਪ ਤੋੜੀ। ਉਹ ਡਟਿਆ ਬੈਠਾ ਸੀ।

“ਅੰਤਰ?” ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ, “ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ‘ਚ ਬੜਾ ਅੰਤਰ ਏ, ਜਮੀਨ ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਅੰਤਰ ਏ।”

“ਕਿਵੇਂ?”

“ਦੇਖ, ਫੁੱਲ ਨੂੰ ਟਾਹਣੀ ਨਾਲੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਤੋੜ ਲਵੇ, ਕੋਈ ਸਜਾ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਜੁਲਮ ਨਹੀਂ ਜਦ ਕਿ ਇਹ ਜੁਲਮ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਬੱਜਰ ਪਾਪ ਏ। ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਜ਼ਾਲਮ-ਦੁਸ਼ਟ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ? ਕਾਨੂੰਨ ਝੱਟ ਹਰਕਤ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਮੁਜਰਮ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਜਾਂ ਉਮਰ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਕੀ ਫੁੱਲ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਵੀ ਕਾਤਲ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਝੁਗਤਨੀ ਪਈ ਏ—ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ। ਏਹੀ ਅੰਤਰ ਏ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਫੁੱਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ!” ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦੱਸਿਆ।

“ਨਹੀਂ!” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ, “ਤੇਰਾ ਉੱਤਰ ਸਾਰਬੱਧ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਏ।”

“ਮਤਲਬ?”

“ਮੇਰੇ ਸੁਆਲ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ‘ਤੇ ਰਗੜ—ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਆਲ ਨੂੰ ਸਮਝ ਤੇ ਫਿਰ ਉੱਤਰ ਦੇਹ।”

“ਤੇਰੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕੀ ਏ?” ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਸੁਣ,” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ, “ਫੁੱਲ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਇਹ ਆ ਕਿ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖ ‘ਤੇ ਜਬਰ-ਜੁਲਮ, ਧੱਕਾ, ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਘਿਨਾਉਣੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰਦਾ ਏ। ਮਨੁੱਖ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਘੜਦਾ ਏ। ਕਈ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਏ। ਪਰ ਇੱਕ ਫੁੱਲ ਦੂਜੇ ਫੁੱਲ ਨੂੰ ਖਤਮ ਜਾਂ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦਾ। ਰੰਗ, ਸੁਗੰਧ ਤੇ ਕੋਮਲਤਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਬਾਕੀ ਫੁੱਲਾਂ ‘ਤੇ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਕੁਕਰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮਨੁੱਖ, ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵੈਰੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਏ, ਪਰ ਫੁੱਲ, ਫੁੱਲ ਦਾ ਵੈਰੀ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਲੈਕਚਰ ਝਾੜਿਆ। ਕੁਝ ਮਿੰਟ ਰੁਕ ਕੇ ਫਿਰ ਬੋਲਿਆ, “ਮਨੁੱਖ ਜਿੰਨਾ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ, ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਨਹੀਂ। ਮਨੁੱਖ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਏ ਪਰ ਫੁੱਲ ਦਾ ਇੱਕ ਈ ਰੂਪ ਏ। ਉਹ ਵੀ ਰੰਗ, ਸੁਗੰਧ ਤੇ ਕੋਮਲਤਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ! ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਕਦੇ ਇਨਸਾਫ਼, ਕਦੇ ਸ਼ੈਤਾਨ, ਕਦੇ ਰਾਖਸ਼, ਕਦੇ ਫਰਿਸ਼ਤਾ, ਕਦੇ ਜਾਬਰ, ਕਦੇ ਚੌਰ, ਕਦੇ ਦੁਰਾਚਾਰੀ, ਕਦੇ ਛਕੀਰ, ਕਦੇ ਹੈਵਾਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਪ, ਜੁਲਮ, ਬਲਾਤਕਾਰ, ਗੁੰਡਾਗਰਦੀ, ਸਭ ਕੁਕਰਮ ਕਰਦਾ ਏ, ਪਰ ਫੁੱਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਏ।”

“ਵੱਟ ਮੀਨਜ਼, ਆਈ ਨਾਟ ਅੰਡਰਸਟੈਂਡ?” ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਵਿੱਚੋਂ ਬੋਲਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈ ਰਹੀ।

“ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਬੁੱਚੜ ਹਾਕਮਾਂ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਮੂਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਭੁੰਨਦੇ ਆ। ਫੌਕੀ ਸੋਹਰਤ ਲਈ ਇਨਕਲਾਬੀ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਹੱਥ ਰੰਗਦੇ ਆ। ਤੂੰ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਏਂ, ਮੈਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਆਂ ਅਤੇ ਡੀ.ਐਸ.ਪੀ. ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਏ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਏਂ ਨਾ, ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ!” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਅੱਛਾ, ਹੁਣ ਪਤਾ ਲੱਗਿਐ ਕਿ ਜਨਾਬ ਕਿਹੜੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਏ।” ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਗੱਲ ਦਾ ਭਾਵ ਸਮਝ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਜਦ ਜਾਬਰ ਵੀ ਨਾ

ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਏਗੀ—ਹੌਲਦਾਰ! ਜ਼ਾਲਮ-ਮਜ਼ਲੂਮ ਦੀ ਟੱਕਰ ਵਿੱਚੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਏ ਜਾਂ ਇੰਝ ਸਮਝ ਲੈ ਕਿ ਜ਼ਾਲਮ-ਮਜ਼ਲੂਮ ਦੋਵੇਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਆ।” ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ।

“ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਕਿਹਾ ਤੂੰ!” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ‘ਹਾਂ’ ਵਿੱਚ ‘ਹਾਂ’ ਮਿਲਾਈ।

ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਉੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ ‘ਤੇ ਨਾਕੇ ਲੱਗੇ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾ ਰੋਕਿਆ। ਕਈ ਬਾਈ ਤਾਂ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐਫ. ਵਾਲੇ ਡਰ ਕੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ‘ਚ ਵੜ ਗਏ ਸਨ। ਅਜੇ ਬੋਝੇ ਦਿਨ ਈ ਹੋਏ ਸੀ ਕਿ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐਫ. ਦੀ ਚੌਕੀ ‘ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਧੂਰ ਦੇ ਟਿਕਟ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਵਿਗੜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਖਾੜਕੂ ਸਿੰਘਾਂ ਤੋਂ ਬਰ-ਬਰ ਕੈਬਲੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਡਰਦਾ ਸਾਹ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੱਢਦਾ। ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਪਹੁੰਚਣ ਨਾਲ ਈ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿਲ ਦੇ ਦੌਰੇ ਪੈਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸੀ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੇ ਕਪੂਰਥਲਾ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐਫ. ਦਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦ ਹਰ ਵੇਲੇ ਸਾਹ-ਸਾਹ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਅਣਖਛਾਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਪਾਬੰਦੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਘੁੰਮਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕਤਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪੁਲੀਸ ਵੀ ਮਰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਅਣਖਛਾਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਫ਼ਰਾਰ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਗਿਆਨੀ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਡੀ.ਐਸ.ਪੀ. ਨੇ ਬੜੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਪੀਤਾ ਸੀ। ਕਈ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਨੌਜਵਾਨ ਫਤ ਕੇ; ਅੰਨ੍ਹਾ ਤਸੱਦਦ ਕਰ ਕੇ ਨਕਾਰੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸੀ। ਕਈ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਖੂਨ ਨਾਲ ਹੱਥ ਰੰਗੇ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਣਖਛੀਣ ਪੁਲੀਸ ਚੰਦ ਟਿਕਿਆਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ‘ਤੇ ਬੇਪਨਾਹ ਜਬਰ ਤੇ ਤਸੱਦਦ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਹਿੰਦੂ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਪੁਲੀਸ ਪੈਸੇ ਦੀ ਖਾਤਰ ਹੀਰਿਆਂ ਵਰਗੇ ਮੁੰਡੇ ਮਾਰ ਰਹੀ ਸੀ।

ਬਚਨਾ ਡਿਪਟੀ ਮੈਂਤ ਨੂੰ ਫੁੱਲਿਆ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਮੈਂਤ ਚੇਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਜੀਪ ‘ਤੇ ਘਰ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਬਾਜ਼ਾਰ ‘ਚੋਂ ਕੁਝ ਸਾਮਾਨ ਵਗੈਰਾ ਲੈਣ ਆਇਆ ਸੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੰਮ ਆਇਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕਹਾਵਤ ਏ: ‘ਮੈਂਤ ਤੇ ਗਾਹਕ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਕੇ ਨਹੀਂ

ਆਉਂਦੇ।’ ਬਚਨੇ ਦਾ ਕਾਲ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਹੰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਮਸਤਿਆ, ਅਗਲੀ ਸੀਟ ‘ਤੇ ਫੁੱਲਿਆ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਜੀਪ ਭੱਜੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਚੁਫੇਰੇ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੀ ਭੀੜ ਸੀ। ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਹਾਸਾ ਸੀ, ਜਹਿਮ ਸੀ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਹਿਸਾਬ ਸੀ, ਨਾ ਲੇਖਾ!

“ਵਧਾਵਿਆ! ਆਪਣਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਜਾਂਦਾ ਏ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੀਪ ਦਾ ਨੰਬਰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਹਾ। ਉਸ ਡਾਇਰੀ ਵੇਖੀ, ਠੀਕ ਸੀ।

“ਬਚਨਾ ਈ ਐ।”

“ਹਾਂ, ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ-ਟੀਰ ਈ ਐ।”

“ਲਾਵਾਂ ਸਾਈਡ ‘ਤੇ।” ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਇਹ ਵੀ ਕੋਈ ਪੁੱਛਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਏ।”

ਉਸ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਦੀ ਰੋਸ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ। ਮੀਟਰ ਦੀ ਸੂਈ ਝੱਟ ਵੀਹ ਨੰਬਰ ਅੱਗੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਏਨੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਸਟੋਨਗੈਨ ‘ਚੋਂ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਾਈ ਕਿ ਬਚਨੇ ਦੇ ਬਾਡੀਗਾਰਡ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ। ਸਟੋਨਗੈਨ ਦੇ ਬ੍ਰਸਟ ਨਾਲ ਡਰਾਈਵਰ ਤੇ ਬਚਨਾ ਮੂਧੇ ਹੋ ਗਏ। ਜੀਪ ਡਿੱਕੋਡੋਲੇ ਖਾਂਦੀ ਖੜ ਗਈ। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਤੇ ਘੋੜਾ ਨੱਪ ਦਿੱਤਾ। ਜੀਪ ਵਿਚਲੇ ਬਾਕੀ ਸਵਾਰ ਵੀ ਹਲਾਕ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਦੋਵੇਂ ਸ਼ੇਰ ਭਰੇ ਬਜ਼ਾਰ ‘ਚ ਬਚਨਾ ਡਿਪਟੀ, ਉਹਦੀ ਕੁੜੀ, ਮੁੰਡਾ, ਘਰਵਾਲੀ ਤੇ ਬਾਡੀਗਾਰਡਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਫੋਰਸਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਡਰਾਚ ਹੋ ਗਏ। ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੈਟਰੋਲ ਦਾ ਸਤਿਆ ਧੂੰਆਂ ਸੜਕ ‘ਤੇ ਖਿੱਲਰ ਗਿਆ।

ਜੀਪ ਲਹੂ-ਲਹਾਨ ਸੀ। ਸੜਕ ‘ਤੇ ਖੂਨ ਵਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੰਜ ਲਾਸ਼ਾਂ ਲਹੂ ਦੇ ਛੱਪੜ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਰਦ ਦਾ ਹੋਸਲਾ ਨਾ ਪਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਹਸਪਤਾਲ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕੇ।

ਮਨੁੱਖੀ ਲਹੂ ਨਾਲ ਹੱਥ ਰੰਗਣ ਵਾਲਾ ਬੁੱਝਤ ਬਚਨਾ ਸਦਾ ਦੀ ਨੀਂਦ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਰਾਖਾ ਰਜ਼ਾਰਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਤਲ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਇੱਕ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਤੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦੇ ਹਨ, ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਦਾੜੀਆਂ ਪੁੱਟਦੇ ਹਨ, ਮਾਵਾਂ ਦੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅੰਤ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਬਾਤ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਣੀ।

ਇਹ ਸਾਕਾ 13 ਫ਼ਰਵਰੀ, 1984 ਨੂੰ ਵਾਪਰਿਆ।

ਕਰ ਨੇਕ ਕਮਾਈ ਬੰਦੇ, ਤੂੰ ਮੁਫਤ ਖਾਣਾ ਛੋੜਦੇ।
ਝੂਠਾ ਇਹ ਸੰਸਾਰ, ਇਹਨੂੰ ਦਿਲ ਲਗਾਨਾ ਛੋੜਦੇ।

14 ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰਾਂ ਤੇ ਲੰਗਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿੰਧੀ ਰੈਸਟ ਹਾਊਸ ਵਿੱਚ ਚਾਹ-ਪਾਣੀ ਛਕਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਖਾਸੀ ਭੀੜ ਸੀ। ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਮਰਦ, ਔਰਤਾਂ, ਬੱਚੇ-ਬੁੱਢੇ, ਗੱਭਰੂ ਤੇ ਅੱਧਖੜ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਕੋਈ ਚਾਹ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕੋਈ ਪੂਰੀਆਂ ਛਕ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕੋਈ ਬਰਫੀ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਕੋਈ ਲੱਸੀ ਨਾਲ ਤਪਦਾ ਹਿਰਦਾ ਠਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰੰਗ-ਬਰੰਗੀ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਹਾਸਾ-ਮਜ਼ਾਕ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵੈਟਰ ਭੱਜੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਹੋਟਲ ਦਾ ਮਾਲਕ ਕਾਊਂਟਰ 'ਤੇ ਚੌੜਾ ਹੋਇਆ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਭੀੜ ਖਾਣ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਸੀ।

ਅਚਨਚੇਤ 'ਟੀਅ' ਕਰਦੀ ਗੋਲੀ ਚੱਲੀ। ਗੋਲੀ ਚੱਲਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹੜਤਾ-ਦੜਤੀ ਮੱਚ ਗਈ। ਇਸ ਹੜਤਾ-ਦੜਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੁਸੀਨ ਮੁਟਿਆਰ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਲੰਗਰ ਵੱਲ ਦੌੜ ਗਈ।

ਉਹ ਦੌੜਦੀ ਹੋਈ ਬੋਲੀ—“ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈ ਲਿਆ ਏ।”

ਹੁਸੀਨ ਮੁਟਿਆਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਮੁੰਡਾ ਵੀ ਹੋਟਲ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬਾਬਾ ਅਟੱਲ ਰਾਏ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵੱਲ ਸਿੱਧਾ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੇਖਦਿਆਂ-ਵੇਖਦਿਆਂ ਈ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਅਲੱਖ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਸੀਨ ਮੁਟਿਆਰ ਕਿੱਧਰ ਨੂੰ ਗਈ, ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਹੋਰ ਡਾਣਾ ਵਰਤਾਉਣ ਗਈ ਸੀ।

ਸਿੰਧੀ ਹੋਟਲ ਦੇ ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ ਹਲਚਲ ਮੱਚ ਗਈ। ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਬੰਦ ਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਹੋਟਲ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭੱਟ ਪਛਾਣ ਲਿਆ। “ਉਹ ਕੌਣ ਸੀ” ਦਾ ਸੁਆਲ ਈ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ? ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਗੋਲਡਨ ਟੈਪਲ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੀ ਜਾਣੀ-ਪਛਾਣੀ ਹਸਤੀ ਸੀ। ਭਾਵ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕਮਾਂਡੋ ਆਰਮੀ ਦਾ ਫੀਲਡ ਮਾਰਸ਼ਲ ਸਰਦਾਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ ਸੀ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੱਜੀ ਬਾਹੁ। ਜੀਹਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਜਾਲਮ ਬਰ-ਬਰ ਕੰਬਦੇ ਸੀ।

ਉਹ ਸਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਲਹੂ ਦੇ ਛੱਪੜ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੂਰਮੇ ਦੀ ਹਿੱਕ 'ਚੋਂ ਗੁਲਾਬੀ ਲਹੂ ਦੀਆਂ ਵਗਦੀਆਂ ਧਾਰਾਂ ਨਵਾਂ

ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਜ ਰਹੀਆਂ ਸੀ। ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ੋਨਾਟਾ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੋਢੀ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਈ।

“ਸੋਢੀ ਮਾਰ'ਤਾ!”

“ਸੋਢੀ ਮਾਰ'ਤਾ!”

“ਬੜੀ ਮਾੜੀ ਹੋਈ।”

“ਹੁਣ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਿਰ ਵਰਤੇਗਾ।”

“ਅੱਤਵਾਦੀ ਖਤਾ ਨਈਂ ਕੀ-ਕੀ ਕਰਨਗੇ?”

“ਕਾਤਲ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਤੋਂ ਬਚ ਨਈਂ ਸਕਦੇ।”

ਥਾਂ-ਥਾਂ ਏਹੀ ਗੱਲਾਂ ਸੀ।

ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿੱਚ ਰੋਹ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਗਈ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਖੂਨ ਉਬਲਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਖੂਨ ਉਤਰ ਆਇਆ। ਇਸ ਅਸਹਿ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਰੂਹ ਤੜਫ ਉੱਠੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰੋਧ ਆ ਗਿਆ। ਰੋਹ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਚਿਹਰਾ ਲਾਲ ਸੁਰਖ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਦੁਖਦਾਈ ਖ਼ਬਰ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਸਾਰ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸਾਥੀ ਪਲ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਸਾਰੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਂਸ ਸਨ। ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਯੋਧੇ ਸੈਤਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਖੜੇ ਸਨ।

“ਲਾਭ ਸਿੰਘ!”

“ਜੀ!” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਸੁੱਖਾ ਸਿਧਾਹੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ।

“ਸਵੇਰ ਦਾ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ ਦੇ ਕਾਤਲ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦੁਸ਼ਟ ਖਤਮ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੇ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਸਾਡੀ ਬਾਹ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਇਆ ਏ। ਸੋਢੀ ਦੇ ਕਤਲ ਪਿੱਛੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਸਾਜਿਸ਼ ਏ।” ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਹੁਕਮ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਸੈਤਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹ ਰਹੀ ਸੀ।

“ਕੌਲੂ ਦਾ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਸੋਢੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਬਦਲਾ ਅਵੱਸ਼ ਲਿਆ ਜਾਏਗਾ ਵਰਨਾ ਅਸੀਂ ਜ਼ਿੰਦਾ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਮੁੜਾਂਗੇ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ। ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਤੀਕਿਆ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਲਾਲ ਸੁਰਖ ਸਨ। ਤਨ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਕੰਥ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਕਮਾਂਡੋ ਦਸਤੇ ਨੇ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਈ ਬੁੱਝਤ ਮਾਰੇ।

ਬੁੱਚਕ ਜ਼ਾਲਮ ਟੱਬਰਾਂ ਸਣੇ ਗੰਢੀ ਚਾਰੂ।

ਕਮਾਂਡੋ ਦਸਤੇ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਇੰਜ਼ਰ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਔਰਤ' ਨੂੰ ਫੜਿਆ।

"ਬੋਲ ਸੋਚੀ ਨੂੰ ਕਿਸ ਨੇ ਮਾਰਿਆ?" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੈਦੀ ਸੌਟੇ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਈ—ਮੈਂ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ।" ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਕੁਰਲਾ ਰਹੀ ਸੀ।

"ਸੋਚੀ ਦੇ ਕਾਤਲ ਤੇਰੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚੋਂ ਕੱਢਣੇ ਆ—ਹਰਾਮਣੇ!" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਚੱਟ ਪੁਲੀਸ ਵਾਲੇ ਰੋਹਬ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਹਦਾ ਤਾਂ ਦਿਲ ਮੱਚਿਆ ਪਿਆ ਸੀ।

"ਨਹੀ—ਨਹੀ—ਮੈਂ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ।" ਔਰਤ ਚੌਂਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ, "ਮੈਨੂੰ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਹੁੰ! ਮੈਂ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ।"

"ਮਨਜੀਤ! ਲੈ ਚੱਲੋ ਏਹਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸੈਂਟਰ 'ਚ—ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਏ ਮੈਂ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ। ਹੁਣੇ ਪਤਾ ਲੱਗਜੇਗਾ, ਇਹ ਜਾਣਦੀ ਏ ਕਿ ਨਹੀਂ।" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਹਰ ਸਬਦ ਚੌਬ-ਚੌਬ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕਮਾਂਡੋ ਦਸਤਾ ਉਹਨੂੰ ਧੂਹ ਕੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸੈਂਟਰ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਇਹ 'ਗੁਰੂ ਕਾ ਸੈਂਟਰ' ਇੱਕ ਟੁੱਟਾ-ਭੱਜਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਕਮਰਾ ਸੀ। ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਘੋਰ ਹਨੇਰਾ ਫਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਵਿੱਚ ਦੱਬੀ ਤੇ ਕਮਰਾ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ। ਔਰਤ ਟੁੱਟੇ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਪਈ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਵਾਲ ਖਿੱਲਰ ਗਏ ਸਨ।

"ਟੰਗੇ ਏਹਨੂੰ ਪੁੱਠੀ ਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੋ ਪਰੇਡ! ਫਿਰ ਦੇਖਾਂਗੇ ਇਹ ਬੱਕਦੀ ਏ ਕਿ ਨਹੀਂ।" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਤਾਂ ਪੱਥਰ ਵੀ ਬੋਲ ਪੈਂਦੇ ਆ। ਤੂੰ ਜੀਝ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬੋਲੇਗੀ?" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਨਟੈਰਗੇਟ ਸੈਂਟਰ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਸੀ।

ਕਮਾਂਡੋ ਦਸਤੇ ਨੇ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਮੁਸਕਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਛੱਤ ਨਾਲ ਲਟਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਦਾ ਸਾਰਾ ਭਾਰ ਬਾਹਵਾਂ 'ਤੇ ਪੈ ਗਿਆ। ਔਰਤ ਪਹਿਲੇ ਕੁਟਾਪੇ ਨਾਲ ਈ ਦੁਹਾਈਆਂ ਪਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਹਦੀਆਂ ਦਿਲ ਚੀਰਵੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਕੰਧਾਂ ਦੇ ਸੀਨੇ ਪਾਤ ਰਹੀਆਂ ਸੀ। ਔਰਤ ਦਾ ਖੂਰਾ ਹਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ 'ਚੋਂ ਰਤ ਵੱਗਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਕੁਟਾਪਾ ਜਾਰੀ ਸੀ। ਔਰਤ ਦੇ ਤਨ ਦਾ ਮਾਸ ਹੁੰ ਦੇ ਤੁੰਬਿਆਂ ਵਾਂਗ ਉੱਡ ਗਿਆ।

"ਹਾਏ! ਮੈਂ ਮਰਗੀ—ਮੇਰਾ ਸੰਘ ਸੁੱਕ ਗਿਆ—ਹਾਏ ਮਾਂ! ਬਚਾ ਲੈ—ਮੈਨੂੰ ਬਚਾ ਲੈ।" ਔਰਤ ਚੋਂ ਰਹੀ ਸੀ।

"ਕਿਉ—ਦੱਸਣਾ ਏ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸੇਵਾ ਕਰਾਉਣੀ ਏ?" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਨਹੀਂ.....ਨਹੀਂ.....ਮੈਂ ਦੱਸਦੀ ਆਂ.....ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਦੱਸਦੀ ਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਬੋਲੋ ਲਾਹੇ—ਪਾਣੀ ਵੀ ਦਿਉ.....ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਛ ਦੱਸਦੀ ਆਂ।" ਔਰਤ ਇੱਕ ਕੁਟਾਪੇ ਨਾਲ ਈ ਬਕਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਹਦੇ ਬੁੱਢੇ ਲੱਕੜ ਵਾਂਗ ਖੁਸ਼ਕ ਸਨ। ਦਿਲ ਫੜਕ-ਫੜਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਵਗ-ਵਗ ਕੇ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ ਜੰਮ ਗਿਆ। ਉਹ ਬਰ-ਬਰ ਕੋਬ ਰਹੀ ਸੀ।

ਇੱਕ ਸਿੰਘ ਪਾਣੀ ਲੈ ਆਇਆ।

ਔਰਤ ਨੂੰ ਬੋਲੇ ਲਾਹਿਆ।

ਉਸ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ, ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਸ਼ ਆਈ।

"ਅੱਛਾ! ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਕੀ ਏ?" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤੇ ਟੋਪ ਰਿਕਾਰਡ ਔਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

"ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ!"

"ਹੁੰ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੋਚੀ ਨੂੰ ਕਿਸ ਮਾਰਿਆ? ਇਹ ਸਾਜ਼ਸ ਕਿਸ ਨੇ ਘੜੀ? ਕਿਥੇ ਬਹਿ ਕੇ ਘੜੀ? ਇਸ ਸਾਜ਼ਸ ਵਿੱਚ ਕੌਣ-ਕੌਣ ਸ਼ਾਮਲ ਏ? ਸੋਚੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਅਸਲ ਮਨੋਰਥ ਕੀ ਏ?" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਈ ਕਿੰਨੇ ਸਾਰੇ ਸੁਆਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਕਤਲ ਦਾ ਸੁਰਾਗ ਲੱਭਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

"ਸੁਣੋ!" ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਮੁੜਕਾ ਪੁੱਝ ਕੇ ਬੋਲੀ, "ਇਹ ਸਾਜ਼ਸ ਸੈਂਟਰ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਲੋਗੋਵਾਲ ਨੇ ਘੜੀ। ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ।"

"ਇਸ ਸਾਜ਼ਸ ਪਿੱਛੇ ਕਿਸ ਦਾ ਹੱਥ ਏ?"

"ਸੈਂਟਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ।"

"ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਕੀਹਨੇ-ਕੀਹਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ, ਭਾਵ ਕੌਣ-ਕੌਣ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ?"

"ਸਿੱਤ ਲੋਗੋਵਾਲ, ਉਹਦਾ ਸਕੱਤਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਮਲਕ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ, ਬੱਗਾ ਸਿੰਘ, ਛਿੰਦਾ, ਮੈਂ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸਨ।"

"ਸੋਚੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਪਿੱਛੇ ਕੀ ਮਨੋਰਥ ਸੀ?"

"ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਸਿੱਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਤੋਂ ਖਤਰਾ ਏ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਤੇ ਉਹਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ ਰਚੀ। ਜੀਹਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੋਚੀ ਸੀ।" ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਦੱਸ ਰਹੀ ਸੀ।

“ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੋਚੀ ਨੂੰ ਹੀ ਕਿਉਂ ਮਾਰਿਆ ?”

“ਇਹ ਵੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਸੀ।” ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਬੋਲੀ, “ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਤਾਂ ਸੋਚੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣਾ। ਔਰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਨ ਤੋਂ ਹੱਥ ਧੋਣੇ ਪੈਣਗੇ ਤੇ ਸਾਰੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਧਰੀ-ਧਰਾਈ ਰਹਿ ਜਾਏਗੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੋਚੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਸਕੀਮ ਬਣਾਈ ਗਈ।”

“ਹੋਰ ਕਿਸ-ਕਿਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ?”

“ਸੰਤ ਜੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘੀ.ਏ. ਤੇ ਡਰਾਇਵਰ !”

“ਹੋਰ ਕੀਹਨੂੰ ?”

“ਪਤਾ ਨਹੀਂ।”

“ਹੁਣੇ ਪਤਾ ਲੱਗਜ਼।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਘੁਕਾ ਕੇ ਕੰਪੜ ਮਾਰਿਆ।

“ਨਹੀਂ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਹੁੰ ! ਮੈਂ ਸੰਤ ਬੋਲਦੀ ਆਂ।” ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਤਾਰੇ ਚਲਕਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਬੰਪੜ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਹਲਦੀ ਵਰਗੀ ਦਿੱਸਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ।

“ਅੱਛਾ ! ਸੋਚੀ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਕਿਸ ਨੇ ਮਾਰੀ ?”

“ਛਿੰਦੇ ਨੇ !”

“ਛਿੰਦਾ ਕੌਣ ਏ ? ਕਿੱਥੋਂ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਏ ?”

“ਛਿੰਦਾ ਜਲੰਧਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਨਾਮੀ ਬਦਮਾਸ਼ ਏ। ਸਰਕਾਰ ਉਹਦੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਆ। ਛਿੰਦੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਗੁੰਛਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਅਧੀਨ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਸੱਕ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।”

“ਗੋਲੀ ਵੱਜਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੂੰ 'ਇੱਜ਼ਤ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈ ਲਿਆ' ਕਹਿ ਕੇ ਕਿਉਂ ਦੌੜੀ ?” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁਆਲੀਆ ਨਜ਼ਰਾਂ ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ 'ਤੇ ਸੁੱਟੀਆਂ।

“ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਘੜੀ ਗਈ ਕਿ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਤੇ ਲੋਕ ਸੋਚੀ ਨੂੰ ਬਦਚਲਣ ਸਮਝਣ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਹਮਦਰਦੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣ ਜਾਈਏ ਤੇ ਸੋਚੀ ਦੀ ਮੌਤ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਪਾ ਸਕੇ।” ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਹਰ ਡਾਇਲਾਗ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਬੋਲ ਰਹੀ ਸੀ।

“ਹੂ ! ਤੂੰ ਛਿੰਦੇ ਦੀ ਕੀ ਲੱਗਦੀ ਏ ?”

“ਮੈਂ.....ਮੈਂ.....ਉਹਦੀ ਪਤਨੀ.....ਨਹੀਂ ਸੱਚ.....ਉਹਦੀ ਰਖੇਲ.....ਨਹੀਂ ਸੱਚ.....ਨਹੀਂ.....ਭੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ।” ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਇਸ ਸੁਆਲ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਬੈਥਲਾ ਗਈ।

“ਠੀਕ ਐ.....ਗੋਲੀ ਚੱਲ.....।”

ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਬੋਲਦੀ ਗਈ। ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਰੁਸਤਮਾਂ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਚੁੱਕ-ਚੁੱਕ ਕੇ ਨੰਗੇ ਕਰੀ ਗਈ। ਅੰਤ ਉਹ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਈ।

ਸੋਚੀ ਦਾ ਕਤਲ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਭਿੰਡਰਾਂ ਆਰਮੀ ਦੇ ਕਮਾਂਡੋ ਦਸਤੇ ਨੇ ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਨੂੰ ਕੁਟਾਪਾ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ, ਹਨੇਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦਾ ਖੁਰਾ ਲੱਭ ਲਿਆ।

ਇਹ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਕਿਥੇ ਬਹਿ ਕੇ ਘੜੀ ਗਈ ? ਕੀਹਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ? ਕਿਨ੍ਹਾਂ-ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ ? ਅਸਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ ? ਮਹਾਨ ਹਸਤੀਆਂ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਰਕਮ ਤਹਿ ਹੋਈ ? ਇਸ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦਾ ਮੰਤਵ ਕੀ ਸੀ ? ਗੋਲੀ ਕੌਣ ਮਾਰੇਗਾ ? ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਪਨਾਹ ਕੌਣ ਦੇਵੇਗਾ ? ਉਹਦੀ ਰਹਾਇਸ਼ ਕਿਥੇ ਹੋਵੇਗੀ ? ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਨੇ ਤੇਤੇ ਵਾਂਗ ਕਹਿ ਸੁਣਾਈਆਂ। ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀਆਂ ਸੁੰਨੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀਰਾਨੀ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਹੋਠ ਲਾਲ ਤੋਂ ਕਾਲੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਤੋਂ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਈ ਰਹਿ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੋਚਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਲੌਗੋਵਾਲ ਬਨਾਰਸ ਦਾ ਠੱਗ ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥਾਂ ਬਦਲੇ ਪੰਥ ਦੇ ਹੀਰੋ ਮੌਤ ਦੀ ਭੇਟ ਕਰੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਡੇਗਰੇ ਦੇ ਵਾਰਸ ਅੱਜ ਵੀ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਟੇ ਪਾਉਣ ਲਈ ਤੇ ਸਭਾਵਾਂ ਦਾ ਧੂੰਧ ਮੁੜ ਦੁਹਰਾਉਣ ਲਈ ਬਾਕੂਦ ਦੀ ਥਾਂ ਰੋਤ ਤੇ ਸਰੋਂ ਭਰਨ ਲਈ ਕਾਹਲੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਣੇ ਵਿੱਚ ਛੁਪੇ ਧਾੜਵੀਆਂ ਤੇ ਸੱਜਣ ਠੱਗਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੰਗੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕਮਾਂਡੋ ਦਸਤੇ ਨੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਸੁਣ ਕੇ ਅਗਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ 'ਹਰੀ ਬੈਡੀ' ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਸੀ ਯੱਧਾ ਜੁਸ਼ੀਲਾ।

ਜਿਹਨੇ ਪਾਪੀ ਮਾਰਨੇ ਦਾ ਕੀਤਾ ਹੀਲਾ।

ਸਿਆਣਿਆਂ ਦਾ ਕਥਨ ਏ : ਦਾਈਆਂ ਤੋਂ ਪੈਦ ਨਹੀਂ ਲੁੱਕਦੇ। ਖੋਜੀਆਂ ਤੋਂ ਖੂਹ ਗੂੰਭੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਸੱਪਾਂ ਅੱਗੇ ਦੀਵੇ ਨਹੀਂ ਮੱਚਦੇ। ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕ ਛੁਪਾਇਆਂ ਨਹੀਂ ਛੁਪਦੇ। ਕਤਲ ਤੇ ਕਾਤਲ ਔਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਈ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਭਿੰਡਰਾਂ ਆਰਮੀ ਦਾ ਕਮਾਂਡੋ ਦਸਤਾ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਜੀਪ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਮਾਨਾਵਾਲੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਲੰਡੀ ਜੀਪ ਭਾਵ ਬਗੈਰ ਛੱਤਰੀ ਤੋਂ ਸੜਕ 'ਤੇ ਮੋਹਲਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਕਾਲਾ ਧੂੰਆਂ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਘੁੱਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੁੰਨੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਚੁੱਪ

ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਜਿਆਦਾ ਵਿਗੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਰਾਤ ਨੂੰ ਘੱਟ-ਵੱਧ ਈ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ ਸਨ। ਕੌਮੀ ਮਰਜ਼ੀਵੜਿਆਂ ਦੀ ਜੀਪ ਉੱਡੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੀਟਰ ਦੀ ਸੂਈ ਪਲ-ਪਲ 'ਤੇ ਨੈਣ ਦੀ ਅੱਖ ਵਾਂਗ ਰੰਗ ਬਦਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਵਿੱਚ ਜੀਪ ਦਾ ਖੜਕਾ ਸ਼ੋਰ ਕਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਜੇ-ਪਾਸੇ ਕਣਕਾਂ ਤੇ ਸਰੋਂ ਚੂਪ-ਚੁਪੀਤੀਆਂ ਖੜੀਆਂ ਸਨ।

ਸਾਹਮਣੇ ਮਾਨਾਵਾਲਾ ਪਿੰਡ ਦਿੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਦੇ ਦੱਸਣ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਛਿੰਦੇ ਦੇ ਗੁਪਤ ਟਿਕਾਣੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਜੀਪ ਰੋਕ ਦਿੱਤੀ। ਅੰਦਰ ਬੈਠੇ ਛਿੰਦੇ ਦਾ ਦਿਲ ਡੋਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਆਪਣਾ ਪਿਸਤੌਲ ਹੱਥ 'ਚ ਫੜ ਕੇ, ਕਿਰਦੇ ਰੋਸਲੇ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇ ਲਿਆ। ਪਰ ਉਹਦੀ ਜਾਨ ਕੰਥ ਰਹੀ ਸੀ। ਭਿੰਡਰਾਂ ਆਰਮੀ ਦੇ ਕਮਾਂਡੋ ਦਸਤੇ ਨੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਘੇਰ ਲਏ। ਸਰਾਬ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਨਾਲ ਛਿੰਦੇ ਨੂੰ ਚੂਟੇ ਆ ਰਹੇ ਸੀ। ਉਸ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਮਿੰਟ ਕੰਨ-ਵੜਿੱਕੇ ਭੰਨੇ ਪਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਫਿਰ ਲੰਮੇ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਧੜਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਖੱਬੀ ਅੱਖ ਕੱਦੋਂ ਦੀ 'ਫੜੱਕ-ਫੜੱਕ' ਵੱਜ ਰਹੀ ਸੀ।

ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਸੀਟੀ ਵੱਜੀ।

ਇਕਦਮ ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਿਗੜੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ।

ਛਿੰਦੇ ਦੇ ਸੰਭਲਦਿਆਂ-ਸੰਭਲਦਿਆਂ ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਕੌਰਾੜ ਦਾ ਪਿਸਟਲ ਉਹਦੀ ਕਨਪਟੀ ਨਾਲ ਜਾ ਲੱਗਾ।

"ਖਬਰਦਾਰ!" ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਰਜ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, "ਅਗਰ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਮਾਰਿਆ ਜਾਏਗਾ।"

"ਕੌਣ ਓ ਝੁਸੀ?" ਛਿੰਦਾ ਘਬਰਾਇਆ ਪਰ ਧਮਕੀ ਪੂਰਨ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ।

"ਤੋਰਾ ਬਾਪ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ। ਮੇਰੇ ਬੇਟੇ! ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਏਨਾ ਘਟੀਆ ਨਿਕਲੇਂਗਾ।" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, "ਕਾਇਮ ਹੋਜਾ! ਤੇਰੀ ਮੌਤ ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋਤੀ ਐ। ਸੋਚੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਅੰਬਰਸਰੋਂ ਫਰਾਰ ਹੋ ਕੇ ਤੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਤੈਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਫੜ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਮੌਤ ਜਦੋਂ ਆਉਂਦੀ ਏ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਵਰਵਾਜ਼ੇ ਭੰਨ ਕੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੇ—ਜਿਥੇ ਮੌਤ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦੀ, ਉਥੇ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਜ਼ਰੂਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਏ।" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਚਿੱਥ-ਚਿੱਥ ਕੇ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਚਿਹਰਾ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਲਾਲ ਸੀ।

ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਛਿੰਦੇ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਲਈਆਂ। ਸੋਢੀ ਵਾਲਾ ਮਾਊਜ਼ਰ ਤੇ ਉਹਦਾ ਪਿਸਤੌਲ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਨਾਹ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੱਥ ਜੋੜੀ ਖਲੋਤੇ ਸਨ। ਉਹ ਕੰਥ ਰਹੇ ਸੀ।

"ਪੁੱਤ! ਤੂੰ ਸਾਡਾ ਸੋਢੀ ਮਾਰਿਆ। ਹੁਣ ਵਾਰੀ ਤੇਰੀ ਆ। ਤੈਨੂੰ ਤੜਫਾ-ਤੜਫਾ ਕੇ ਮਾਰਾਂਗੇ। ਤੇਰੀ ਉਹ ਦੁਰਦਸਾ ਕਰਾਂਗੇ, ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਾਇਦ ਕਸਾਈ ਵੀ ਬੱਕਰੇ ਦੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।" ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਕੌਰਾੜ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁੱਸਾ ਸਾਫ਼ ਝਲਕ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਮੈਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਆਂ—ਬਾਈ! ਬੋਝੀ ਗੋਰੀ ਗਊ.....ਮੈਥੋਂ ਇਹ ਪਾਪ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਬਖਸ਼ੋ.....ਮੈਂ ਅਗਾਂਹ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।" ਛਿੰਦਾ ਨਿਲਕੜੀਆਂ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਕੱਲ ਤੱਕ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਨਾਮੀ ਬਦਮਾਸ਼ ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਸਿੰਘ 'ਚੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਮਸਾਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਸੀ।

"ਸ਼ੇਰ ਵਰਗਾ ਸੋਢੀ ਮਾਰਤਾ—ਅਜੇ ਤੂੰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਐ।"

"ਆਵਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾ ਹੋਏ ਕੋਈ ਸਾਲਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਾ ਸਕਦਾ।" ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਸ਼ਕਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਕਿਹਾ।

"ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਨਿਬੜੇ ਜਾਣਗੇ ਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਪੰਦਾ ਤੁਗਤਾ ਲਟੀਏ। ਸਵਰਨਿਆ! ਮੁਕਾਉ ਏਹਦਾ ਯੱਥ!" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੁਕਮ ਚਾਕ੍ਰਿਆ।

"ਬਾਈ ਜੀ! ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਬਖਸ਼ ਦਿਉ। ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਬਖਸ਼ ਦਿਉ.....ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਆਂਗਾ।" ਛਿੰਦੇ ਨੇ ਬਬੇਰੇ ਮਿੰਨਤਾਂ-ਤਰਲੇ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਸਭ ਬੇਅਰਥ।

"ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਚੌਵੀ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਨੂੰ ਨਿਬੜ ਦਿਆਂਗੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਤੂੰ ਚੱਲ ਤੇ ਨਰਕਾਂ ਦੇ ਗੇਟ ਮੁਹਰੇ ਖੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ—ਬਲਜੀਤ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀ ਏ।" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਿਆ।

ਕਮਾਂਡੋ ਦਸਤੇ ਨੇ ਛਿੰਦੇ ਨੂੰ ਨੱਪ ਲਿਆ। ਛਿੰਦਾ ਤੜਫਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਕੋਈ ਪੋਸ਼ ਨਾ ਗਈ। ਪੰਜਾ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਗਲ, ਘੁੱਟ ਕੇ, ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਨੰਡਿਆਂ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਕਹੀ ਨਾਲ ਲਾਸ਼ ਦੇ ਨੌਂ ਟੋਟੇ ਕੀਤੇ।

ਛਿੰਦੇ ਦੀ ਰੂਹ ਉੱਡ ਗਈ।

"ਸੁੱਟੇ ਏਹਨੂੰ ਜੀਪ 'ਚ ਚੱਲੀਏ।"

ਉਨ੍ਹਾਂ ਛਿੰਦੇ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਦੇ ਟੁੱਕੜੇ ਜੀਪ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਲਏ। ਜੀਪ ਇੱਕ ਹੀ ਜਰਕ ਨਾਲ ਭਜਾ ਲਈ। ਹਨੇਰੇ ਦੀ ਚੁੱਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ।

ਲੈਡਰ ਕੁੱਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਭੌਕ ਰਹੇ ਸੀ।

ਡਰਾਇਵਰ ਨੇ ਜੀਪ ਡਰੇਨ ਦੇ ਪੁੱਲ 'ਤੇ ਰੋਕ ਦਿੱਤੀ। ਜੀ.ਟੀ. ਰੋਡ 'ਤੇ ਸੁੰਨ-ਸਾਨ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਕੋਈ ਬੰਦਾ-ਪਰਿੰਦਾ ਬੋਲਦਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁੱਲ 'ਤੇ ਛਿੰਦੇ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਮੂਧੀ ਪਾਇਆ। ਛਿੰਦੇ ਦਾ ਸਿਰ

ਉਹਦੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਟਿਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਇੱਕ ਪਰਚਾ ਲਿਖ ਕੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਈ ਲਿਖੇ ਸੀ।

“ਇਹ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਛਿੰਦਾ ਹੈ! ਸ਼ਹੀਦ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ ਦਾ ਕਾਤਲ!”

ਛਿੰਦੇ ਦਾ ਪੈਦਾ ਭਗਤਾ ਕੇ, ਸ਼ਹੀਦ ਸੋਢੀ ਦਾ ਬਲਦਾ ਲੈ ਕੇ, ਭਿੰਤਰਾਂ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਸਿਰਲੱਖ ਯੋਧੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ।

ਦੁੱਖ ਰਾਤ ਦਾ ਸ਼ੀਨਾ ਪਾਤਲੀ ਜੀਪ ਉੱਡੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਕਿਸੇ ਅਨੋਖੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ, ਅਜੀਬ ਅਨੰਦ ਨਾਲ ਧੜਕ ਰਹੇ ਸੀ। ਉਹ ਪਹਿਰੇ 'ਤੇ ਖੜੀ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐਫ. ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਛੁੱਟ ਕਰ ਕੇ ਲੰਘ ਗਏ।

ਛਿੰਦੇ ਦੇ ਕਤਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚਾਰ ਕਤਲ ਹੋਰ ਹੋਏ। ਪਹਿਲਾ ਮਾਲਿਕ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ, ਜਥੇਦਾਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਕਾਲੀ ਜਥਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤਲਵੰਡੀ ਗਰੁੱਪ। ਦੂਜਾ ਬੈਜੀ ਚਾਹ ਵਾਲੇ ਦਾ ਬਾਬਾ ਅਟੱਲ ਦੇ ਨੇੜੇ। ਤੀਜਾ ਗੁੰਡਾ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੁੱਚੇ ਦਾ, ਉਹਦੀ ਲਾਸ਼ ਮੋਚੀ ਬਜ਼ਾਰ 'ਚ ਫੁਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਚੌਥਾ ਕਤਲ: ਕਥਿਤ ਕਾਤਲ ਛਿੰਦੇ ਦੀ ਰਖੇਲ ਰਾਣੀ ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਦਾ ਹੋਇਆ।

ਸਾਜ਼ਸ਼ ਰਚਨ ਵਾਲਾ ਪਾਪੀ ਗੁਰਚਰਨਾ ਸਕੱਤਰ ਵਕਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਚ ਗਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਲੋਗੋਵਾਲ ਸਾਧ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਪਨਾਹ ਲੈ ਲਈ ਤੇ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਨੱਗ ਨੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁੰਡਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਤੋਂ ਇੱਕ ਅਣਖੀਲ ਯੋਧਾ ਖੋਹ ਲਿਆ।

-7-

ਜਲਜਲਾ ਜਬ ਉੱਠੇਗਾ, ਸਿੱਖੀ-ਏ-ਸ਼ਾਨ ਕਾ।

ਕੌਣ ਹੈ ਜੋ ਰੋਕੇਗਾ, ਰਸਤਾ ਤੁਫਾਨ ਕਾ।

“ਅਗਰ ਸੋਢੀ ਤੇਰਾਂ ਦਿਨ ਹੋਰ ਜਿਊਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਭਜਨ ਲਾਲ ਨੇ ਨਰਕਾਂ 'ਚ ਹੋਣਾ ਸੀ।” ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸੋਢੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਹੇ ਸੀ।

ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕੌਮੀ ਮਰਜੀਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੋਗ ਫਾ ਗਿਆ। ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਇਹ ਤਾਰੀਖੀ ਸੱਚ ਸੀ। ਸੱਚ ਜਾਂ ਭੁਲੇਖੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵੈਸੇ ਅਜੇ ਵੀ ਕੈਪਟੈਨ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਹੁਣੇ ਸੋਢੀ ਹੱਸਦਾ-ਹਸਾਉਂਦਾ ਏਧਰੋਂ-ਓਧਰ

ਲੰਘੇਗਾ। ਉਹਦੀ ਹੁਸੀਨ ਰੂਹ ਨਬਰ ਆਏਗੀ। ਸੋਢੀ ਬਿਨਾਂ ਕੈਪਟੈਨ ਵਿੱਚ ਬੇਰੋਣਕੀ ਜਿਹੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਸੋਢੀ ਕੈਪਟੈਨ ਦੀ ਰੂਹ ਸੀ ਜਾਂ ਦਿਲ ਸੀ।

ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਮਹਾਨ ਹਸਤੀ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ, ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਣੇ ਵਿੱਚ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਸੱਜਣ ਠੱਗਾਂ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦਾ ਸਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਗਰ ਆਪਣੇ ਪਰਾਏ ਨਾ ਹੁੰਦੇ—ਕੌਮ ਦੇ ਆਗੂ ਗ਼ੱਦਾਰੀ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਸੋਢੀ ਵਰਗੀ ਮਹਾਨ ਹਸਤੀ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦੇ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਬਦਕਿਸਮਤੀ! ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕੁਚਬਾਨੀ ਵੀ ਬੇਮਿਸਾਲ, ਗ਼ੱਦਾਰੀ ਵੀ ਕਮਾਲ-ਕਮਾਲ! ਹਾਏ! ਸਿੱਖ ਕੌਮ—ਤੇਰੇ ਮੌਏ ਭਾਗ!

ਸ਼ਹੀਦ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ ਦੇ ਛੁੱਲ੍ਹੇ ਹੋਏ ਗਰਮ ਲਹੂ ਨੇ ਕੌਮੀ ਯੋਧਿਆਂ ਦਾ ਲਹੂ ਹੋਰ ਗਰਮਾ ਦਿੱਤਾ। ਚੱਲ ਰਹੇ ਮੌਜੂਦਾ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤਾਂ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਕਿ ਉਹ ਨਵੇਂ ਰੈਗਰੂਟਾਂ ਨੂੰ ਟਰੇਨਿੰਗ ਦੇਣ ਲਈ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਇੱਕ ਕਰ ਦੇਣ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਹਰੀ ਝੰਡੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਪੰਥਕ ਗ਼ੱਦਾਰਾਂ 'ਤੇ ਕਲਮੀ ਹਮਲਾ ਬੋਲ ਦੇਣ। ਭਾਵ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਅਕਾਲੀ ਬੁਰਕੇ ਲਾਧ ਕੇ, ਅਸਲੀਅਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦੇਣ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਪੰਥਕ ਸਫ਼ਾ ਵਿੱਚ ਛੁਪੇ ਗ਼ੱਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਦੁੱਖ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸੀ ਪਰ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਬੇਹੱਦ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਉਹਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਕੜਵੱਲ ਪੈ-ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਏਨਾ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਹੁਣੇ ਈ ਲੋਗੋਵਾਲ ਦੀ ਗੁੰਡਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਧੱਜੀਆਂ ਉਡਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਉਸ ਕਈ ਵਾਰ ਗੁਰਚਰਨੇ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਚੱਲ ਰਹੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪੰਥਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਤੇ ਪੰਥ ਨੂੰ ਫੁੱਟ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਰੋਕੀ ਰੱਖਿਆ।

“ਲਾਭ ਸਿੰਹਾਂ! ਹੌਸਲਾ ਰੱਖ—ਆਪਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਜੀਹਦੇ ਕਾਰਨ ਕੋਲ੍ਹ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਠੀਕਾ ਹੋਵੇ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਾਂਗੇ ਜ਼ਰੂਰ ਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਮੋਰਚਾ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰ ਲਈਏ।”

ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਜੁਝਾਰੂ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਨਾ ਮਿਟਣ ਵਾਲੀ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਭਾਵ ਗਾਂਧੀ ਭਗਤ ਅਕਾਲੀ ਠੱਗਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਬਾਈਕਾਟ।

ਸਮਾਂ ਆਪਦੀ ਚਾਲੀ ਕੁਰਿਆ ਗਿਆ।

ਦਿਨ ਬੀਤਦੇ ਗਏ।

ਹਰ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਰਾਤ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਰਾਤ ਮੁੱਕਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਵਾਂ ਦਿਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ।

ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿੱਚ ਖਾਥਕੂ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਗਏ। ਫਿਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ 'ਤਾੜ-ਤਾੜ' ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਕਾਲ ਰੈਸਟ ਹਾਊਸ, ਲੰਗਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ, ਸਰਾਂ, ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ, ਪਰਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕਮਰੇ ਅਤੇ ਬੁਰਜਾਂ 'ਤੇ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੰਘੀ ਹੋਟਲ ਦੀ ਇਮਾਰਤ 'ਤੇ ਕੇਸਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਦੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੋਰਚੇ ਬਣਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਭਾਰਤੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਟਕਸਾਲੀ ਯੋਧੇ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਕੱਢਨ ਬੰਨ੍ਹੀ ਤਿਆਰ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਰਣ ਘੁਰੇ ਨਗਾਰੇ ਚਾਵਲੇ.....।

ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਰਤਾ-ਧਰਤਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਧਾਨੀ ਨੰਬਰ ਦੇ।

23 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਜੀਠਾ ਰੋਡ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਪੰਜਾਬ ਐਂਡ ਸਿੰਧ ਬੈਂਕ 'ਚ ਦਿਨ-ਦਿਹੜੇ ਡਾਕਾ ਮਾਰਿਆ ਤੇ 44543 ਰੁਪਏ ਲੁੱਟ ਕੇ ਫਰਾਰ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਧੜੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਸਕੂਟਰ 'ਤੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰ ਕੇ ਅਰਾਮਪੂਰਵਕ ਨਿਕਲ ਆਇਆ। ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਏਨੀ ਫ਼ਰਤੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਵੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਭਾਵ ਬੈਂਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਅਚੰਭੇ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ। ਡਾਕ ਉਹ ਅਵਾਕ ਹੀ ਭਾਕਦੇ ਰਹਿ ਗਏ।

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਔਖੀ ਤੋਂ ਔਖੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਾਹਿਰ ਸੀ। ਏਸੇ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿੱਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਸੀ। ਲੱਖਾਂ ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਚਰੋਤਾ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗਰੇਟ ਸੀ।

"ਟਰਨ.....ਟਰਨ.....ਟਰਨ.....।"

ਟੈਲੀਫੋਨ ਦੀ ਘੰਟੀ ਲਗਾਤਾਰ ਖੜਕ ਰਹੀ ਸੀ।

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਿਸੀਵਰ ਚੁੱਕਿਆ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਉਂ ਬੁੱਝ ਲਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਾ ਟੁੱਕ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਦੇ। ਉਸ ਛੋਟੀ ਨਾਲ ਮਾਊਥ ਪੀਸ ਕੰਨ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਤੇ ਬੋਲਿਆ:

"ਹੈਲੋ! ਹੈਲੋ! ਕਿਵੇਂ ਆ?"

"ਓ.ਕੇ.!" ਅੱਗੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ, "ਆਪ?"

"ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਸੁੱਖਾ ਸਿਪਾਹੀ ਬੋਲ ਰਿਹਾ।"

"ਵੈਰੀ ਗੁੱਡ!" ਅੱਗੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ, "ਮੈਂ ਡਬਲ ਐਸ ਬੋਲ ਰਿਹਾ।" ਡਬਲ ਐਸ ਰੂਹਾਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਉਡਲ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, "ਇੱਕ ਇਨਫਰਮੇਸ਼ਨ!"

"ਵੱਟ?"

"ਰਮੇਸ਼ ਚੰਦਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਆ ਰਿਹਾ।"

"ਸੋਚੀ?"

"ਹਾਂ! ਅੱਜ ਉਹ ਬਚ ਕੇ ਜਲੰਧਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।"

"ਚਿੰਤਾ ਮੱਤ ਕਰ—ਮਿਸਟਰ ਡਬਲ ਐਸ! ਐਸਾ ਵੀ ਹੋਏਗਾ।"

"ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਐਸੀ ਉਮੀਦ ਏ।"

"ਕਾਰ ਦਾ ਨੰਬਰ?"

"ਸਵਰਨਜੀਤ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਨੋਟ ਏ।"

"ਓ.ਕੇ." ਕਹਿ ਕੇ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਿਸੀਵਰ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਕਮਾਂਡਿੰਗ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀ।

ਫੀਮਟ ਕਾਰ ਜੀ.ਟੀ. ਰੋਡ 'ਤੇ ਮੋਹਲਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਾਲਾ ਨਾਗ ਪਾਣੀ ਚੀਰ ਕੇ ਭੱਜਦਾ ਏ, ਤਿਵੇਂ ਕਾਰ ਵਾਟ ਨੂੰ ਵੱਢ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਲਾਲਾ ਜਗਤ ਨਰਾਇਣ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਰਮੇਸ਼ ਚੰਦਰ ਹਿੰਦ ਸਮਾਚਾਰ ਤੇ ਜਗਬਾਣੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਸਵਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਗੰਨਸੈਨੇ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਮੋਤ ਨੂੰ ਭੁੱਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਚਿੱਤ-ਢੇਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪਲ-ਪਲ ਮੋਤ ਵੱਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕਹਾਵਤ ਏ: ਹੋਣੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਏ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਐਸੀ ਮੱਤ ਮਾਰਦੀ ਏ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੋਚਣ-ਸਕਤੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਏ।

ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਚਿੰਨੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ ਦੇ ਸ਼ਾਵਜੂਦ ਵੀ ਰਮੇਸ਼ ਚੰਦਰ ਮੋਤ ਨੂੰ ਭੁੱਲਿਆ ਫਿਰਦਾ ਸੀ।

ਓਧਰ ਲਾਲੇ ਦੀ ਕਾਰ ਉੱਡੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਏਧਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਉੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਭੋਲਾ ਪਿੱਛੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਬੰਨ੍ਹੇ ਸੀ।

ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਨੇ ਵਾਟ ਆਰੀ ਵਾਂਗ ਵੱਢ ਦਿੱਤੀ। ਕਾਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਧੁਕਾਂ ਪੁੱਟਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਾਰ ਦੇ ਉੱਤੋਂ ਆ ਚੜ੍ਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰ ਦਾ ਨੰਬਰ ਵੈੱਕ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਵੀ ਠੀਕ ਸੀ। ਰਮੇਸ਼ ਚੰਦਰ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ।

“ਕਿਵੇਂ ਆਂ, ਭੋਲਿਆ ?” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਿਛੇ ਬੈਠੇ ਭੋਲੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਠੀਕ ਆ, ਬਾਈ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ! ਤੂੰ ਆਪਦੀ ਸੁਣਾ ?” ਭੋਲੇ ਨੇ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੋਡ-ਵਰਡ ਸਮਝ ਕੇ ਕਿਹਾ।

“ਕੀ ਸਲਾਹ ਐ ?”

“ਸਲਾਹ ਐ, ਜੁਲਾਹਿਆਂ ਦੀ ਬੱਕਰੀ ਆਗੂੰ ‘ਕੱਠਾ’ ਕਰਨ ਦੀ—ਏਨ੍ਹੇ ਵੀ ਬਥੇਰੇ ਵੀਰਵਾਰ ਲੰਘਾਏ ਆ। ਅੱਜ ਭੋਗ ਪਾ ਕੇ ਈ ਜਾਣਾ ਏ, ਭਾਵੇਂ ਰੱਬ ਵੀ ਲੱਤਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰਕੇ ਦੇਖ ਲਵੇ।” ਗੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਮੁੱਠੀਆਂ ਮੀਚ ਕੇ ਕਿਹਾ। ਉਹਨੂੰ ਲਾਲੇ ਨਾਲ ਸਖਤ ਨਫਰਤ ਸੀ।

“ਚੱਲ ਬਈ, ਲੈ ਫਿਰ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ, ਸ਼ਹਿਰ ਵੀ ਨੇੜੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਏ।” ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੇੜੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਤਿਆਰ ਸਨ।

ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਬਰਾਬਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਟੇਨਗਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿੱਲੀਆਂ ਨੱਪ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉੱਤੋਂਤੋਂਤੀ ਅਨੇਕਾਂ ਗੋਲੀਆਂ ਬਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲਾਲੇ ਦੀ ਹਿੱਕ ਵਿੱਚ ਸਮਾ ਗਈਆਂ। ਲਾਲੇ ਦੀ ਛਾਤੀ ਦਾ ਡਰਾੜ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ। ਦੋ ਬਾਡੀਗਾਰਡ ਵੀ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਫਾਇਰਿੰਗ ਨਾਲ ਸਖਤ ਜਖਮੀ ਹੋ ਗਏ।

ਕਾਰ ਲੜਖੜਾ ਕੇ ਖੜ ਗਈ। ਕਾਰ ਦਾ ਤਨ ਲਹੂ ਨਾਲ ਲੱਥ-ਪੱਥ ਸੀ। ਲਹੂ ਸ਼ੀਟਾਂ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਵਗ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਰਮੈਂਸ ਚੰਦਰ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉਹ ਤਿੰਨੋਂ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ‘ਤੇ ਫ਼ਰਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ ਕੁਰਲਾਹਟ ਮੱਢਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲਹੂ ਨਾਲ ਲਿਬੜੀ ਲੋਥ ‘ਤੇ ਮੱਖੀਆਂ ‘ਭੂੰ-ਭੂੰ’ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਸੋਠ ਕੱਲ੍ਹ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਤਨ ‘ਤੇ ਮੱਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੈਠਣ ਦਿੰਦਾ, ਅੱਜ ਮੱਖੀ ਉਡਾਉਣ ਤੋਂ ਬੇਖਬਰ ਸੀ। ਇਹ ਘਟਨਾ 12 ਮਈ, 1984 ਦੀ ਹੈ।

-8-

ਜਦ ਤੱਕ ਪੰਗ ਆਸ਼ਾਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਲੜਦੇ ਰਹਾਂਗੇ।

ਓਸ ਯੋਹੇ ਦੀ ਬਾਲੀ ਸਮ੍ਹਾਂ ‘ਤੇ ਅਸੀਂ ਸੜਦੇ ਰਹਾਂਗੇ।

3 ਜੂਨ, 1984 ਨੂੰ ਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪਾਵਨ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਸ੍ਰੀ

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ‘ਤੇ ਬਲਿਊ ਸਟਾਰ ਐਕਸ਼ਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਐਕਸ਼ਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਐਕਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ-ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਤੋਪਾਂ, ਟੈਂਕਾਂ, ਗੋਲਿਆਂ, ਬਖ਼ਤਰਬੰਦ ਗੱਡੀਆਂ ਤੇ ਮਸ਼ੀਨਗੰਨਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੰਜਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਗੁਰਪੁਰਬ ‘ਤੇ ਆਈਆਂ ਸੈਂਕੜੇ ਸਿੰਗਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਹੋ ਗਈ। ਕੇਂਦਰੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਸਿੱਖ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦਾ ਰੱਜ ਕੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਿਆ। ਧੀਆਂ-ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਸਰੋਆਮ ਇੱਜ਼ਤ ਲੁੱਟੀ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਉਛਾਲ ਕੇ ਮਾਰਿਆ।

ਗੋਲਿਆਂ ਦਾ ਖੜਾਕ ਅਸਮਾਨ ਕੰਬਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬੱਚੇ, ਬੁੱਢੇ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਸੀ। ਪਿਆਸੇ ਤੜਫ ਰਹੇ ਸੀ। ਦੁਵੱਲੀ ਗੋਲੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਐਲ.ਐਮ.ਜੀ. ਦੇ ਫਾਇਰ ਫ਼ੈਂਜੀਆਂ ਦੇ ਢਿੱਡ ਪਾੜ ਰਹੇ ਸੀ। ਪਰਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਥ ‘ਤੇ ਲੋਥ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਲਹੂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਵਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਲਹੂ-ਲੁਹਨ ਸੀ। ਬੜਾ ਦਰਦਨਾਕ ਸਾਕਾ ਸੀ।

ਉਛ! ਇਤਨਾ ਭਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ !.....

ਉਛ! ਏਨਾ ਖੌਡਨਾਕ ਸੀਨ !.....

ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ ਮੋਤ ਹੀ ਮੋਤ !.....ਕਿ ਦੇਖਣ ਨਾਲ ਦਿਲ ਦਹਿਲ ਉੱਠੇ। ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਗਰਮੀ.....ਲੋਥਾਂ ‘ਤੇ ਉੱਠਦੀ ਬਦਬੂ ! ਬੜਾ ਦਿਲ ਕੰਬਾਉ ਤੇ ਕਰੁਣਾਮਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸੀ।

ਹਰ ਇੱਕ ਮੋਤ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚਾਲੇ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਖਾੜਕੂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸਾਰੇ ਫ਼ੌਜੀ ਅਗਵਾ ਕਰ ਲਏ। ਕੁਝ ਮਰੇ ਹੋਏ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਧੁਹ ਲਿਆ। ਅਗਵਾ ਕੀਤੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਤੋਂ ਕੋਡਵਰਡ ਪੁੱਛਿਆ। ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਫ਼ੌਜੀ ਵਰਦੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਨਿਕਲਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ।

ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖਾ ਸਿਪਾਹੀ ਉਚੜ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਸਾਬੀ ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸੂਟਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਹ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਵਾਛੜ ਤੋਂ ਬਚਦੇ-ਬਚਾਉਂਦੇ ਕੰਪਲੈਕਸ ‘ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕਹਾਵਤ ਏ : ਵਧੀ ਦੇ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰੋਕਦਾ। ਰੱਬੇ ਰੱਬ ਤੇ ਮਾਰੇ ਕੌਣ ? ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਲੋਂ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਜਿਆਦਾ ਬਲੀ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਏਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਵਧੀ ਸੀ, ਉਹ ਬਚ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਏ। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਉਚੜ ਸੁੱਖਾ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀ ਵਰਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ‘ਚ ਸਹੀ-ਸਲਾਮਤ ਬਚ ਗਏ। ਪੁੰਝੂ ਉਛ !

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਯਾਰ ਬਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਪਛਾਣ ਲਿਆ। ਉਹ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਸਮੇਤ ਬਾਹਰ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਕੰਪਲੈਕਸ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਸਿਵਲ ਬੰਦੇ 'ਤੇ ਨਿਗ੍ਹਾ ਰੱਖਣੀ ਉਹਦਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਡਿਊਟੀ ਜਾਂ ਫਰਜ਼ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਓ।

“ਸੁੱਖਿਆ! ਤੂੰ.....।” ਯਾਰ ਬਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਉਰਫ ਸੁੱਚੇ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਕਿਹਾ, ਉਹ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗਹਿਗੱਡ ਯਾਰ ਸੀ।

“ਮੈਂ ਈ ਆਂ! ਹੁਣ ਦੇਰ ਨਾ ਕਰ—ਜਲਦੀ-ਜਲਦੀ ਸਾਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਕੇਸ ਰਜਿਸਟਰਡ ਕਰ ਦੇ ਅਤੇ ਖਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਫਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦੇ ਵਰਨਾ ਆਰਮੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦੇਣੀ ਏ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹੁਤੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਿੱਧੀ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਗੱਲ ਬੰਟ-ਪੱਟ ਕਹਿ ਦਿੱਤੀ। ਖਤਰਾ ਪਲ-ਪਲ ਵਧਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਫੇਤੀ-ਫੇਤੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਹਵਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਉਹ ਪੰਜੇ-ਛੇਵੇਂ ਸਿੰਘ ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਖੜੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਚਮਕ ਰਹੇ ਸੀ। ਡਰ ਜਾਂ ਘਬਰਾਹਟ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਖਾਮੋਸ਼ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੇਨੀ ਤੱਕ ਰਹੇ ਸੀ।

“ਇਹ.....?” ਬਾਣੇਦਾਰ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਦੂਜਿਆਂ ਵੱਲ ਸੀ।

“ਆਪਣੇ ਈ ਬੰਦੇ ਆ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉੱਤਰ ਮੋੜਿਆ।

ਯਾਰ ਬਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੀਪ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾ ਲਿਆ। ਜੀਪ ਕੋਤਵਾਲੀ ਵੱਲ ਭੱਜ ਉੱਠੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਦਹਿਸ਼ਤ ਤੇ ਵਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਸਤਕਾਂ 'ਤੇ ਲਾਵਾਰਸ ਲਾਸ਼ਾਂ ਰੂਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਲੋਥਾਂ ਗਰਮੀ ਨਾਲ ਫੁੱਲੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਬਦਬੂ ਮਾਰ ਰਹੀਆਂ ਸੀ। ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ ਸੁੰਨ-ਸਾਂ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਫੌਜੀ ਗੱਡੀਆਂ ਦੀ ਹਰਲ-ਹਰਲ ਚੁੱਪ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸੀਨਾ ਪਾਤ ਰਹੀ ਸੀ।

ਐਸਾ ਖੂਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼! ਜਿਹੜਾ ਕਦੇ ਹੋਇਆ ਨਾ ਸੁਣਿਆ। ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਮੌਕਾ ਸੀ ਜਦ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ, ਉਸੇ ਭਾਰਤ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰ ਖਾਣੀ ਪਈ ਸੀ। ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਮੌਕਾ ਸੀ ਜਦ ਝਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਤਿਲਕ ਤੇ ਜੰਝੂ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੱਥੋਂ ਹੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਸੀ।

“ਸੁੱਖਿਆ! ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ.....।” ਬਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਗੱਲ ਅੰਧਰੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਸੁਆਲੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਸੁੱਟੀਆਂ।

“ਅਜੇ ਤੱਕ ਤਾਂ ਸਹੀ-ਸਲਾਮਤ ਸੀ। ਫੇਰ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ। “ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਨਿਕਲੇ ਸਾਂ, ਸਿੱਤ ਜੀ ਓਦੋਂ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ

‘ਚ ਸਨ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ, ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿੱਚ ਸਨ ਜਾਂ ਸਹੀਦੀ ਪਾਉਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ‘ਚ ਸਨ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਕੇ ਦੱਸਿਆ, “ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ‘ਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਜਾਂ ਡਰ ਦਾ ਨਾਂ-ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਬਿਲਕੁੱਲ ਸ਼ਾਂਤ-ਚਿੱਤ ਸਨ।”

“ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਏ, ਛੇਤੀ ਕੀਤਿਆਂ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਫੌਜ ਦੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ।” ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ।

“ਮਤਲਬ?”

“ਐਕਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ ਬੰਬਰਾਂ ਦੀ ਸਿੱਤਾਂ ਨਾਲ ਸੁਲ੍ਹਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਬੰਬਰ ਕਿਸੇ ਵਕਤ ਵੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇ ਕੇ, ਸਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਸਕਦੇ ਨੇ।” ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਖਿਆਲ ਦੱਸਿਆ।

ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਬਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੇਸ ਰਜਿਸਟਰਡ ਕਰਕੇ ਖਬਰ ਟੈਲੀਕਾਸਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਏ.ਐਸ. ਅਟਵਾਲ, ਰਮੇਸ਼ ਚੰਦਰ ਆਦਿ ਦਾ ਮੁੱਖ ਦੋਸ਼ੀ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਉਰਫ ਸੁੱਚਾ ਸਿਪਾਹੀ ਉਰਫ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਫਤਿਆ ਗਿਆ। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਪੁਲੀਸ ‘ਚੋਂ ਭਗੌੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਬੋਲਣ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ ਕਿ ਫੌਜ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਜੀਪਾਂ ਬਾਣੇ ‘ਚ ਆਣ ਖੜੀਆਂ। ਟੋਪੀਆਂ ਵਾਲੇ ਫੌਜੀ ਫਿਰਕੂ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ‘ਲਟ-ਲਟ’ ਬਲ ਰਹੇ ਸੀ।

“ਵਹ ਖੂਨੀ ਅਤੰਕਵਾਦੀ ਕਹਾਂ ਹੈ, ਜਿਸੇ ਸੁੱਖਾ ਬੋਲਤੋ ਹੈ?” ਇੱਕ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਨੇ ਆਉਣ ਸਾਰ ਪੁੱਛਿਆ, ਉਹ ਲੈਂਸ ਨੌਕ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪੱਕਾ ਵੈਰੀ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਜੱਦੀ-ਪੁਸਤੀ ਨਫਰਤ ਸੀ।

“ਹਮਾਰੀ ਗ੍ਰਿਫਤ ਮੇਂ।”

“ਉਸੇ ਹਮਾਰੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੋ।”

“ਮੈਂ ਉਸੇ ਆਪ ਕੇ ਹਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਤਾ।”

“ਕਿਆ ਬਕਤਾ ਹੈ?”

“ਕਿਉਂਕਿ ਵੁਹ ਮੁਸਰਿਮ ਹਮਾਰਾ ਹੈ। ਹਮਨੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਆ ਹੈ। ਉਨਕੇ ਖਿਲਾਫ ਕੇਸ ਰਜਿਸਟਰਡ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਖਬਰ ਟੈਲੀਕਾਸਟ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸੀ ਲੀਏ ਮੈਂ ਉਨਕੇ ਆਪ ਕੇ ਹਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਹਮ ਭੀ ਕਿਸੀ ਕੇ ਜਵਾਬ ਦੇਹ ਹੈ। ਯੇਹ ਵਰਦੀ ਔਰ ਰੂਲ ਕਾਨੂੰਨ ਕਾ ਸਵੈਮਾਨ ਬਝਾਨੇ ਕੇ ਲੀਏ ਹੈ, ਅਪਮਾਨ ਕਰਨੇ ਕੀ ਲੀਏ ਨਹੀਂ।” ਬਾਣੇਦਾਰ ਬੈਤਾ ਗਰਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਣੇਦਾਰ ਸੱਚਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੱਚ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਸੋਖਮ ਵਿੱਚ ਪਾਣ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਕੇਂਦਰ ਕੇ ਉੱਜੜ ਤੇ ਬਦਕਾਰ ਫੌਜੀ ਝੂਠ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਤੇ ਨਫਰਤ ਦੇ ਵਖਾਰੀ ਸਨ।

“ਹਮ ਆਪ ਕੇ ਗੋਲੀ ਸੇ ਉਡਾਵੇਂਗੇ।” ਮੇਨਾ ਗਰਜਿਆ।

“ਤੋਂ ਕਿਆ ਪਰਲੋਂ ਆ ਜਾਏਗੀ। ਜਹਾਂ ਸੇ ਔਰ ਉਤ ਗਏ ਹੈਂ, ਵਹਾਂ ਸੇ ਹਮ ਭੀ ਉਤ ਜਾਏਂਗੇ। ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੜਤਾ।” ਬਾਣੇਦਾਰ ਵੀ ਗਰਜਿਆ।

ਬਾਣੇਦਾਰ ਦੀ ਜੁਰਅੱਤ ਨਾਲ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚ ਗਈ।

ਫੌਜੀ ਜਿਵੇਂ ਆਏ, ਤਿਵੇਂ ਚਲੇ ਗਏ।

“ਸਾਲਾ! ਟੋਪੀ ਵਾਲਾ ਕੀ ਬੱਕਦਾ ਸੀ?” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੋਲ ਆਏ ਬਾਣੇਦਾਰ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ, ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ‘ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਦੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਸਨ।

“ਤੈਨੂੰ ਲੈਣ ਆਇਆ ਸੀ।”

“ਸੈਨੂੰ ਸਾਕ ਕਰਾਉਣਾ ਸੀ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਣ ਪੱਕੇ ਦੀ ਗਾਲ਼ ਕੱਢ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਜਿਹੜਾ-ਕਿਹੜਾ ਆਉਂਦਾ ਏ, ਬੱਸ ਸੈਨੂੰ ਟੀ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ। ਪਤਾ ਨਈਂ-ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਲਾਟੁ ਲੱਗੇ ਆ? ਹੋਰ ਬੇਰੇ ਫਿਰਦੇ ਆ।”

“ਬਾਣੇਦਾਰ! ਕੋਈ ਖ਼ਤਰਾ-ਖ਼ਤਰਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ।” ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਜਦ ਤੱਕ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਾ, ਕੋਈ ਸਾਲਾ ਬੰਡੇ ਵੱਲ ਝਾਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।” ਬਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਹਿੱਕ ਥਾਪੜੀ। ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਮਰਦ ਦੀ ਰੂਹ ਸੀ।

“ਸਮਾਂ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਅਹਿਸਾਨ ਦਾ ਬਦਲਾ ਜ਼ਰੂਰ ਚੁਕਾਵਾਂਗੇ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਆਖਿਆ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਵਿਲੀਨ ਸੀ।

“ਆਪਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਮਿਹਰ ਦੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਰੱਖਿਆ ਜੇ।” ਬਾਣੇਦਾਰ ਬੇਮਤਲਬ ਹੱਸ ਪਿਆ।

“ਤੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹੇ, ਸਾਡਾ ਰਾਜ ਆਏਗਾ!”

“ਜ਼ਰੂਰ ਆਏਗਾ ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਹੋਸਲਾ ਰੱਖੋ। ਅੰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਝੁੱਕਣਾ ਈ ਪੈਣੈ। ਇਹ ਤਾਰੀਖੀ ਸੱਚ ਏ।” ਬਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

“ਬਾਜ਼ਾਂ ਵਾਲਾ ਤੋਰੀ ਜੁਥਾਨ ਸੁਲੱਖਣੀ ਕਰੇ,” ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ। ਉਹ ਅੱਧ-ਟੁੱਟੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਢੇਅ ਨਾ ਕੇ ਗਾਣੇ ਲੱਗ ਪਿਆ—“ਕਲਗੀਆਂ ਵਾਲਿਆ! ਕਿਤੋਂ ਆ ਬਹੁਤ ਛੋੜੀ, ਹੋਈਆਂ ਤੁਧ ਬਿਨ ਖੱਜਲ ਖੁਆਰੀਆਂ ਨੇ।”

ਬਾਣੇ ਵਿੱਚ ਚੁੱਪ ਛਾ ਗਈ।

ਸਭ ਖਾਮੋਸ਼ ਸਨ।

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਬਾਣੇਦਾਰ ਕਿਸੇ ਗਹਿਰੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਬਾਹਰ ਪਲ-ਪਲ ਹਨੇਰਾ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਟਾਂਵੀ-ਟੱਲੀ ਚੀਕ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਮੂੜ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਤਿਆਨਕ ਸ਼ੌਨਾਟਾ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ‘ਤੇ ਪੂਰਨ ਰੋਰ ‘ਤੇ ਫੌਜ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ‘ਤੇ ਹੋਏ ਫੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫੌਜ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰੋਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਪਰ ਹੈਲੀ-ਹੋਲੀ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ‘ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਮੁਕੰਮਲ ਫੌਜ ਦੇ ਤਹਿਤ ਸੀ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ‘ਚੋਂ ਫੜੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ, ਬੱਚੇ-ਬੱਚੇ, ਔਰਤਾਂ, ਨੌਜਵਾਨ ਆਦਿ ਫੌਜੀ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਡੱਕੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਸੈਂਕੜੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਨਾਤੇ ਤੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਕੈਦੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਸੀ। ਕੈਦੀ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਝੁੜੀ ਵਾਂਗ ਡੱਕ ਰੱਖੇ ਸੀ। ਗਰਮੀ ਦੇ ਦਿਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੈਦੀਆਂ ਦਾ ਪਿਆਸ ਨਾਲ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਸੀ। ਕਈ ਸਿੰਘ, ਬੱਚੇ, ਬਜ਼ੁਰਗ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦਮ ਘੁੱਟਣ ਨਾਲ ਮਰ ਗਏ। ਬਿਲਕੁਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮਰਿਆਂ ‘ਚ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਮਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਪੰਛਮੀ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਸੈਂਕੜੇ ਯਹੂਦੀ ਚੌਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤੇ ਸੀ।

“ਹਾਂ! ਹਾਂ! ਬੋਲ-ਬੋਲਣਾ ਤੇ ਪਏਗਾ ਈ। ਯੇਹ ਬਾਤ ਕਾਨ ਖੋਲ੍ਹ ਕਰ ਸੁਣ ਲੈ—ਯਹਾਂ ਸੇ ਤੁਮ੍ਹਾਰੀ ਕੋਈ ਭੀ ਫ਼ਰਿਆਦ ਨਹੀਂ ਚਲੇਗੀ। ਯਹਾਂ ਪੇ ਹਮਾਰਾ ਰਾਜ ਹੈ। ਹਮ ਜੇ ਚਾਹੇਗੇ—ਵਹੀ ਕਰੇਂਗੇ।” ਮੇਜਰ ਸੂਬੇਦਾਰ ਏ.ਕੇ. ਨਰਾਇਣ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫ਼ੌਤ ਨਾਲ ਪੁੱਠਾ ਲਮਕਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦਾ ਛੇ ਫੁੱਟਾ ਸਰੀਰ ਇੰਝ ਲਮਕ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿੱਕਰ ਨਾਲ ਭੱਰੀ ਲਮਕਦੀ ਏ। ਉਹਦੇ ਕੋਸ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸਨ। ਅੱਖਾਂ ਨਿਵੇਰੇ ਕਾਰਨ ਲਾਲ ਸਨ। ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਆਰਮੀ, ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐਫ਼. ਦੇ ਜਵਾਨ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਚੁਫੇਰੇ ਖੜੇ ਸਨ। ਹਰ ਇੱਕ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਨਫਰਤ ਝੁੱਲ੍ਹ-ਝੁੱਲ੍ਹ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ।

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਇੰਨਟੈਰਗੇਸ਼ਨ ਸੈਂਟਰ ਭਾਵ ਬੁੱਚੜਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਹਮਦਰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਭ ਦੇ ਸਭ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਟੁੱਕੜ ਬੈਠ ਕਾਇਰ ਕੁੱਤੇ! ਨਾ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ਰਿਆਦ ਕਰਨੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੁਣਨੀ ਸੀ। ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਵੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਡਰ ਜਾਂ ਘਬਰਾਹਟ ਉਹਦੀ ਖੱਲਤੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕੀ, ਆਸ-ਪਾਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

‘ਪੁਲੀਸ ਭਾਵੇਂ ਪੋਟਾ-ਪੋਟਾ ਵੱਢਦੇ, ਪਰ ਮੂੰਹੋਂ ਸੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ।’ ਸੰਤ ਜਨਰੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸੀ।

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ‘ਤੇ ਡੱਟ ਕੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫੌਜ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਪੁੱਠਾ ਲਮਕਾਉਣਾ, ਘੋਟੇ ਲਾਉਣੇ, ਚੰਡੇ ਪਾੜਨੇ, ਗਰਮ ਲੁੱਕ ‘ਤੇ ਤੋਰਨਾ ਤੇ ਜੀਪ ਪਿੱਛੇ ਬੈਠ ਕੇ ਘੜੀਟਣਾ: ਫੌਜ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਮੂੰਹੋਂ ‘ਸੀ’ ਜਾਂ ‘ਹਾਏ’ ਝੱਕ ਨਹੀਂ ਕੱਢ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜੁਰਮ ਮੰਨਣਾ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਉਸ ਅਜੇ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ।

“ਆਪ ਜੋ ਭੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੋ ਕਰ ਸਕਦੇ ਓ, ਮੁਝੇ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਏਕ ਬਾਤ ਤੁਮ ਭੀ ਸੁਣ ਲੀਜੀਓ ਕਿ ਮੈਨੇ ਕੋਈ ਭੀ ਜੁਰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਆ। ਵਿਸਵਾਸ ਕਰਨਾ ਆਪ ਕੋ ਮੁਝ ਪੇ ਡੀਪੈਂਡ ਕਰਤਾ ਹੈ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ। ਉਹਦਾ ਚਿਹਰਾ ਘਬਰਾਹਟਹੀਨ ਸੀ। ਡਰ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੇ ਸਬਦਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਾਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਫਿਰ ਬੋਲਿਆ, “ਵੈਸੇ ਮੇਰਾ ਕਸੂਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਜਬ ਮੁਝੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਸਪੈਂਡ ਕਰ ਦੀਆ ਔਰ ਵਾਰੰਟ ਜਾਰੀ ਕਰਕੇ, ਗੋਲੀ ਕਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦੀਆ ਤੋਂ ਮੈਨੇ ਜਾਨ ਬਚਾਨੇ ਕੀ ਲੀਏ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਮੇਂ ਸਰਣ ਲੀ ਔਰ ਹਮਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਆ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਬੜੀ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਉਹ ਭਿਆਨਕ ਖੂਨੀ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਪਰ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਇਕਦਮ ਮਾਲੂਮ, ਨਿਰਦੋਸ਼ ਤੇ ਬੇਗੁਨਾਹ ਪੁੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

“ਚਲੋ, ਯੇਹ ਤੋਂ ਹਮ ਮਾਨ ਲੈਂਤੇ ਹੈਂ ਕਿ ਤੁਮਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਆ। ਤੁਮ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਕਸੂਰ ਹੋ—ਇਕਦਮ ਨਿਰਦੋਸ਼! ਮਗਰ ਮੁਝੇ ਭੀ ਮਾਲੂਮ ਹੋਨਾ ਚਾਹੀਏ ਕਿ ਡੀ.ਐਸ.ਪੀ. ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਔਰ ਉਨਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਕਾ ਕਤਲ ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਆ? ਰਮੇਸ਼ ਚੰਦਰ, ਜੋ ਜਗਤ ਨਰਾਇਣ ਕਾ ਬੇਟਾ ਥਾ, ਕਾ ਕਤਲ ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਆ? ਯੇ ਤੋਂ ਬਤਾਨਾ ਪੜੇਗਾ।” ਏ.ਕੇ. ਨਰਾਇਣ ਮੂੰਹ ‘ਚੋਂ ਝੱਗ ਜੁੱਟ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਕੁੱਟ ਮਾਰ ਕਰਦਾ ਬੈਠ ਗਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਲੋਹੜੇ ਦੀ ਸਖ਼ਤਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਜ਼ਰੂਰ ਵੀ ਨਾ ਡਿੱਗਿਆ, ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਹੱਡ ਮਾਸ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਲੋਹੇ ਦਾ ਪੁੱਤਲਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਰਬੜ ਦਾ ਪਟਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਕੇ ਕੰਥ ਉੱਠਦਾ ਸੀ।

“ਜਬ ਮੈਨੇ ਕੋਈ ਕਤਲ ਕੀਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਉਸਕੇ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਬਤਾਉਂ ਕੈਸੇ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨਿਡਰਤਾ-ਪੂਰਵਕ ਬੋਲਿਆ।

“ਯਹੀ ਤੇ ਸੋਚਨੇ ਵਾਲੀ ਬਾਤ ਹੈ ਕਿ ਤੁਮ ਆਤੰਕਵਾਦੀਓ ਕੇ ਚੀਫ਼-ਕਮਾਂਡਰ ਹੋਤੇ ਹੁੰਦੇ ਭੀ ਕੈਸੇ ਨਾਵਾਕਫ਼ ਹੋ ਸਕਦੇ ਓ?” ਮੇਨਾ ਸਖ਼ਤ ਸੀ।

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਚੁੱਪ ਸੀ। ਪਿਆਸ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਹੋਠ ਲੁੱਕੇ ਸਨ।

“ਬਤਾਓ.....ਬਤਾਓ.....?”

“ਮੁਝੇ ਕੁਝ ਭੀ ਮਾਲੂਮ ਨਹੀਂ—ਮੈਂ ਜਾਨਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਡੀ.ਐਸ.ਪੀ. ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਔਰ ਰਮੇਸ਼ ਚੰਦਰ ਕੈਣ ਬੇ?” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਉਹੀ ਰਾਗ ਅਲਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਯੇ ਮਤ ਸੋਚਨਾ ਹਰਾਮਜ਼ਾਏ! ਕਿ ਤੁਮ ਅਤ ਜਾਣੋਗਾ। ਮੇਰੇ ਆਗੇ ਤੇ ਕੇਜ਼ਬਾਨ ਪੱਥਰ ਵੀ ਬੋਲਤੇ ਹੈਂ। ਤੂੰ ਜ਼ਬਾਨ ਹੇਠੇ ਕੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਬੋਲੇਗਾ?” ਨਰਾਇਣ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਕਰੋਧੀ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਪਸੀਨੇ ਨਾਲ ਤਰ ਸੀ। ਵਰਦੀ ਭਿੱਜ ਗਈ ਪਰ ਉਹ ਪੱਥਰ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਸੀ।

“ਮੈਂ ਪੱਥਰ ਨਹੀਂ—ਗੁਰੂ ਕਾ ਸਿੰਘ ਆਂ। ਮੇਰਾ ਤੁਝੇ ਚੈਲੇਂਜ ਐ ਕਿ ਤੁਮ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੋਰ ਲਗਾ ਕਰ ਦੇਖ ਲੈ—ਮਗਰ ਮੈਂ ਕੜੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲੁੰਗਾ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਰਲੀ-ਮਿਲੀ ਹਿੰਦੀ-ਪੰਜਾਬੀ ‘ਚ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ—“ਤੋਰੇ ਜੈਸੇ ਕਈ ਆਏ ਔਰ ਕਈ ਚਲੇ ਗਏ। ਪਰ ਸਿੰਘ ਕੜੀ ਡੋਲੇ ਨਹੀਂ।”

“ਮੇਰੇ ਜੈਸਾ ਅੜੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ? ਮੁਝੇ ਕਸਾਈ ਕਹਤੇ ਹੈਂ। ਬੜੇ ਸੇ ਬੜੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਹਮਾਰਾ ਨਾਮ ਸੁਣ ਕਰ ਕਾਪ ਉੱਠਤੇ ਹੈਂ। ਉਨਕੀ ਪੈਂਟੇ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਤੀ ਥੀ। ਔਰ ਤੁਮ ਕਿਸ ਬਾਗ਼ ਕੀ ਮੁਲੀ ਹੋ?” ਨਰਾਇਣ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਦਾ ਚਿਹਰਾ ਇਕਦਮ ਖੂਨੀ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਹਮ ਉਸ ਬਾਗ਼ ਦੀ ਮੁਲੀ ਹੈਂ, ਜਿਸ ਬਾਗ਼ ਕੇ ਤੁਮ ਗੋਗਲੂ ਹੋ।” ਜਲਕੁਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਕਹਿ ਕੇ ਹੱਸ ਪਿਆ। ਉਹ ਇੰਝ ਹੱਸਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਮਹਿਫ਼ਲ ਵਿੱਚ ਅਨੰਦ ਮਾਣ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਇਨਟੈਲੀਜੇਂਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ ਤੱਕ ਰਹੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਐਸਾ ਇਨਸਾਨ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੱਕਿਆ ਜਿਹੜਾ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ੀ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਹੱਸਿਆ ਹੋਵੇ। ਏਥੇ ਤਾਂ ਚੀਕਾਂ ਜਾਂ ਰੋਣ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਹੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ।

“ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਸੇ ਆਪ ਕਾ ਕਿਆ ਸੰਬੰਧ ਥਾ?”

“ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ।”

“ਕਿਆ ਮਤਲਬ?”

“ਮਤਲਬ ਯੇਹ ਕਿ ਮੈਂ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਕੇ ਜਾਨਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਕੁਹ ਕੌਣ ਹੈ—ਕੈਸਾ ਹੈ। ਮੁਝੇ ਜ਼ਰੂਰ ਸਾ ਭੀ ਮਾਲੂਮ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ—ਆਪਣੀ ਸਰਵਿਸ ਲਾਈਫ਼ ਮੇਂ ਉਸਕਾ ਨਾਮ ਜ਼ਰੂਰ ਸੁਣਾ ਥਾ। ਮਗਰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨਹੀਂ ਹੁਈ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਪੈਰ ‘ਤੇ ਹੀ ਮੁੱਕਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ

ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋਣਾ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਿਆ।

“ਆਪ ਜੋ ਕੁਝ ਜਾਨਤੇ ਹੋ—ਬਤਾ ਦੇ, ਵਰਨਾ ਇਕਬਾਲ ਤੋਂ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪਰੇਗਾ।” ਕੋਲ ਖੜਾ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐਫ਼. ਦਾ ਇੱਕ ਅਫ਼ਸਰ ਬੋਲਿਆ। ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਸਿਰ ਪੁੱਠੇ ਉਸਤਰੇ ਨਾਲ ਮੁੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਤਾਜ਼ੇ-ਤਾਜ਼ੇ ਸੈਂਟ ਕਰਾਏ ਸੀ।

“ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ।”

ਉਹ ਫ਼ੌਜੀ ਇਨਟੈਰੋਗੇਸ਼ਨ 'ਚ ਸੀ।

ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਨੀਮ ਫ਼ੌਜੀ ਦਸਤਿਆਂ ਨੇ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਅੱਤਾ ਦਾ ਤਸੱਦਦ ਕੀਤਾ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਪੁੱਠਾ ਲਟਕਾ ਕੇ, ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਤੇਜ਼ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਾਲੇ ਬੱਲਬ ਜਗਾ ਦੇਣੇ—ਬਲਬਾਂ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਚੁੰਧਿਆ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਨੀਦਰੇ ਕਾਦਨ। ਉਹ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਉਚੜ ਸੁੱਖੇ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਹਰ ਢੰਗ ਤਰੀਕਾ ਅਪਣਾਉਂਦੇ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਟਾਰਚਰ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹ ਜਰਾ ਨਾ ਡੋਲਿਆ। ਉਸ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਤਸੱਦਦ ਸਹਿ ਲਿਆ, ਪਰ ਦੱਸਿਆ ਕੁਝ ਨਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕਈ ਵਰਕਰ ਉਸ 'ਤੇ ਭੁਗਤ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਸ ਇਕੋ ਈ ਨਾਹ ਫੜ੍ਹ ਰੱਖੀ ਸੀ।

“ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਈ ਨਹੀਂ।” ਉਸ ਦਾ ਘਾੜਿਆ-ਘੜਾਇਆ ਜਵਾਬ ਸੀ। ਧੰਨ ਸੀ ਉਹ ਯੋਧਾ, ਜਿਹੜਾ ਕੌਮ ਲਈ ਏਨੇ ਤਸੀਹੇ ਸਹਿ ਗਿਆ।

-9-

ਸੂਰਾ ਸੋ ਪਹਿਚਾਨੀਐ ਜੁ ਲਰੈ ਦੀਨ ਕੇ ਹੇਤ ॥

ਪੁਰਜਾ ਪੁਰਜਾ ਕਟਿ ਮਰੈ ਕਬਹੂੰ ਨ ਛਡੈ ਖੇਤੁ ॥

ਸਿਨ ਚੁਰਾਸੀ ਦਾ ਸਾਲ ਬੀਤ ਗਿਆ।

ਬਲਿਉ ਸਟਾਰ ਐਕਸ਼ਨ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਏ ਫਿਰਕੂ ਦੰਗਿਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਅਧੋਗਤੀ ਦੀ ਰਸਾਤਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਸੁੱਟਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਲੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਸਮੁੱਚਾ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਤੜਫ ਉੱਠਿਆ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਨੌਜਵਾਨ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਈ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਗਏ। ਚੋਣਵੇਂ ਖਾਤਰੂ ਸਿੰਘ ਸਰਹੱਦ ਟੱਪ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾ ਵਝੇ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਬਚੇ-ਖੁਚੇ ਅੱਤਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਦਿੱਲੀ, ਹਰਿਆਣਾ ਆਦਿ ਸਟੇਟਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ।

ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਈ ਜਨਰਲ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਦਾ ਮੁਖ ਗਠਨ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿੱਲਰੇ-ਪੁਲਰੇ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਦਾ ਡਰ ਛਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਤਮ ਫੇਰਾਂ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਅਰੂੜ ਸਿੰਘ, ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਕੌਹਾੜ ਤੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਾਫੀ ਯੋਗਦਾਨ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰੂਸ ਦੇ ਆਪੋ ਲੱਗ ਕੇ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਭੁੱਟੋ ਨੇ ਵੀ ਅਖੌਤੀ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਵਾਂਗ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ 'ਤੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੋੜਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ‘ਅਗਰ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਨੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਗੋਡੀ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏਗਾ। ਜਿਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਆਪ ਹੋਏਗੀ।’ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੇਨਜ਼ੀਰ ਭੁੱਟੋ ਨੇ ਅਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੱਢੀ।

ਜਨਰਲ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਉਚੜ ਭਾਈ ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਉਚੜ ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਉਚੜ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਦਾ ਜਨਮ ਜਲੰਧਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਿਕਟ ਜੀ.ਟੀ. ਰੋਡ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਪਿੰਡ ਚਹੇਰੂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਰਦਾਰ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੱਟ ਦੇ ਘਰ 1959 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਚਹੇਰੂ ਪਿੰਡ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰੀਬ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਪਿੰਡ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਪੂਰਥਲਾ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਚਹੇਰੂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ 'ਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ 20-25 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਕਾਲਾ ਬੱਕਰਾ ਵਿਖੇ ਆਪਣੀ ਮਾਸੀ ਨਿਰੰਜਨ ਕੌਰ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਛੇਵੀਂ ਉਸੇ ਪਿੰਡ 'ਚੋਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਫਿਰ ਵਾਪਸ ਪਿੰਡ ਆ ਗਿਆ। ਦਸਵੀਂ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹਾਈ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ।

ਦਸਵੀਂ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਜੱਦੀ ਜਾਇਦਾਦ 20 ਏਕੜ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਸਰਦਾਰ-ਪੁੱਜਦਾ ਘਰਾਨਾ ਸੀ। ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੱਗਪੱਗ ਛੇ ਸਾਲ ਤੱਕ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਟਰੈਕਟਰ ਸੀ। ਹੋਰ ਜਾਚੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਸਨ। ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਚੰਗਾ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਉਹਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈਂਦਾ।

ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਆਪਣੀ ਮਾਸੀ ਦੇ ਪਿੰਡ ਕਾਲੇ ਬੱਕਰੇ ਵਿੱਚ ਮਹੀਨੇ-ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਗੋੜਾ ਵੱਜਦਾ ਈ ਚਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਕਾਲਾ ਬੱਕਰਾ ਵਿੱਚ ਉਹਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਚੱਕ ਰਾਜੂ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਗਿਆਨੀ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਿਟਾਇਰਡ ਫ਼ੌਜੀ ਸੀ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸੀ।

ਫੌਜੀ ਬੀਬੀ ਨਿਰੰਜਨ ਕੌਰ ਦਾ ਜਵਾਬੀ ਸੀ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਅਥਵਾ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸੀ। ਗਿਆਨੀ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ।

13 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1978 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਸਿੱਖ-ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸਾਕਾ ਵਾਪਰ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ 13 ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਤੇ 78 ਸਿੰਘ ਸਜ਼ਤ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਵਕਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਮਰ 19 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਕੇ ਦਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਬੜਾ ਗਹਿਰਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਵਕਤ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਰਣਜੀਤ ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਸੰਨ 1979 ਵਿੱਚ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੌਢਲ (ਜਲੰਧਰ) ਵਿਖੇ ਆਪਣੀ ਸਿੰਘਣੀ ਤੇ ਚਾਚੇ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਹਰੀਆਂ ਵੇਲਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਜਥੇ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਲਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਉਪਰੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਚਰੇਤ੍ਰ ਵਿੱਚ ਈ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਗਿਆਨੀ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਦਕਾ ਚੌਕ ਮਹਿਤਾ ਵਿਖੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਲਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਪ ਦੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਸਨ। ਚੌਕ ਮਹਿਤਾ ਵਿਖੇ ਚੱਲਦੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਨੌਜਵਾਨ ਹੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਲਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਮੋਹਕਮ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬੰਤ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਹੋਰ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਂਦੇ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੰਦਾ।

ਅੱਸੀ ਦਾ ਸਾਲ ਬੀਤ ਗਿਆ ਤੇ ਇਕਾਸੀ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਤਣਾਅ ਪੂਰਨ ਸੀ।

ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੀਲਾ ਬਾਣਾ ਪਾਹਿਨਦਾ, ਵੱਡੀ ਤਲਵਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਗਾਤਰੇ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੈਸਰਜ਼ ਹਨੂੰਮਾਨ ਸ਼ਾਮ ਲਾਲ ਆਰੂੜੀਏ ਦੀ ਦੁਕਾਨ (ਜਲੰਧਰ ਛਾਉਣੀ) 'ਤੇ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਏਥੇ ਕੁਝ ਨਰਕਧਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਅਨਾਜ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮ ਲਾਲ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਖੜਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਇੱਕ ਕਾਰ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਰੁਕੀ। ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਅੱਖ ਫਰਕਣ ਦੀ ਦੇਰ ਵਿੱਚ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਨੂੰ ਫਿੱਕ ਮਾਰੀ ਤੇ ਉਥੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਜਲੰਧਰ ਦਾ ਐਸ.ਐਸ.ਪੀ. ਗੁਰਦਿੱਕਸ਼ਾਲ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ ਸੀ। ਉਸ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚਰੇਤ੍ਰ ਆ ਘੇਰਿਆ। ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।

“ਹੁਣ ਦੱਸ! ਭੱਜ ਕੇ ਕਿੱਥੇ ਜਾਏਂਗਾ?” ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਐਸ.ਐਸ.ਪੀ. ਭੁੱਲਰ ਹੰਕਾਰੀ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ।

“ਇਹ ਮੱਤ ਸੋਚੀ ਕਿ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਏ। ਮੈਂ ਭੱਜਣਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਤੂੰ ਰੋਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।” ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਿਧੜਕ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ।

“ਜਬਾਨ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਈ ਚੱਲਦੀ ਏ।”

“ਤੇਰਾ ਜ਼ੋਰ ਚੱਲਦੈ ਤਾਂ ਚੱਲਣੋਂ ਹਟਾ ਲੈ।”

“ਉਹ ਵੀ ਹਟਾਵਾਂਗਾ—ਜਰਾ ਸਟਾਫ਼ 'ਚ ਤਾਂ ਚੱਲ। ਫਿਰ ਪਤਾ ਲੱਗ—ਜਦ ਬਰਡ ਤਿਗਰੀ ਵਿੱਚ ਲੰਘਿਆ।” ਭੁੱਲਰ ਹਕੂਮਤੀ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸੀ।

“ਸਟਾਫ਼ 'ਚ ਖ਼ਬਰੇ ਕਦੇ ਜਾਣੈ—ਤੂੰ ਐਥੇ ਈ ਅਜ਼ਮਾ ਕੇ ਦੇਖ ਲਾ।” ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਪਟੱਕ ਬੋਲਿਆ, “ਤੇਰੇ ਵਰਗੇ ਕਈ ਆਏ, ਕਈ ਗਏ। ਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਭੂਤਨੀ, ਸਿਵਿਆ 'ਚ ਅੱਪ।”

“ਬਕਵਾਸ ਬੰਦ ਕਰ!” ਭੁੱਲਰ ਗਰਜਿਆ।

“ਅੱਛਾ—ਤੂੰ ਬਾਣੀ ਖੜਦੈ।” ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਹਿਲੇ 'ਤੇ ਦਹਿਲਾ ਮਾਰਿਆ।

ਐਸ.ਐਸ.ਪੀ. ਭੁੱਲਰ ਤੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਬਹਿਸ ਹੋਈ। ਏਨੇ ਦਿਨ ਨੂੰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚਾਚਾ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਗੁਆਂਢੀ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਜ਼ਮਾਨਤ ਦੇ ਕੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੁਡਵਾ ਲਿਆ ਤੇ ਐਸ.ਐਸ.ਪੀ. ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਵਚਨ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਬੱਸ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਬੀਤੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਉਹਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਰੋਸ ਸੀ। ਮੁਕ ਵਿਦਰੋਹ ਨੇ ਜਨਮ ਲੈ ਲਿਆ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ। ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ।

“ਆਪ ਦੱਸੋ! ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੇ? ਪੇਸ਼ ਹੋਵਾਂ ਜਾਂ ਨਾ?” ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਰਾਇ ਪੁੱਛੀ।

“ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ।” ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਜਿਹੜੀ ਪੁਲੀਸ ਨਿਰਦੋਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਹੁਣੇ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ—ਉਹਨੂੰ ਸੋਧਿਆ ਈ ਚੰਗਾ ਏ। ਹੱਥਾਂ ਬਾਝ ਕਰਾਰਿਆਂ, ਵੈਰੀ ਹੋਏ ਨਾ ਮਿਤ।”

ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉਹ ਉਥੇ ਈ ਰਹਿ ਪਿਆ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ। ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਤਨੇ-ਮਨੇ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ

ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਨੇ 12 ਬੋਰ ਦੀ ਇੱਕ ਬੰਦੂਕ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ।

ਜਦ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਉਹਦੇ ਚਾਚੇ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਉਪਰੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਈਫ਼ਲ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਉਹਦੇ ਚੁੰਮੇ ਸੀ ਪਰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਉਹਨੂੰ ਰਾਈਫ਼ਲ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਟਰੇਨਿੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਟਰੇਨਿੰਗ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿੱਤੀ। ਟਰੇਨਿੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਵਕਤ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਫੌਰਸ ਵਿੱਚ 50 ਦੇ ਕਰੀਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਸਿੰਘ ਮੌਜੂਦ ਸੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਕਮਰਾ ਨੰਬਰ 53 ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਗਿਆਨੀ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਮਲਾਰਗ ਸਿੰਘ, ਸੈਤਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੇਜ ਸਿੰਘ ਫੱਤੂਵੀਗਾ ਵੀ ਨਾਲ ਈ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੈਤਾਨ ਨਿਵਾਸੀ ਮਹਾਂਬਣ ਨਜ਼ਦੀਕ ਜ਼ੀਰਾ, ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਸੁੱਖਾ ਨਿਵਾਸੀ ਫੱਤੂਵੀਗਾ, ਮੇਜਰ ਸਿੰਘ ਨਾਗੋਕੇ, ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੋਜ਼ਕੀਪੁਰ, ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੋਡੇ, ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਨਿਰਮੰਤਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਸਿੰਘ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਫੌਰਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਸਾਕਾ ਬਲਿਊ ਸਟਾਰ ਐਕਸ਼ਨ ਵੇਲੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਉਹ ਐਕਸ਼ਨ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਹਰ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਗਿਆ ਸੀ। ਐਕਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਕਿਰਾਇਆ ਵਾਹੁਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹ ਕੇ, ਕਈ ਵਾਰ ਬੰਬਦੀ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਟਰੱਕ ਚਲਾਉਣਾ ਸਿੱਖ ਲਿਆ।

ਸੇਨ ਚੋਰਾਸੀ ਦੇ ਸਤੰਬਰ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਚੈੱਕ ਮਹਿਤਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਏਥੇ ਉਹਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਲੰਗਤਾ ਉਰਫ਼ ਸੁਚਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋਈ।

“ਸੁਚਾਲਿਆ! ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਬਚਿਆ ਕਿ ਨਈਂ?”

ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਹੈਗਾ।”

“ਕਿਥੇ?”

“ਸਰਹੱਦੋਂ ਪਾਰ!”

“ਗਿਆ ਕਿਵੇਂ? ਸਾਰੇ ਤਾਂ ਕਰਫੂ ਲੱਗਾ ਸੀ।” ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੀ

ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ। “ਏਨੇ ਸਖ਼ਤ ਪਹਿਰੇ ‘ਚੋਂ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਕਿਵੇਂ ਨਿਕਲ ਗਏ?” ਉਹ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

“ਸੰਤ ਜੀ ਫੌਜੀ ਬਣ ਕੇ, ਫੌਜੀ ਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਨਿਕਲ ਗਏ ਸਨ।”

“ਸੱਚੀ?” ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਸਚਰਜਤਾ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਹੋਰ ਸੈਂ ਰੂਠ ਮਾਰਦਾਂ, ਜੇ ਨਹੀਂ ਇਤਬਾਰ ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਲੈ।” ਸੁਚਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਤੂੰ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੈਂ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖੇ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਲੁੰਗ-ਲਾਟਾ ਈ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਏ ਤੇ ਐਸ ਵਕਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ 'ਚ ਐ।”

“ਸਾਰਾ ਲੁੰਗ-ਲਾਟਾ, ਉਹ ਕਿਹੜਾ?” ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਸੁਚਾਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀਆਂ ਲੱਗ ਰਹੀਆਂ ਸੀ।

“ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ—ਸਾਰੇ ਬੰਬਰ ਨਿਕਲ ਗਏ ਆ। ਫਿਰ ਅਕਾਲ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਵਾਲਾ ਕੰਵਰ ਸਿੰਘ, ਅਤਿਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਹਰਸਿਮਰਨ ਸਿੰਘ ਦਲ ਖਾਲਸਾ, ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ, ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ—ਯਾਨੀ ਸਾਰੇ ਈ ਨਿਕਲ ਗਏ ਆ। ਫੌਜ ਦੇ ਹੱਥ ਤਾਂ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਈ ਆਏ ਆ। ਝਾਕੀ ਸਾਰੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ 'ਚ ਆ।” ਸੁਚਾਲਾ ਸਿੰਘ ਇਕਸਾਰ ਬੋਲੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਚਿਹਰਾ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਲਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਅੱਛਾ।” ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੂੰਹ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਸੁਚਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋਈ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨੇ ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹ, ਨਵਾਂ ਜੋਸ਼, ਨਵਾਂ ਬਲ, ਨਵਾਂ ਜੀਵਨ ਤੇ ਨਵਾਂ ਮੋਤ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਦਾ ਚਹਿੰਦਾ ਦਿਲ ਹੌਸਲਾ ਫੜ ਖਲੋਤਾ। ਏਸੇ ਦੌਰਾਨ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੰਤਾਂ ਸਿੰਘ, ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਕਈ ਸਿੰਘ ਮਿਲੇ। ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ।

“ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰ—ਹਰੀ ਸਿੰਘ! ਸੰਤ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹਨ ਤੇ ਐਸ ਵੇਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ 'ਚ ਹਨ। ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹਨ।” ਉਹਨਾਂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ।

ਫੈ-ਸੰਤ ਮਹੀਨੇ ਬੀਤ ਗਏ।

ਇਹਨਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਕਾਫ਼ੀ ਸਰਗਰਮ ਰਿਹਾ। ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਈ ਉਹਨੂੰ ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਕੌਹਾੜ ਤੇ ਅਰੂੜ ਸਿੰਘ ਮਿਲਿਆ।

ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਕੌਹਾੜ ਉਹ ਬਲਾ ਸੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸੁਣ ਕੇ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐਫ਼. ਰਾਹ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਰਾਹ ਬਾਣੀ ਕੌਹਾੜ ਨੇ ਲੰਘਣਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਰਾਹ ਸੁਰੱਖਿਆ ਫੌਰਸਾਂ ਵੱਲੋਂ ਖਾਲੀ ਹੁੰਦਾ। ਕੌਹਾੜ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ ਪਰ ਪੁਲੀਸ ਓਧਰ ਮੂੰਹ ਨਾ ਕਰਦੀ।

ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਕੋਹਾੜ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਕੋਹਾੜ ਵਿਖੇ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਈ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਕਾਦੀਆਂ ਦੇ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਬੇਰਿੰਗ ਯੂਨੀਅਨ ਫ਼ਿਸਚੀਅਨ ਕਾਲਜ ਬਟਾਲਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀ-ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਵਿੱਚ ਐਡਮਿਸ਼ਨ ਲੈ ਲਈ। ਕੋਹਾੜ ਇਸ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਆਇਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲਾ ਲੈ ਕੇ, ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਬਣਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਰੱਬ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਈ ਮਨਜ਼ੂਰ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਦਾਖ਼ਲਾ ਨਾ ਮਿਲਿਆ।

ਆਖ਼ਰ ਬਟਾਲੇ ਵਿੱਚ ਈ ਪਾਲੀਟੈਕਨਿਕ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲਾ ਲੈਣਾ ਪਿਆ। ਏਥੇ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਇੱਕ ਬਦਮਾਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਕੁਝ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਕੋਹਾੜ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਕੇਸ ਚੱਲਿਆ, ਉਮਰ ਕੈਦ ਹੋਈ, ਹਾਈਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਚਿੱਟ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਸੈਸ਼ਨ ਕੋਰਟ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੋਹਾੜ ਦੇ ਸਾਲ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਰਿਹਾ। ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਬਣਨ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨਕਸਲਾਈਤ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋਈ।

ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਆ ਗਿਆ।

ਛੇ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਈ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਪਰ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਜੀਅ ਨਾ ਲੱਗਾ।

ਅੰਤ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਉਸ ਪਾਸਪੋਰਟ ਵੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਪਾਸਪੋਰਟ ਬਣਵਾ ਕੇ ਘਰੋਂ ਬੈਥਣੀ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਥੇ 10-11 ਮਹੀਨੇ ਰਿਹਾ ਪਰ ਮਨੋਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਗਲੈਕਸੋ ਕੰਪਨੀ ਵਿੱਚ ਤੇ ਫਿਰ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਹਿੰਦ ਕੋਸਲਟੈਂਟ (Conseltant) ਕੰਪਨੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕੇ.ਕੇ. ਫੂਲਨ ਮਿੱਲਜ਼ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਜੁਲਾਈ 1983 ਵਿੱਚ ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਵਾਪਸ ਪਿੰਡ ਪਰਤ ਆਇਆ।

ਅਚਾਨਕ ਉਹਦਾ ਰੁਝਾਨ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਥੇ ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਧਾਨ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਉਸ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਕਥੂਲਿਆ।

ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਹੋਰ ਬੀਤ ਗਏ।

ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਟਰੇਨਿੰਗ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ

ਟਰੇਨਿੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਪਰਮਵੀਰ ਚੱਕਰ ਵਿਜੇਤਾ ਜਨਰਲ ਸ਼ਬੇਗ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੋਖ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਜਨਰਲ ਸ਼ਬੇਗ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹਦੀ ਡਿਊਟੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕੀ ਬੰਦਿਆਂ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ।

ਸਾਕਾ ਬਲਿਦੂ ਸਟਾਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਕੋਹਾੜ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਬੜਾ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਇਆ।

ਐਕਸ਼ਨ ਹੋ ਗਿਆ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਉਦਾਸ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਅੰਤ ਆਪ ਨੇ ਦਿਆਲਗੜ੍ਹ ਦੇ ਬਾਬਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਸ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਦੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਇਸ ਗਰੁੱਪ ਵਿੱਚ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਖੁਜਾਲਾ, ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੰਨੀ, ਭਾਈ ਮਥਰਾ ਸਿੰਘ, ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜਿੰਦਾ, ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੁੱਖਾ ਤੇ ਵੱਸਣ ਸਿੰਘ ਜ਼ੋਫ਼ਰਵਾਲ, ਕੰਵਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਮਾਰਚ 1985 ਵਿੱਚ ਵੱਸਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਬਿੱਤ 'ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਆਰਮੀ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਵੱਸਣ ਸਿੰਘ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਆਰਮੀ ਦਾ ਜਨਰਲ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੇ ਕਈ ਹਿੰਸਕ ਵਾਤਾਵਾਨ ਕੀਤੀਆਂ।

25 ਜਨਵਰੀ, 1986 ਨੂੰ ਵੱਸਣ ਸਿੰਘ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਬਾਕੀ ਮੈਂਬਰ ਇਹ ਸਨ:

1. ਭਾਈ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ;

2. ਬਾਬਾ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨੋਚਾਹਲ ਚੀਫ਼ ਜਨਰਲ ਬੀ.ਟੀ.ਐਫ਼. ਆਫ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ;

3. ਭਾਈ ਅਰੂੜ ਸਿੰਘ;

4. ਭਾਈ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਉਸਮਾਨਵਾਲਾ।

ਵੱਸਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਕੋਹਾੜ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਆਰਮੀ ਦਾ ਜਨਰਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਮਮਦੋਟ ਨਿਵਾਸੀ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਕਿ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸੀ, ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਫ਼ਰਵਰੀ 1986 ਵਿੱਚ ਖਾੜਕੂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨਜੀਰ ਸਿੰਘ ਚਹੇੜੂ ਦਾ ਗਰੁੱਪ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ

ਹੋਇਆ। ਦੋਹਾਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ—ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਬਾਪਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਕੌਰਾਜ ਨੂੰ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਫਰਜ਼ੀ ਨਾਂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਦੇ 50-60 ਐਕਟਿਵ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਫੋਰਸ ਜੋ ਵੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਦੀ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਕੌਰਾਜ ਤੇ ਜਨਰਲ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਸੀ।

-10-

ਰੱਜ ਧਵਾਂ ਬਿਠਾਇਆ ਮਰਦ ਨੇ, ਫੜ ਦੁਸ਼ਮਣ ਫੰਡੇ।
ਹੰਕਾਰੀ ਸਿਰੀਆਂ ਭੰਨੀਆਂ, ਜਿਉਂ ਗੰਦੇ ਅੰਡੇ।

“ਮਨਬੀਰਿਆ!”

“ਕੀ ਏ?”

“ਮੈਂ ਇੱਕ ਕੰਮ ਕਰਨੈ—ਅਗਰ ਤੂੰ ਮੱਦਦ ਕਰੇਂ ਤਾਂ।” ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਰਾਏਪੁਰ ਨੇ ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਕਿਹਾ।

“ਬੇਲ।”

“ਮੈਂ ਇੱਕ ਦੁਸ਼ਟ ਗੱਡੀ ਚਾਰੂਨੈ?”

“ਕਿਹੜਾ?”

“ਚੌਧਰੀ ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ! ਜਿਹੜਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦਾ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਮੈਂਬਰ ਏ,” ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

“ਠੱਕਦੇ ਫਿਰ—ਵੇਲਾ ਕਿਹੜਾ ਵੇਹਨੈ?”

“ਲਿਆ ਫਿਰ ਅਸਲਾ ਦੇਹ।”

“ਅਸਲਾ?” ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਖੜ ਕੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

“ਫਿਰ ਉੱਡਦਾ ਦੇਖੀ ਕਿਵੇਂ ਆ?” ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਵਾ 'ਚ ਮੁੱਕਾ ਲਹਿਰਾਇਆ।

“ਤੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨ ਠਹਿਰ—ਅਸਲੇ ਦਾ ਕੰਮ ਮੈਂ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਕਰਵਾ ਦਿਆਂਗਾ,” ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ।

“ਠੀਕ ਐ—ਬੇਲ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਿਥੇ ਮਿਲਾਂ?”

“ਤੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ—ਮੈਂ ਆਪੇ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਆਵਾਂ।” ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਝ ਸੋਚ ਕੇ ਰਾਇ ਦਿੱਤੀ।

ਇਹ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ, ਉਹ ਨਿਖੜ ਗਏ।

ਇਹ ਮਾਰਚ ਪੜਾਸੀ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ।

ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਮਿਲ ਪਿਆ।

“ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ! ਇੱਕ ਕੰਮ ਕਰ।”

“ਕੀ?”

“ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬਲਵੀਰ ਆਇਆ ਸੀ।”

“ਰਾਏਪੁਰ ਵਾਲਾ।”

“ਹਾਂ।”

“ਕੀ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ?”

“ਪਿਸਤੌਲ ਮੰਗਦਾ ਸੀ।”

“ਕਿਉਂ—ਕਾਹਦੇ ਲਈ?”

“ਚੌਧਰੀ ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਚਾਰੂਨ ਲਈ।”

“ਇਹ ਕਿਹੜਾ ਚੌਧਰੀ ਏ?”

“ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦਾ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਮੈਂਬਰ।”

“ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਫਿਰ ਚਿੱਤ ਖੁਸ਼—ਪੁਵਾਹ ਕਾਹਦੀ ਏ।” ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਆਖਿਆ।

“ਪੁਵਾਹ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਪਰ.....।” ਉਸ ਗੱਲ ਵਿਚਾਲੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ।

“ਪਰ ਕੀ?”

“ਪਰ ਪਿਸਤੌਲ ਕਿਥੋਂ ਲਿਆ ਕੇ ਦੇਵਾਂ—ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ?” ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਗੰਭੀਰਤਾ—ਪੂਰਵਕ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ।

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਐ।”

“ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ?”

“ਹਾਂ।”

“ਠੀਕ ਐ—ਮੈਂ ਪਿਸਤੌਲ ਮੰਗਵਾ ਦੇਨਾ।” ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ‘ਹਾਂ’ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਦੇ ਮੱਥੇ ‘ਤੇ ਬੇਫਿਕਰੀ ਘੁੱਲ ਰਹੀ ਸੀ।

“ਕਦ?”

“ਪੱਕੀ ਤਰੀਕ ਕੋਈ ਨਹੀਂ—ਪਰ ਕੰਮ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇ।”

“ਗੁੱਡ!” ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ 455 ਬੋਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਇੱਕ ਅਠੱਤੀ ਬੋਰ ਦਾ ਰਿਵਾਲਵਰ ਡੇਵ ਸੋ ਗੋਲੀਆਂ ਸਮੇਤ ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਆ ਦਿੱਤੇ।

“ਲਿਆਂਦੇ ਕਿਥੋਂ ਆ?” ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੋਲੀ ਸਿੱਕਾ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਪਾਟਣ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਸੀ।

“ਤੂੰ ਅੱਥ ਖਾਣੇ ਆ ਜਾ ਰੁੱਖ ਗਿਣਨੇ ਆ।”

“ਅੱਥ ਵੀ ਖਾਣੇ ਆ ਤੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਕਰਨੀ ਐ।”

ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਹੱਸ ਪਿਆ।

“ਦੱਸ ਵੀ।”

“ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨੋਂ ਲਿਆਇਆ ਏ।” ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।
ਹੁਣ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਫਿਕਰ ਸੀ।

“ਬੋਰ ਵਧੀਆ ਕੀਤੋ—ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਸੁਰਜੀਤ ਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦੇਵੀ।” ਮਨਬੀਰ
ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ, “ਬਲਵੀਰ ਦੇ ਗੋਤੇ ਮਾਰ ਚੁੱਕੇ।”

“ਚੰਗਾ—ਫਿਰ ਮਿਲਾਂਗੇ।” ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫੁੱਫਰ ਬੁਲਾਈ ਤੇ ਆਪੋ-
ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਪੈ ਗਏ। ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਿਲ ਚਿਤੀ ਵਾਂਗ ਟਪੂਸੀਆਂ ਮਾਰ
ਚਿਹਾ ਸੀ। ਪਿਸਤੌਲ ਕੋਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨੂੰ ਚਾਅ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।
ਉਹਦਾ ਨੂੰ-ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਸੀ।

ਉਹ ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਦੋ ਰਿਵਾਲਵਰ ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ
ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਦੀ ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੌਧਰੀ ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ
ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਕਤਲ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਫਰਾਰ ਹੋ ਗਏ।

“ਅੰਤਕੀ ਤਰੀਕ 'ਤੇ ਗਿਆ ਸੈ।” ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਉਹ
ਕਾਰਵਾਈ ਕਰ ਕੇ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਪਿਸਤੌਲ ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੜਾਏ।

“ਗਿਆ ਸਾਂ।”

“ਕਿਵੇਂ—ਠੀਕ-ਠਾਕ ਐ?”

“ਹਾਂ—ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ 'ਚ।”

“ਮੇਰੀ ਹੋਰ ਸਲਾਹ ਏ।”

“ਕੀ?”

“ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਸ ਤੋਂ ਫੁਡਾਈਏ।”

“ਸਲਾਹ ਤਾਂ ਚੰਗੀ ਏ ਪਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੱਕਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮਿਲਣੋਂ
ਵੀ ਜਾਵਾਂਗੇ।” ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿਹਾ।

“ਪ੍ਰਬੰਧ ਤਾਂ ਪੱਕਾ ਈ ਕਰਾਂਗੇ।”

“ਜੇ ਆਪਾਂ ਸਫਲ ਹੋਗੇ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਪੈਰੂ।” ਮਨਬੀਰ
ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ। “ਤੂੰ ਐ ਕਰ—ਅਜੀਤਪਾਲ ਤੇ ਜਰਨੈਲ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰੰਗਿਰ
ਕਰ ਛੱਡ—ਅਗਲੀ ਪੇਸ਼ੀ 'ਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਫੁਡਾਉਣਾ ਏ—ਭਾਵੇਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਈ
ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹਨਾ ਪਏ?” ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਲਹਿਜੇ

ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, “ਬਾਕੀ ਇੱਕ ਕਾਰ ਤੇ ਜੀਪ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ ਏ।”

“ਉਹ ਵੀ ਕਰਲਾਗੇ—ਤੂੰ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ,” ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ,
“ਬਾਜ਼ਾਂ ਵਾਲੇ ਈ ਕਿਰਪਾ ਚਾਹੀਦੀ ਏ—ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਪਰ.....।”

“ਪਰ ਕੀ?”

“ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਲੱਗੇ?”

“ਐਸਾ ਤਰੀਕ 'ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਦੱਸ ਆਵਾਂਗਾ।”

ਉਹਨਾਂ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਲਈ। ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘਾਹੀ ਉਰਫ਼
ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੁਡਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰ ਕਰ ਲਿਆ।
ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹਰ ਤਰੀਕ 'ਤੇ ਮਿਲਦਾ ਸੀ।

ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਰਾਏਪੁਰ ਨੇ ਇੱਕ ਮਾਰੂਤੀ ਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ।
ਕਚਹਿਰੀਆਂ 'ਚੋਂ ਫੁਡਾਵਾ ਕੇ ਕਿੱਧਰ ਦੀ ਭੱਜਣਾ ਏ? ਕਿਹੜਾ ਰਾਹ ਲੀਕ ਭਾਵ
ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਏ? ਕਿਹੜਾ ਰਾਹ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਜਾਂ ਗਲਤ ਏ? ਫਰਾਰ ਕਿਵੇਂ ਹੋਣਾ
ਏ? ਇਸ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹ ਦੇਖੇ, ਜਿਥੋਂ ਦੀ
ਫਰਾਰ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਉਹ ਰਸਤਾ ਚੁਣਿਆ, ਜਿਥੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਂ 'ਤੇ
ਪਨਾਹ ਲਈ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਉਹ ਦੋ ਦਿਨ ਸਫ਼ਰਾਂ 'ਤੇ
ਕਾਚ ਭਜਾਉਂਦੇ ਫਿਰੇ।

ਸਾਬੀ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੱਕ ਜੀਪ ਖਰੀਦੀ।

ਜੀਪ ਦਾ ਨੰਬਰ PLQ-7009 ਸੀ।

ਪੇਸ਼ੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਦੋਵੇਂ ਵਹੀਕਲਜ਼ (ਕਾਰ ਤੇ ਜੀਪ) ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਬਾਹਰ ਖੜ੍ਹੇ
ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਜੀਤਪਾਲ ਸਿੰਘ ਰਿਕਸ਼ੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਕਚਹਿਰੀ
ਆਏ। ਪਰ ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਰਫ਼ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬੱਸ ਦੁਆਰਾ ਆਏ।
ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਸਟੇਨਗਨ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਚਾਰਾਂ ਕੋਲ ਰਿਵਾਲਵਰ ਸਨ।

ਕਚਹਿਰੀ ਬਚਾ-ਬਚ ਭਰੀ-ਹੋਈ ਸੀ। ਵਕੀਲਾਂ ਤੇ ਮੁਜਰਿਮਾਂ ਦੀ ਖੁਰਵੱਛ
ਭੀਤ ਸੀ। ਕੋਈ ਦੁਖੀ ਸੀ, ਕੋਈ ਉਦਾਸ ਤੇ ਕੋਈ ਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫਿਰਦਾ ਸੀ।
ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੀ ਭੱਜੀ ਫਿਰਦੀ ਸੀ। ਵਕੀਲ
ਤੇ ਅਰਜ਼ੀ ਨਵੀਸ ਫਾਇਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ
ਸੀ ਕਿ ਅੱਣਖ ਦੇ ਪੁਰਲੇ ਕਚਹਿਰੀ 'ਚ ਨਵਾਂ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹਣ
ਲਈ ਤਿਆਰ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ।

ਸਾਰੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਸਨ।

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ, ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਭੋਲਾ ਤੇ ਦਲਜੀਤ
ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਸਖ਼ਤ ਪਹਿਰੇ ਹੇਠ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ।
ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹੱਥਕੜੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ਸਨ। ਚੁਫੇਰੇ ਬੰਦੂਕਧਾਰੀ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ

ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂਹਾਨੀ ਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਨੂਰ ਨਾਲ ਚਮਕ ਰਹੇ ਸੀ। ਦਾੜ੍ਹੇ ਚੌਪਤੇ ਸਨ। ਉਹ ਬੜੇ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਪੈਰ ਪੁੱਟ ਰਹੇ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਅ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਆਏ ਹੋਏ ਸੀ।

ਅੱਜ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥਕੜੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅੱਜ ਪੇਸ਼ੀ 'ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਵੀ ਹੋਰ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅਗਲੀ ਪੇਸ਼ੀ 'ਤੇ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਨਾ ਆਈਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਭੱਜ ਜਾਵੇ—ਫਿਰ ਨਾ ਕਹੀਂ। ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ ਜਦ ਵੀ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ ਤਾਰੀਖ ਭੁਗਤਾਉਣ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥਕੜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾਉਂਦਾ ਭਾਵ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੱਥਕੜੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕਈਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਏ ਕਿ ਉਹਦੀ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕੋਈ ਦੂਰੋਂ-ਨੇੜਿਓਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਫ਼ਰਾਰ ਹੋ ਜਾਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਫ਼ਰਾਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ 'ਮੈਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ। ਉਹਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਧੋਖਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਅਗਰ ਮੈਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤੀ ਬਣ ਕੇ ਭੱਜ ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਕਰਮ ਨਹੀਂ—ਮਿੱਤਰੇ ! ਜਿਸ ਦਿਨ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ਰਾਰ ਹੋਣਾ ਹੋਇਆ, ਉਦਣ ਹੱਥਕੜੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਆਪਦੀ ਜਿੰਦ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਖਾਤਰ, ਮੈਂ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਘਾਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਮੁਸਕਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ।' ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਝੁੱਕ ਗਏ। ਪਰ ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਲੈਨਿੰਗ ਸੁਣ ਕੇ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅਗਲੀ ਪੇਸ਼ੀ 'ਤੇ ਮੈਂ ਫ਼ਰਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਐਤਕੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ।

ਜਦ ਉਹ ਅੱਗੇ ਆਏ ਤਾਂ ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਮਿਲੀਆਂ। ਉਹ ਮੁਸਕਰਾ ਪਏ।

ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਐਡ ਪਾਰਟੀ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿੱਚ ਸੀ।

ਉਹ ਹਰ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਅੱਖ ਕਲ ਰਹੇ ਸੀ।

ਐਕਸ਼ਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਸੀ।

ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਪਿਸ਼ਾਬ-ਘਰ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਝੱਟ ਸਮਝ ਗਿਆ। ਉਸ ਨਾਲਦਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਕੀਤਾ।

ਉਹ ਭੱਜਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ।

ਉਹ ਚਾਰੇ ਪੁਲੀਸ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਪਿਸ਼ਾਬ-ਘਰ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਉਸ ਵਕਤ ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਜੀਤਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਾਇਰਿੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। 'ਤਾੜ-ਤਾੜ' ਕਰਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਨੇ ਛੇ ਪੁਲੀਸਮੈਨਾਂ ਨੂੰ ਧੁਰ ਦੇ ਟਿਕਟ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਸ਼ਾਂਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਦਹਿਸ਼ਤ ਫੈਲ ਗਈ।

ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਮੱਚ ਗਈ। ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਖੜਾ ਸੀ, ਬੱਸ ਉਥੇ ਈ ਸ਼ਹਿ ਗਿਆ। ਵਕੀਲ ਤੇ ਅਰਜੀ ਨਵੀਸ ਬੈਂਚਾਂ ਬੱਲੇ ਵੜ ਗਏ। ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਕੁਰਸੀ ਬੱਲੇ ਵੜ ਗਿਆ। ਉਹਦਾ ਧੜਕਦਾ ਦਿਲ ਥਾਏਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ। ਕਚਹਿਰੀ ਵਿੱਚ ਮਾਤਮ ਛਾ ਗਿਆ। ਮੌਤ ਵਰਗਾ ਸੱਨਾਟਾ ਫਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਜੀਤਪਾਲ ਸਿੰਘ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ (ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ, ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਭੋਲਾ) ਫੁਡਵਾ ਕੇ ਜੀਪ ਵੱਲ ਦੌੜੇ। ਚੌਥਾ ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਭੱਜ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਐਡ ਪਾਰਟੀ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਫੁਡਵਾ ਕੇ, ਜੀਪ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ, ਫ਼ਰਾਰ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਈ।

ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੋਸ਼ ਸੰਭਾਲਦਿਆਂ ਤੱਕ ਮਾਰੂਤੀ ਕਾਰ ਤੇ ਲੰਡੀ ਜੀਪ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸੀ। ਸੜਿਆ ਪੂਆਂ ਵੀ ਧੂੜ 'ਚ ਰਲ ਗਿਆ ਸੀ।

ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਛੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਪਿੱਲਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਜਖਮੀ ਸਨ। ਲਹੂ ਦੇ ਛੱਪੜ 'ਤੇ ਮੱਖੀਆਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੱਖੀਆਂ ਦੀ ਭਿੰਨਕਾਹਟ ਨਵਾਂ ਸੰਗੀਤ ਛੇੜ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਈ ਪੁਲੀਸ ਵਾਲੇ ਰਾਈਫਲਾਂ ਸੁੱਟ ਕੇ ਭੱਜ ਗਏ ਸਨ।

ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਦਿਨ-ਦੀਵੀਂ ਜਲੰਧਰ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਰਮੇਸ਼ ਚੰਦਰ ਦੇ ਕਤਲ-ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਤਾਰੀਖ ਭੁਗਤਾਉਣ ਲਈ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ।

-11-

ਫੁਲਨੇ ਕੀ ਸ਼ੈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਵਾਰਦਾਤਿ ਮੋਤ ਭੀ।

ਘਰ ਕੀ ਭਰਥਾਵੀ ਕੇ, ਕੈਸੇ ਫੁਲ ਜਾਏ ਆਦਮੀ।

"ਬੋਲ ! ਬੋਲ !! ਜਨਰਲ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਕੌਹਾੜ ਨੂੰ ਕਿਸ ਫੜਾਇਆ ? ਇਹ ਮੱਤ ਸੋਚੀ ਕਿ ਤੂੰ ਮੁੱਕਰਜੋਗਾ—ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਤਾਂ ਬੇਜੁਬਾਨ ਪੱਥਰ ਵੀ ਚੰਗਿਆੜਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਆ। ਪੰਛੀ ਬੰਦਿਆਂ ਅੱਗ ਸਪੀਚ ਝਾੜਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਆ।" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ

ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਦੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਸਾਫ਼ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ।

“ਨਹੀਂ! ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ—ਮੇਰਾ ਸਾਹ ਰੁਕ ਗਿਆ ਉਏ.....ਮੈਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦਿਓ.....।” ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰੋਪੜ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਕਨਵੀਨਰ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੁਹਾਈਆਂ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਪੁੱਠਾ ਟੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੁਫੇਰੋਂ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਦੇ ਕਾਰਕੁਨ ਖੜੇ ਸਨ। ਉਹ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈੱਸ ਸਨ। ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਰਬਜੀਤ ਰੋਪੜ, ਹਰਦੀਪ ਸਰੋਤਾ ਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਘੁੰਮਣ ਗ਼ੱਦਾਰ ਪਾਰਟੀ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਦੀ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਸੀ।

ਜਨਰਲ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਕੋਹਾੜ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਉਪਰੰਤ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਸੁੱਖੇ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਤੇ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਨੂੰ ਅੰਤਮ ਛੇਹਾ ਮਿਲੀਆਂ।

“ਇਹ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਏ ਕਿ ਤੂੰ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਜਾਣਦੇ, ਪਰ ਦੋਸ਼ੇਗਾ ਜੁੱਤੀਆਂ ਖਾ ਕੇ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ।

“ਬੋਲ?”

“ਨਹੀਂ—ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ।” ਸਰਬਜੀਤ ਰੋਪੜ ਮੁਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਤਾਣ ਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਧੜਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਹ ਤੇਜ਼ ਤੇ ਹੌਂਸ ਖੁਸ਼ਕ ਸਨ। ਨਬਜ਼ ਖੜ-ਖੜ ਚੱਲਦੀ ਸੀ। ਸਰੀਰ ਦਾ ਹਰ ਅਣੂ ਦਮ ਤੌੜ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਤੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ?”

“ਨਹੀਂ।”

“ਅਜੇ ਵੀ ਸੋਚ ਲਾ।”

“ਨਹੀਂ—ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸੋਚ ਬੋਲਦਾਂ।”

“ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜਾਇਆ ਕਿਸ? ਜਦ ਕਿ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਕੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਪਤਾ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁਆਲ ਕਰਕੇ ਉੱਤਰ ਮੰਗਿਆ।

ਸਰਬਜੀਤ ਚੁੱਪ ਸੀ।

“ਚੁੱਪ ਕਿਉਂ ਹੋ ਗਿਆ ਏ? ਅਸਾਂ ਤੇਰੀ ਜੀਭ ਤਾਂ ਵੱਢੀ ਨਈਂ—ਅਜੇ ਤਾਂ ਤੂੰ ਬੋਲ ਸਕਦੇ।”

“ਚੱਲ—ਨਾ ਬੋਲ—ਬਲਵੀਰ! ਇਹਦੀ ਜੀਭ ਵੱਢ ਦਿਉ ਤੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਦਰਿਆ 'ਚ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿਉ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੁਕਮ ਚਾੜ੍ਹਿਆ—“ਏਹੋ ਜਿਹੇ ਗ਼ੱਦਾਰ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। Those who betray land, they must manure it.”

“ਜੀ!”

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੁਣ ਕੇ ਸਰਬਜੀਤ ਦੀ ਡਾਡ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਕੰਬਿਆ। ਅੱਖਾਂ ਪਥਰਾ ਗਈਆਂ। ਸਾਹ ਲੱਕੜ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜਿਆਦਾ ਖੁਸ਼ਕ ਹੋ ਗਏ। ਸਾਹਮਣੇ ਮੋਤ ਨਜ਼ਰ ਆਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਸਰਬਜੀਤ ਦਾ ਸਾਰਾ ਹੋਸਲਾ ਤੇ ਜੇਰਾ ਮਿੱਟੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਦੀ ਜਾਨ ਕੰਥ ਗਈ।

“ਨਹੀਂ—ਮੈਨੂੰ ਮਾਰੋ ਨਾ—ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਨਾ ਗਵਾਉ—ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸਦਾਂ—ਮੈਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪਿਆਓ—ਨਾਲੇ ਥੋਲੇ ਲਾਹੋ।” ਸਰਬਜੀਤ ਤਰਲੇ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਐਸ ਵਕਤ ਉਹਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ 'ਚੋਂ ਸਾਰਾ ਗੰਦ-ਮੰਦ ਕਾਫੂਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਦਿਲ ਸੀਸ਼ੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਫ਼ ਸੀ ਪਰ ਗੁਨਾਹ ਬੱਜਰ ਸੀ। ਮੁਆਫ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮੋਤ ਯਕੀਨਨ ਸੀ।

“ਹੁਣ ਆਇਓ ਨਾ ਆਨੇ ਆਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ—ਹਰਾਮੀਆ! ਜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਬਕ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਐਨੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਕਿਉਂ ਚੜ੍ਹਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੋਖਾ ਸਾਹ ਲਿਆ।

ਉਹਨਾਂ ਸਰਬਜੀਤ ਨੂੰ ਥੱਲੇ ਲਾਹਿਆ।

“ਅੱਛ! ਬੱਕ—ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਸ ਫੜਾਇਆ?”

“ਮੈਂ ਫੜਾਇਆ ਏ।”

“ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਮਿਲਿਆ ਏ?”

“ਦੋ ਲੱਖ।”

“ਇਹ ਸੋਚਾ ਕਿਸ ਰਾਹੀਂ ਤੈਅ ਹੋਇਆ?”

“ਮੇਰੇ ਡੈਡੀ ਡੀ.ਐਸ.ਪੀ. ਰਾਹੀਂ।”

“ਐਰ ਤੂੰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ।”

“ਹਾਂ—ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿੱਚ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂ।”

“ਪਲੈਨ ਕਿਸ ਨੇ ਬਣਾਈ?”

“ਮੈਂ, ਹਰਦੀਪ ਤੇ ਹੋਸਰਾਜ ਨੇ।”

“ਕੀ ਮਸ਼ਵਰਾ ਹੋਇਆ?”

“ਅਸਾਂ ਪੁਲੀਸ ਨਾਲ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਲੁਧਿਆਣੇ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਰੱਖੀ ਜਾਏਗੀ ਪਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਸਰਦਾਰ ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਚਹੇੜੂ ਨਾ ਆਇਆ। ਸੋ ਮੈਂ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਜਲੰਧਰ ਸਰਦਾਰ ਮੇਜਰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ ਦੀ ਕੋਠੀ 'ਤੇ ਰੱਖੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਾ ਆਇਆ। ਸੋ ਮੈਂ ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਫੜ ਲਿਆ।”

“ਤੇ ਕੌਹਤਾ ਨੂੰ?”

“ਉਸ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਤੇ ਸੁੱਖਾ ਕੋਟ ਮੋਲਵੀ ਵਾਲਾ ਕਪੂਰਥਲੇ ਜਾ ਰਹੇ ਆ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੱਸ ‘ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਖਬਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।” ਸਰਬਜੀਤ ਤੋਂ ਵਾਂਗ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਸੁੱਕ ਕੇ ਲੱਕੜ ਵਾਂਗ ਖੁਸ਼ਕ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸੀ।

“ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਰੂੜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਤੂੰ ਈ ਫੜਾਇਐ?”

ਸਰਬਜੀਤ ਦੁੱਪ ਸੀ।

“ਹੋਰ ਕਿਸ-ਕਿਸ ਨੂੰ ਫੜਾਉਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਸੀ?”

“ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪੰਜੇ ਮੈਂਬਰ: ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨੋਚਾਹਲ, ਵੱਸਣ ਸਿੰਘ ਜੱਫਰਵਾਲ, ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਭਾਈ ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਤੇ.....ਤੇ.....।” ਸਰਬਜੀਤ ਬੋਲਦਾ-ਬੋਲਦਾ ਰੁਕ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਸਾਬ ਦੇਣੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਗਈ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਸਮਰੱਥ ਸੀ।

“ਤੇ ਹੋਰ ਕਿਨ੍ਹ?”

“ਤੇ.....ਤੇ.....ਤੇਨੂੰ!”

“ਮੈਨੂੰ?”

ਸਰਬਜੀਤ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

“ਵਾਹ! ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਵੀ ਕਮਾਲ ਅਰ ਗ਼ੱਦਾਰੀ ਵੀ ਲਾਮਿਸਾਲ।”

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ, “ਇੱਕ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਏ, ਜਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਜੋਖਮ ‘ਚ ਪਾ ਕੇ ਵੀ ਪੁਲੀਸ ਤੋਂ ਛੁਡਵਾਉਂਦਾ ਏ। ਇੱਕ ਇਹ ਆ, ਜਿਹੜਾ ਫਿਰ ਫੜਾ ਕੇ ਮੁੱਲ ਵੱਟਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਏ। ਵਾਹ ਪੰਜਾਬ! ਤੇਰੇ ਜਾਣੇ ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਗਿਰ ਚੁੱਕੇ ਆ—ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਅਫਸੋਸ ਨਾਲ ਸਿਰ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਇਹ ਤਾਂ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਤੋਂ ਵੀ ਅਗਾਂਹ ਲੰਘ ਗਿਆ ਏ। ਉਹਨੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜ ਸਾਂਭਣ ਲਈ ਗ਼ੱਦਾਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਬੋਧਿਆਨੇ ਨੇ ਵੇ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਬਦਲੇ ਈ ਕੌਮ ਦੇ ਹੀਰੋ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੀ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਆ। ਕੇਜਰਾ! ਜੇ ਤੂੰ ਪੈਸੇ ਦਾ ਈ ਭੁੱਖਾ ਸੌਂ ਤਾਂ ਸਾਥੋਂ ਦੇ ਦਾ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਮੰਗ ਲੈਂਦਾ ਪਰ ਇਹ ਗ਼ੱਦਾਰਪੁਣਾ ਤਾਂ ਨਾ ਕਰਦਾ।” ਕੋਲੋਂ ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਤਾਂ ਉਹ ਗੱਲ ਹੋਈ, ਅਯੋ, ਨੰਦੀ ਮੋਈ ਗੁਪਾਲਾ ਜੀਮਿਆ, ਰਹਿਗੇ ਤਿੰਨ ਦੇ ਤਿੰਨ! ਜੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਬਾਹਰ ਸੀ, ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਅੰਦਰ ਸਨ। ਹੁਣ ਇਹ ਬਾਹਰ ਆਏ ਤੇ ਉਹ ਅੰਦਰ।”

“ਹੋਰ ਕੁਛ ਬੋਲਣਾ ਏ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਬਜੀਤ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਹਾਂ।”

“ਛੋਟੀ ਬੱਕ?”

“ਏਹਦੇ ਵਿੱਚ ਕਾਹਲੋਂ ਦਾ ਵੀ ਹੱਥ ਏ। ਕਾਹਲੋਂ ਦੀ ਬਰਨਾਲੇ (ਉਸ ਵਕਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਚੀਫ ਮਨਿਸਟਰ ਸਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ) ਨਾਲ ਮੈਹਲੀ ਦੇ ਫਰੈਂਕੋ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਜੀਡੀਅਮ ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਸਮੇਤ ਗੁਪਤ ਮੀਟਿੰਗ ਵੀ ਹੋਈ ਸੀ।” ਸਰਬਜੀਤ ਨੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਛੁਪੇ ਰੁਸਤਮ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਚੁੱਕਿਆ।

ਇਨਟੈਰਗੇਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਦੇ ਚੀਫ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਸਤਖਤਾਂ ਹੇਠ ਇੱਕ ਚਿੱਠੀ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਧਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੀ। ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ‘ਸਰਬਜੀਤ ਰੋਪੜ ਸਾਡੀ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਏ। ਉਸ ਜਨਰਲ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਕੋਹਾੜ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ।’

ਚਿੱਠੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੀ:

ੴ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹਿ ॥

ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ

ਨੰ:.....

ਜੇ ਜੀਵੇ ਪਾਤਿ ਲਬੀ ਜਾਇ ॥

ਸਭ ਹਰਾਮ ਜੈਤਾ ਕਿਛੁ ਖਾਇ ॥

ਮਿਤੀ:.....

KHALISTAN COMMANDO FORCE

ਜਨਰਲ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਰਬਜੀਤ ਰੋਪੜ ਤੇ ਹਰਦੀਪ ਸਹੋਤੇ ਦੀ ਇਨਟੈਰਗੇਟ ਰਿਪੋਰਟ, ਜੋ ਕਿ ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਜ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਗਈ। ਅੱਗੇ ਵਾਸਤੇ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ— ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੱਕ ਲੜ ਰਹੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਗ਼ੱਦਾਰੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਹਸਰ ਸਰਬਜੀਤ ਰੋਪੜ ਤੇ ਹਰਦੀਪ ਸਹੋਤੇ ਵਾਂਗ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਰਬਜੀਤ ਤੇ ਸਹੋਤਾ ਸਾਡੀ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਰਿਪੋਰਟ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਭੇਜੀ ਜਾਏਗੀ।

ਭਾਈ ਲਾਭ ਸਿੰਘ

ਚੀਫ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ

ਜਦ ਇਸ ਹਕੀਕਤ ਬਾਰੇ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਤਾਂ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਵਰਕਰ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਅਣਖ ਜ਼ਿੰਦਾ ਸੀ, ਤਰਲੇਮੰਡੀ ਹੋ ਉੱਠੇ।

“ਕੋਈ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਵੀ ਗਿਰ ਸਕਦਾ ਏ।”

ਇਹ ਤਾਂ ਸਰਬਜੀਤ ਰੋਪੜ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਪੰਥਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਲੁਕੇ ਸੱਜਣ ਠੰਗਾਂ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਭ ਨੰਗੇ ਹੋ ਗਏ।

ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕਾਰਕੁਨਾਂ ਨੇ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਪੁਨਰਗਠਨ ਕੀਤਾ। ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਾਹਲੋਂ 'ਤੇ ਗੱਦਾਰੀ ਦਾ ਨੱਪਾ ਲਾ ਕੇ, ਕਾਹਲੋਂ ਨੂੰ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਕਨਵੀਨਰਸ਼ਿਪ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਕਨਵੀਨਰ ਬਾਪ ਦਿੱਤਾ। ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਕੰਮ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਸੱਤ ਮੈਂਬਰੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਨੇ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਚਾਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਇੱਕ ਪ੍ਰਣ-ਪੱਤਰ ਭਰਾਇਆ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ:

ਪ੍ਰਣ-ਪੱਤਰ

ਮਿਤੀ 23-9-86

1. ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਸਹਾਇ, ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਅਵਤਾਰ ! ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਸਦਕਾ ਆਪ ਜੀ ਉੱਤੇ ਮੈਂ ਪੂਰਣ ਭਰੋਸਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ।
2. ਮੈਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਰੂਪ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ-ਨਾਜ਼ਰ ਸਮਝ ਕੇ ਪ੍ਰਣ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਦਾਤ ਜੋ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਉਸ 'ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਰਹਾਂਗਾ ਅਤੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਪੰਜ ਬਾਣੀਆਂ, ਰਹਿਰਾਸ ਸਾਹਿਬ, ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲਾ ਅਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕੇਂਦਰ ਕਰਾਂਗਾ।
3. ਮੈਂ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੱਕ ਅੰਤਲੇ ਸੁਆਸਾਂ ਤੱਕ ਲੜਦਾ ਰਹਾਂਗਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈ ਕੇ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਚ ਪ੍ਰਮਾਣ ਰਹਾਂਗਾ।
4. ਮੈਂ ਸ਼ਰਾਬ, ਅਣੀਮ, ਤਮਾਕੂ ਅਤੇ ਮਾਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ।
5. ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋ ਕੇ, ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ, ਅੰਤਲੇ ਸੁਆਸਾਂ ਤੱਕ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।
6. ਮੈਂ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਰਥਾਂ ਜਾਂ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਗੱਦਾਰੀ ਕਰਾਂ ਜਾਂ ਨਿੱਜੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਫਲ ਸਜ਼ਾ-ਏ-ਮੌਤ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬੱਲ, ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ, ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਮੱਲ੍ਹੀ, ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਕਾ, ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਸਮਰਾ, ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਾਲ, ਵਿਜੈਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ, ਮਾਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਘਤਿਆਲ।

ਪ੍ਰਣ-ਪੱਤਰ ਦੇ ਬੱਲੇ ਇਹਨਾਂ ਵਰਕਰਾਂ ਦੇ ਦਸਤਖਤ ਸਨ। ਨਵੀਂ ਬਣੀ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੇ ਕਈ ਮਤੇ ਪਾਸ ਕੀਤੇ। ਜਿਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਤ ਜਥਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ-ਕਦਮ 'ਤੇ ਚਲਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ। ਇੱਕ ਮਤੇ ਰਾਹੀਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹੀਦ ਭਾਈ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਰਸੀ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਜੋਧਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਕੈਦ) ਨੂੰ ਤਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਏਗਾ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਗੈਰਮਿੰਟ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਕਰਨ ਲਈ ਮੀਟਿੰਗ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਗੱਦਾਰ ਕਰਾਰ ਦੇਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਗੂਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਧੂ, ਚਾਵਲਾ ਤੇ ਮਹਿਤਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਇਨਟੈਰਗੇਟ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਗੱਦਾਰ ਸਰਬਜੀਤ ਰੋਪੜ, ਹਿਸਰਾਜ ਘੁੰਮਣ ਤੇ ਹਰਦੀਪ ਸਰੋਤਾ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਚਾਰ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਨੀਨੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਏ: ਗੱਦਾਰ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਗੋਲੀ! ਕੌਮੀ ਯੋਧਿਆਂ ਜਾਂ ਫੋਰਸ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਦੇ ਬਖਸ਼ਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ।

ਗੱਦਾਰ ਮੰਡਲੀ ਦਾ ਡੋਗ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

-12-

ਹੱਕਾਂ ਖਾਤਰ ਜੁਝਦੇ, ਬੇਰਾਂ ਵਰਗੇ ਲੋਕ।

ਖੁਸ਼ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਬੈਠ ਕੇ, ਪੜ੍ਹਦੇ ਨੇ ਅਖਬਾਰ।

ਇੱਕ ਅਣਪਛਾਤੀ ਬਾਂ !

ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ ਛਾਂ-ਛਾਂ ਕਰਦੇ ਰੁੱਖ। ਅੱਧਖਤ ਹਾਲਤ ਦੀ ਇਮਾਰਤ। ਹਨੇਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਹਵਾ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਕਤੂਬਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਚੱਤੀ ਠੰਡ ਨੇ ਬੰਦਿਆਂ-ਪਰਿੰਦਿਆਂ ਦੇ ਦੰਦ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਵਿੱਚ ਚੰਨ ਸਾਫ਼ ਚੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤਾਰੇ ਮੋਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਚਮਕ ਰਹੇ ਸੀ। ਇਸ ਅਣਪਛਾਤੀ ਬਾਂ 'ਤੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਫੋਰਸ ਦੇ ਪੰਦਰਾਂ ਕੁ ਦੇ ਲਗਪਗ ਐਕਟਿਵ ਮੈਂਬਰ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈ ਰਹੇ ਸੀ। ਸਭ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਗੰਭੀਰਤਾਪੂਰਣ ਸਨ। ਹਰ ਇੱਕ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਖਚਤ ਸੀ।

“ਹਾਂ ਬਣੀ! ਕਰੋ ਗੱਲਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ? ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੁੱਪ ਭੋਤੀ।
 “ਸੁਣੋ?” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ, “ਅੱਜ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਇੱਕ ਖਾਸ-
 ਅਲ-ਖਾਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਸੱਦੀ ਗਈ ਹੈ।”
 “ਉਹ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਈ ਪਿਆ ਹੈ।”
 “ਕਿਸੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਚਾੜ੍ਹਨਾ ਹੈ।”
 “ਹੋਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਖਾਸ ਕੰਮ ਕਿਹੜਾ ਹੈ।”
 ਕਈ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆਈਆਂ।

“ਚੁੱਪ, ਬਈ ਚੁੱਪ! ਗੱਲ ਸੁਣੋ।” ਇੱਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੱਥ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ
 ਸਭ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿਹਾ, ਉਹ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਿਕਟ ਬੈਠਾ ਸੀ।

“ਹਾਂ ਦੱਸੋ।” ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਤਾਵਲੇ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਗੱਲ ਇਹ ਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦਾ ਜੇ.ਐਫ. ਰਿਬੇਰੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੁਲੀਸ
 ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਬਣਿਆ, ਉਦੋਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਣ ਰਹੇ
 ਆ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਕੋਝੀ ਹਰਕਤ ਰਿਬੇਰੋ ਦੇ ਗੰਦੇ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ।
 ਅਰ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਿਬੇਰੋ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ
 ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਐਕਸਪਰਟ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਬੰਗਾਲੀ
 ਨਕਸਲਾਈਟਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਰ.....।”

“ਅਸੀਂ ਬੰਗਾਲੀ ਨਕਸਲਾਈਟ ਨਹੀਂ, ਜਿਹੜੇ ਖਤਮ ਹੋਜਾਂਗੇ। ਸਾਨੂੰ ਮੀਰ
 ਮੰਨੂੰ ਨਹੀਂ ਖਤਮ ਕਰ ਸਕਿਆ—ਰਿਬੇਰੋ ਕਿਹੜੇ ਬਾਗ ਦੀ ਮੂਲੀ ਹੈ।” ਵਿਚਕਾਰੋਂ
 ਗੱਲ ਕੱਟ ਕੇ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਰੋਹ ਨਾਲ ਭਰ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, ਉਹਦਾ
 ਸਰੂ ਜਿਹਾ ਕੱਦ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਲਰਜ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਇੱਕ ਮਿੰਟ—ਗੱਲ ਸੁਣ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ, “ਗੱਲ ਇਹ
 ਨਹੀਂ ਕਿ ਰਿਬੇਰੋ ਸਾਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਦੇਗਾ ਜਾਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਡਰਦੇ ਹਾਂ। ਸੋਚਣ
 ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਆ ਕਿ ਰਿਬੇਰੋ ਇੱਕ ਬੁੱਧਤ ਅਫਸਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਬੇਰਹਿਮੀ
 ਨਾਲ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਕਤਲਾਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਣਾ ਕੇ
 ਸੂਰਮਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹੀਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ, ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ‘ਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ,
 ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ-ਸਿਰ ਮੁੰਨ ਕੇ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਵਰਦੀਆਂ ਪਾ ਕੇ, ਬਾਰਡਰ ‘ਤੇ
 ਲਿਜਾ ਕੇ, ਘੁਸਪੈਠੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦੇ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਫਰਾਰ ਕਰਾਰ
 ਦੇ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦੇ। ਕੌਮੀ ਪ੍ਰੈਸ ਜਾਂ ਪ੍ਰਿੰਟ ਮੀਡੀਆ ਸਚਾਈ ਲੱਭ ਕੇ ਦੱਸਣ
 ਈ ਬਜਾਏ ਗਲਤ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪਾਂ ਅੱਜ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ
 ਏਹੀ ਸੋਚਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਰਕਾਰੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਕਿਵੇਂ ਚੁੱਕਿਆ ਜਾਵੇ?
 ਇਸ ਦਾ ਢੁੱਕਵਾਂ ਜਵਾਬ ਕਿਵੇਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ? ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਬਰਬਾਦੀ ਦੇ
 ਮੂੰਹ ਆ ਚੁੱਕੇ ਆ। ਅਗਰ ਅਸੀਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਕੋਈ ਅਹਿਮ ਕਦਮ ਨਾ ਚੁੱਕਿਆ

ਤਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਿਰ ‘ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਵੇਗਾ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧ
 ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਵਧਦੇ ਕਦਮਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਗ ਹੈ।”
 ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਸਾਹ ਲੈਣ ਲਈ ਰੁਕਿਆ।

“ਫਿਰ ਇਹਦਾ ਹੱਲ ਕੀ ਹੋਵੇ?”

“ਏਹੀ ਤਾਂ ਆਪਾਂ ਸੋਚਣਾ ਹੈ।”

“ਬਹੁਤੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਸੋਚਣ ਦਾ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਹਦਾ ਹੱਲ ਇੱਕੋ
 ਈ ਐ ਕਿ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਗੱਡੀ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਹੱਲ ਨਹੀਂ।”
 ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਜੋਸ਼ ਦੇ ਵੇਗ ਵਿੱਚ ਬੋਲ ਗਿਆ।

“ਗੱਡੀ ਚਾੜ੍ਹਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਅਲਹਿਦਾ ਹੈ, ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ! ਸੋਚਣਾ
 ਇਹ ਆ ਕਿ ਗੱਡੀ ਕਿਵੇਂ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਵੇ? ਕਿਹੜਾ ਢੰਗ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ?
 ਉਸ ਬਾਂਦਰ ਦੀ ਉਲਾਦ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਬੜਾ ਤੇਜ਼ ਹੈ। ਜਿਸ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਅਸੀਂ
 ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਉਹਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਰਿਬੇਰੋ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਵੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ
 ਕਰ ਸਕਦੇ। ਸਾਨੂੰ ਨਿਰਾ ਸਿੱਖੀ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਸਗੋਂ
 ਜੋਸ਼ ਤੇ ਹੌਸ ਨੂੰ ਸਾਇੰਸੀ ਸੋਧ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਵਰਤਣਾ
 ਚਾਹੀਦੇ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੱਲ ਕੱਟ ਕੇ ਕਿਹਾ।

“ਤੂੰ ਸਿੱਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿ, ਜੋ ਕਹਿਣੈ, ਸਾਨੂੰ ਤੇਰੀਆਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਗੱਲਾਂ ਦੀ
 ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।” ਬਾਵਾ ਬੋਲਿਆ।

“ਹਾਂ—ਹਾਂ! ਇਕਦਮ ਸਪੱਸ਼ਟ!” ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਂ
 ਮਿਲਾਈ।

“ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਰੋਂਦੀ ਰਹੀ, ਅੱਖ ਮਰਿਆ ਕੋਈ ਵੀ ਨਈਂ, ਉਹ ਗੱਲ ਬੋਝੀ
 ਐ।”

“ਪਰ ਕੁਝ ਦੱਸ ਵੀ।” ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਭਮੰਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਝਾਕ ਰਿਹਾ
 ਸੀ।

“ਲੈ ਸੁਣ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ, “ਇਹ ਮੀਟਿੰਗ ਇਹ ਵਿਚਾਰ
 ਕਰਨ ਲਈ ਸੱਦੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਰਿਬੇਰੋ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਮਾਰਿਆ ਜਾਵੇ। ਕਿਸ ਢੰਗ
 ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਹਮਲਾ ਏਨਾ ਅਚਾਨਕ ਹੋਵੇ ਕਿ ਬਾਡੀਗਾਰਡ ਹਕਾਰਤ
 ਵਿੱਚ ਨਾ ਆ ਸਕਣ ਅੱਗ ਆਪਾਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਈਏ।”

“ਹਾਈਟ!” ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਿਆ।

“ਰਿਬੇਰੋ ਇੱਕ ਚੰਟ ਅਫਸਰ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਵੇਲੇ, ਹਰ ਥਾਂ ‘ਤੇ ਬੜਾ
 ਸੂਚੇਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਆਪਣੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਏਨੇ ਸਖ਼ਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਕਿ
 ਆਮ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮਾਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਹੈ। ਆਪਾਂ ਏਹੀ ਯੋਜਨਾ
 ਜਾਂ ਪਲੈਨ ਸੋਚਣੀ ਹੈ ਕਿ ਹਮਲਾ ਏਨਾ ਸਫਲ, ਏਨਾ ਅਸਾਧਾਰਣ ਤੇ ਯੋਜਨਾਬੱਧ

ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਕਿ ਰਿਬੈਰੋ ਨੂੰ ਬਚਣ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਚਾਸ ਨਾ ਮਿਲੇ ਔਰ ਆਪਾ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਨਿਕਲਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਈਏ।" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਰੀ ਸਕੀਮ ਸਾਥੀਆਂ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਦਾ ਚਿਹਰਾ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਂਤ ਸੀ।

ਬਾਹਰ ਹਵਾ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਚੰਨ ਉੱਚਾ ਉੱਠ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਤ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਖਲੋਤੀ ਤੱਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਸਨ। ਗੂਹੜੀ ਨੀਂਦ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਸ਼ਮ੍ਹੇ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਨੇ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਅੱਤਵਾਦੀ, ਵੱਖਵਾਦੀ ਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਕਹਿ-ਕਹਿ ਮਾਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਅਥਵਾ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦਾ ਬੁਰਾ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਸਕੀਮਾਂ ਸੋਚ ਰਹੇ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਾਦੇ-ਵਾਦ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਭਾਰੀ ਇਨਾਮ ਐਲਾਨੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਗੋਲੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹਰ ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਸਿਵਲ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਾਇਆ ਦੇ ਭੁੱਖੇ ਲਾਲਚੀ ਮਨੁੱਖ ਖਾੜਕੂ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਜਾਨ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਨ। ਖੂਨ ਦੇ ਪਿਆਸੇ ਸਨ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਾਰ ਰਹੇ ਸੀ, ਪਰ ਲੋਕ ਸਾਰੇ ਫਰਜ਼ ਭੁੱਲ ਕੇ; ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜਾਉਣ ਅਥਵਾ ਮਰਵਾਉਣ ਦਾ ਹਰ ਅਸਿਫ਼ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿੱਤੀ ਅਲੋਕਾਰ ਖੇਡ ਏ! ਇੱਕ ਚਮਤਕਾਰ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ!! ਅਨੇਕਾਂ ਕੋਤਕ!!

ਸਿੱਖ ਇੱਕ ਬਹਾਦਰ ਕੌਮ ਏ, ਪਰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਇਸ ਬਹਾਦਰ ਕੌਮ ਦੇ ਗਰਭ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਗ਼ੱਦਾਰ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਲਾਲਚੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਕੌਮ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਕਲੰਕਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਸੀ ਤਾਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸਿੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਗ਼ੱਦਾਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਪਰ ਅੱਜ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਏ ਤਾਂ ਗ਼ੱਦਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚੁੱਕੀ ਏ, ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਲੋਕ ਤੋੜਨ ਲਈ ਸਿਰ ਤੋੜ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ੱਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਇੱਕ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ; ਕੁਝ ਪੁਲੀਸ ਵਾਲੇ, ਬੋਲੀਚੁੱਕ ਟਾਊਟ, ਅਖੌਤੀ ਕਾਮਰੋਡ, ਨਰਕਥਾਰੀ, ਕਾਮਥਾਰੀ, ਰਾਧਾ ਸੁਆਮੀਏ, ਗੈਰਤਹੀਨ ਅਕਾਲੀ, ਟਾਵੇ-ਟਾਵੇ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨੀਏ ਆਦਿ ਸਰਗਰਮ ਸਨ।

ਜਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਬੰਬਰ ਅਕਾਲੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਟਕਰਾਏ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਬੋਲੀਚੁੱਕ ਮਹੰਤਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਕਿ 'ਬੰਬਰ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ।' ਅੱਜ ਉਸੇ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦਿਆਂ ਅਖੌਤੀ ਅਕਾਲੀ ਤੇ ਨਾਮਧਰੀਕ ਜਥੇਦਾਰ ਖਾੜਕੂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੇ ਤੇ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਂ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਖਾੜਕੂ ਸੁਪਰੀਮ ਕਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਜਥੇਦਾਰ ਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਰਹਿਤ-ਮਰਿਆਦਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਯੋਕ ਤੇ ਨਿੱਤਨੇਮੀ ਸਨ।

ਜਿੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਵੀ ਐਸਾ ਲੀਡਰ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦੇ ਟੁੱਕ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ ਹੋਏ, ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਹੋਵੇ। ਸਭ ਦੇ ਸਭ ਗੀਦੀ-ਗ਼ੱਦਾਰ! ਜੇ ਅੱਜ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕੌਲੂ ਨੂੰ ਮੁਖਾਲਫ਼ਿਤ ਭਾਵ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬੋਲੀਚੁੱਕ ਲਈ। ਵਰਤਮਾਨ ਲੀਡਰਾਂ ਦਾ ਟੋਲਾ ਬਦਲਣ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਜਿਹਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਦੀਨ-ਈਮਾਨ ਨਹੀਂ। ਸਭ ਦੇ ਸਭ ਵਿਕਾਊ, ਮਾਇਆ ਦੇ ਭੁੱਖੇ, ਲਾਲਚੀ, ਸੁਆਰਥੀ, ਸਰਾਬੀ-ਕਬਾਬੀ ਹਨ। ਕੌਮ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਸਿਰਜਣ ਵਾਲੇ ਖਾੜਕੂ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਨੰਬਰ ਇੱਕ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਏ ਕਿ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਦੁਸ਼ਮਣ, ਕੌਮ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨਸੂਬੇ ਘੜ ਰਿਹਾ ਏ, ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਵਹਾ ਰਿਹਾ ਏ ਪਰ ਇਹ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਲੀਡਰ ਤੇ ਗੈਰਤਹੀਨ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ (ਅਜਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਲਮੀ ਵੇਸਵਾ ਕਹਿਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੌਭਦਾ ਹੈ) ਅਮਨ ਤੇ ਸਾਂਤੀ ਦਾ ਰਾਗ ਅਲਾਪ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਟਰੈਜਿਡੀ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਏ?

ਖਾੜਕੂ ਸਿੰਘ ਸੋਚ ਰਹੇ ਸੀ। ਕੋਈ ਤਰੀਕਾ ਲੱਭ ਰਹੇ ਸੀ।

"ਇੱਕ ਸਕੀਮ ਏ, ਅਗਰ ਮੰਨੋ ਤਾਂ," ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ।

"ਕੀ?" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਉਸ ਵੱਲ ਝਾਕਿਆ।

"ਬੰਬ ਸੁਟਿਆ ਜਾਏ।"

"ਹੂੰ। ਪੱਟਿਆ ਪਹਾੜ ਤੇ ਨਿਕਲਿਆ ਚੂਹਾ, ਉਹ ਦੀ ਜਖਮੀ!" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਚੱਸ ਪਿਆ ਤੇ ਬੋਲਿਆ, "ਇਹ ਸਕੀਮ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖ—ਜਦ ਲੋੜ ਪਈ ਤਾਂ ਵਰਤ ਕੇ ਦੇਖਲਾਂਗੇ।" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਫਿਰ ਸਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ।

"ਫਿਰ ਹੋਰ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਏ?"

"ਸਾਡੇ ਦਿਮਾਗ 'ਚ ਤਾਂ ਕੋਈ ਆਈਡੀਆ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ।"

"ਵੈਸੇ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੱਲ ਗ਼ੌਰ ਕਰਨ ਯੋਗ ਏ।" ਜਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਾਣੀਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਬੰਬ-ਬਲਾਸਟ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਸੋਰ ਸਕਦਾ ਏ।"

"ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਨਾਲ ਜਹਿਮਤ ਹਾਂ ਪਰ ਬੰਬ ਸੁੱਟਾਂਗੇ ਕਿਥੇ?" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੱਲ ਕੱਟੀ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਏ ਕਿ ਰਿਬੈਰੋ ਬਹੁਤ ਚਲਾਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਅਫ਼ਸਰ ਏ। ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਚੱਕਰਵਿਊ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਏ। ਆਪਾ ਇਸ ਚੱਕਰਵਿਊ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਈ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ-ਸਲਾਮਤ ਬਾਹਰ ਵੀ ਨਿਕਲਣਾ ਏ।"

"ਫਿਰ ਤੂੰ ਈ ਦੱਸ—ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਏ?" ਕੋਲੋਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹੂੰ ਪੁਲੀਸ 'ਚ ਰਹਿ ਚੁੱਕੀਐ। ਤੈਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਤਾ ਏ। ਸਿਚੂਏਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁਰਾਬਿਕ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਐਕਸ਼ਨ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ।"

“ਰਿਬੇਰੇ ਦੇ ਰਚੇ ਹੋਏ ਚੱਕਰਵਿਊ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਈ ਰਸਤਾ ਹੈ।”

“ਉਹ ਕਿਹੜਾ?”

“ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਆਪਾਂ ਪੁਲੀਸ ਵਰਦੀ ਵਿੱਚ ਐਕਸ਼ਨ ਕਰੀਏ। ਪੁਲੀਸ ਦੀਆਂ ਵਰਦੀਆਂ ਪਾ ਕੇ, ਰਿਬੇਰੇ ਦੇ ਹੈਂਡਕਵਾਟਰ ਪੀ.ਏ.ਪੀ. ਚੱਲੀਏ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਵਰਦੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਬਾਕੀ ਆਪਾਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਵੇਗ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਯਤਨ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਮੇਰਾ ਦਿਮਾਗ ਤਾਂ ਏਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਏ, ਅੱਗੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸਲਾਹ?” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੱਲ ਮੁਕਾ ਕੇ, ਸਾਬੀਆਂ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ।

“ਸਾਡੀ ਸਲਾਹ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਏ, ਪਰ।” ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦਾ-ਕਹਿੰਦਾ ਰੁਕ ਗਿਆ।

“ਪਰ ਕੀ?” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਉਸ ਵੱਲ ਤੱਕ ਕੇ ਬੋਲਿਆ।

“ਪਰ ਪੀ.ਏ.ਪੀ. ਦੇ ਹੈਂਡਕਵਾਟਰ ‘ਚ ਰਿਬੇਰੇ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਲੱਭਾਂਗੇ? ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮਜ਼ਾਕ ਨਾ ਸਮਝਿਓ। ਮੇਰੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਏ ਕਿ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਰਿਬੇਰੇ ਕਿਥੇ ਐ? ਜਦ ਕਿ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਟਾਇਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ।” ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੀਰੀਅਸ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ।

“ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਹਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਬਾਹਰੂਨੀ ਸਿਧੂਏਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਏ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜ਼ੋਡ ਤੱਕ ਜਾਣਦਾ—ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ! ਮੇਰੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਫਿਕਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਚੁੱਟਕੀ ਵਜਾ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਫਿਰ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਪੀ.ਏ.ਪੀ. ਹੈਂਡਕਵਾਟਰ ਦੀ ਤਾਂ ਰਸ-ਰਸ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਆ। ਰਿਬੇਰੇ ਕਿਸ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਏ, ਇਹ ਵੀ ਮੇਰੀ ਨਾਲਿਜ਼ ਵਿੱਚ ਏ।”

“ਤਾਂ ਠੀਕ ਐ—ਇਸ ਸਕੀਮ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦਿਉ।” ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਰੀਕ ਜਿਹੀ ਮੁੱਛ ‘ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰ ਕੇ ਕਿਹਾ।

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਕੀਮ ਸਭ ਦੇ ਪਸੰਦ ਆ ਗਈ।

“ਆਪਾਂ ਪੁਲਸੀਏ ਬਣ ਕੇ ਜਾਣੈ, ਫਿਰ ਅਗਵਾਈ ਕੌਣ ਕਰੇ?” ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚਿੰਤਤ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਮੈਂ ਕਰੂੰ!” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਾਮੀ ਭਰੀ। ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ‘ਤੇ ਜੋਸ਼ ਦੀ ਤਲਕ ਸਾਫ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਪੰਥ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਹਰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਲਈ ਤੱਤਪਰ ਸੀ।

“ਵੈਰੀ ਗੁੱਡ! ਜਨਰਲ ਹੋਏ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਵਰਗਾ—ਜਿਹੜਾ ਮਰਨ ਲਈ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਤੋਂ ਵੇ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਹੋਵੇ।” ਕਿਸੇ ਨੇ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ।

“ਇਹ ਜ਼ਿੰਦ ਅਮਾਨਤ ਸ਼ਤਿਗੁਰੂ ਦੀ, ਸ਼ਤਿਗੁਰੂ ਤੋਂ ਘੋਲ ਖੁਆ ਦੇਣੀ।”

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਕਿਸੇ ਵਜਦ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ, “ਇਹ ਸਿਰ ਪੰਥ ਦੀ ਭੈਣਾ ਕਰਤੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰਦਾਸ ਕਰਵਾਤੈ। ਫਿਰ ਮਰਨ ਤੋਂ ਡਰ ਕਾਹਦਾ? ਗੁਰੂ ਦੀ ਅਮਾਨਤ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦੇਣੀ ਏ। ਚੰਗਾ ਏ ਫੇੜੀ-ਫੇੜੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਕਰਜ਼ ਚੁਕਾ ਕੇ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋਜੀਏ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸੇਵਾਦਾਰ ਆ ਪੰਥ ਦਾ—ਸੇਵਾ ਕਰਵਾਲੈ, ਜਿੰਨੀ ਮਰਜ਼ੀ, ਪਰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਜੇ, ਜ਼ਿੰਦ ਚਲੀ ਜਾਏ—ਅਕੀਦਾ ਨਾ ਫੰਡਿਓ। ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਦਾਗ ਨਾ ਲਾਇਓ।”

“ਤੇਰਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਿਰ ਮੱਥੇ—ਧਰਮ ਨਾਲ। ਜੇ ਤੂੰ ਅੱਧੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਨਾਲ ਵੀ ਕਹਿ ਦਏਂ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਨਹਿਰ ‘ਚ ਡੁੱਬ ਕੇ ਮਰਜਾਂ।” ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਟਿੱਚਰ ਕਰਨ ਦੇ ਮੂਡ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ।

ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਹਾਸਾ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

ਦੇਦਰਮਾ ਕਾਫੀ ਉੱਚਾ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ। ਖਿੱਤੀਆਂ ਘੁੰਮ ਗਈਆਂ। ਰਾਤ ਅੱਧਿਓਂ ਤਿਆਦਾ ਬੀਤ ਗਈ ਸੀ, ਜਦ ਉਹ ਮੀਟਿੰਗ ਕਰਕੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਵੱਲ ਤੁਰ ਗਏ।

-13-

ਕਬੀਰ ਸਤਿਗੁਰ ਸੁਰਮੇ ਬਾਹਿਆ ਬਾਨ ਜੁ ਏਕ ॥

ਲਾਗਤ ਹੀ ਭੁਇ ਗਿਰਿ ਪਰਿਆ ਪਰਾ ਕਰੇਜੇ ਛੇਕ ॥

ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਬਿਲਕੁਲ ਤਿਆਰ ਸੀ।

ਪੁਲੀਸ ਦੀਆਂ ਵਰਦੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸਿਪਾਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੇ ਸੀ। ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਰਗੇ ਮੂੰਹ, ਚੌੜੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ, ਲੰਮੇ ਕੱਦਾਂ ਵਾਲੇ ਯੋਧੇ ਸਟੇਨਗੀਨਾਂ ਤੇ ਹਾਈਡਰਾ ਫੜੀ ਤਿਆਰ ਖਰੇ ਸਨ। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਦੀ ਵਰਦੀ ਵਿੱਚ ਸਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਚਮਕਦੇ ਸਟਾਰ ਤੱਕ ਕੇ, ਉਹ ਫੁੱਲੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਾਉਂਦੇ।

ਜੀਪ ਤਿਆਰ ਖੜੀ ਸੀ।

ਜੀਪ ਦੇ ਮੱਥੇ ‘ਤੇ ਲਾਲ ਬੱਤੀ ਨਵ-ਵਿਆਹੀ ਵਹੁਟੀ ਦੀ ਬਿੰਦੀ ਵਾਂਗ ਅੱਖਾਂ ਮਾਰ ਰਹੀ ਸੀ।

ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਨੇ ਇਕਾਗਰ ਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਜੀਪ ਵਿੱਚ ਬਹਿ ਗਏ।

ਜੀਪ ਤੁਰ ਗਈ।

ਲਾਲ ਬੱਤੀ ਵਾਲੀ ਜੀਪ ਸੜਕ ‘ਤੇ ਭੱਜ ਤੁਰੀ।

“ਕਿਉਂ ਉੱਠਦੀਆਂ ਨੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਲੂਹਰੀਆਂ ਕਿ ਨਹੀਂ?” ਦਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੁੱਥ ਮਾਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

“ਲੂਹਰੀਆਂ! ਪੁੱਛ ਨਾ ਬਾਈ! ਚਿੱਤ ਕਰਦੈ—ਰਿਬੇਰੋ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਬੇਬ ਵਾਂਗ ਫੱਟਜਾਂ,” ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਲਾਲ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ।

“ਵੇਖੀ ਕਿਤੇ ਰਾਹ 'ਚ ਈ ਨਾ ਫਟਜੀਂ। ਰਿਬੇਰੋ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ-ਮਾਰਦਾ ਸਾਨੂੰ ਈ ਨੇ ਡੁੱਕੋ,” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੋਟ ਮਾਰੀ।

ਸਾਰੇ ਹੱਸ ਪਏ।

“ਬਲਵੀਰ! ਏਹਤੇ ਨਿਗ੍ਹਾ ਰੱਖੀ—ਕਿਤੇ ਸੱਚੀਓ ਈ ਨਾ ਫਟਜੇ।”

“ਕਿਉਂ—ਤੂੰ ਫਟਦੇ ਨੂੰ ਮਿੱਸ ਕਰਦੇਗਾ।”

“ਕੋਸਿਸ ਤਾਂ ਕਰੁੰਗਾ ਈ।”

ਉਹ ਟੁੱਟੀਆਂ-ਫੁੱਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਜੀਪ ਉੱਡੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਬੈਰੀਅਲ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਪਾਸੇ ਹਟਦੇ ਗਏ।

ਜੀਪ ਹਵਾ ਨੂੰ ਗੰਢਾਂ ਦੇ ਗਈ। ਜਲੰਧਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਗਿੱਧਾ ਪਾਉਂਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੀ ਭੀੜ ਰੰਗ ਤਮਾਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਸੀ। ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਅਥਾਹ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਰੌਲਾ ਮੱਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉੱਡਦੀ ਧੂੜ ਵਿੱਚ ਯਾਰ ਦਾ ਬੋਤਾ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ।

ਜੀਪ ਪੀ.ਏ.ਪੀ. ਦੇ ਹੈਂਡਕਵਾਟਰ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਜੀਪ ਹੈਂਡਕਵਾਟਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਗੇਟ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਪੀ ਲੰਘ ਗਈ। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਇਸ ਚੱਕਰਵਿਊ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਦਾ ਜਾਣੂੰ ਸੀ। ਉਹ ਡਰਾਇਵਰ ਨੂੰ ਗਾਈਡ ਕਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜੀਪ ਕਈ ਚੱਕਰ ਕੱਟ ਕੇ, ਰਿਬੇਰੋ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ਗਾਹ ਦੇ ਗੇਟ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ।

ਪੰਜਾਬ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਜੇ.ਐਫ. ਰਿਬੇਰੋ ਦੀ ਕੋਠੀ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਸੁਰੱਖਿਆ ਫੋਰਸਾਂ ਦਾ ਸਖਤ ਪਹਿਰਾ ਸੀ। ਗਾਰਡ ਰਾਈਫਲਾਂ ਤੇ ਸਟੇਨਗਨਾਂ ਫੜੀ ਟਹਿਲ ਰਹੇ ਸੀ। ਰਿਬੇਰੋ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਕੱਟੜ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸੀ। ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੁੰਦੀ ਤੱਕ ਕੇ, ਉਹਦੇ ਸੀਨੇ 'ਤੇ ਸੱਪ ਲੇਟਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਰ ਵਕਤ, ਹਰ ਪਲ ਤੇ ਹਰ ਘੜੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਤਰਕੀਬਾਂ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ—ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਤਾਂ ਕਈ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਣੇਦਾਰ ਮਿੱਤ ਸਿੰਘ ਬਾਘਪੁਰਾਣਾ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਾਬਾ ਕੋਮੇ, ਸ਼ਾਮ ਸੁੰਦਰ ਬਰਗੜੀ ਵਾਲਾ, ਐਸ.ਪੀ. ਜਵਰਨਾ, ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਸਰੀ, ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ ਹੱਲਦਾਰ, ਬਾਈ ਗੁਰਮੇਲ

ਸਿੰਘ, ਡਿਪਟੀ ਮਿੰਤਲ, ਬ੍ਰਹਮ ਦੱਤ ਸ਼ਰਮਾ, ਗੁਰਚਰਨਾ ਸੂਰੀ, ਇਜ਼ਹਾਰ ਆਲਮ, ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਮ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਂ ਸਨ। ਰਿਬੇਰੋ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਤੇ ਬਾਂਦਰ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਈ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਲਈ ਪਲਾਨਿੰਗ ਬਣਾਈ। ਫਿਰ ਭੇਸ ਵਟਾ ਕੇ ਰਿਬੇਰੋ ਦੇ ਦਰ 'ਤੇ ਆਣ ਖੜੇ ਹੋਏ।

ਗੇਟ 'ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਫੋਰਸ ਦੇ ਜਵਾਨ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਗੇਟ 'ਤੇ ਜੀਪ ਰੋਕ ਦਿੱਤੀ। ਗਾਰਡ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਗਏ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਥੱਲੇ ਉਤਰਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਕੀ ਵੀ ਉਤਰ ਆਏ।

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁਲੀਸ ਕੋਡਵਰਡ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਿਹਾ।

“ਆਪ?”

“ਚੈਕਿੰਗ ਇੰਸਪੈਕਟਰ! ਹਥਿਆਰ ਚੈੱਕ ਕਰਾਉ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਫੋਰਸ ਦੇ ਜਵਾਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਉਹ ਬਾਣੇਦਾਰ ਜਾਪਦਾ ਸੀ।

“ਜੀ!” ਉਸ ਆਪਣਾ ਰਿਵਾਲਵਰ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੜਾਇਆ।

ਦੂਜੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਬਾਕੀਆਂ ਤੋਂ ਹਥਿਆਰ ਚੈੱਕ ਕਰਨ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਰ ਲਏ। ਬੜਾ ਅਜੀਬ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਸਮੂਹ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੱਲ ਘੁੱਟਾ-ਬਾਟੀ ਝਾਕ ਰਹੇ ਸੀ। ਉਹ ਕੱਚੇ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਕਾਹਲੇ ਸਨ। ਮੁੱਠੀਆਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਮੁਟੀਦੀਆਂ ਸੀ।

ਸਾਹਮਣੇ ਰਿਬੇਰੋ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਘਾਹ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਪਿਆਰ ਭਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਸਵੇਰ ਦਾ ਵਕਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੈਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਕੋਠੀ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਹਰੀ ਕੁਚਾਹ ਤੇ ਰੂਈ ਵਰਗੀ ਕੂਲੀ ਘਾਹ ਦੀ ਚਾਦਰ ਵਿਛੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਫੁੱਲ ਸੁਗੰਧਾਂ ਛੱਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਸਨ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਗਾਰਡਾਂ ਦੇ ਪਹਿਰੇ ਲਾ ਕੇ ਮੋੜ ਤੋਂ ਬੇਫਿਕਰ ਹੋਏ ਬੈਠੇ ਸੀ। ਰਿਬੇਰੋ ਨੂੰ ਚਿੱਤ-ਚੇਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਿਲਕੁਲ ਕਰੀਬ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕਿਆ ਏ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਤੇ ਗਦਗਦ ਸੀ।

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰੀਵਾਲਵਰ ਨੂੰ ਚੈੱਕ ਕੀਤਾ। ਰੀਵਾਲਵਰ ਦੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵਿੱਚ ਛੇ ਗੋਲੀਆਂ ਗੋਰੀ ਦੇ ਦੰਦਾਂ ਵਾਂਗ ਹੱਸ ਰਹੀਆਂ ਸੀ। ਨਹੀਂ ਰਿਬੇਰੋ ਨੂੰ ‘ਟਾਟਾ’ ਕਹਿ ਰਹੀਆਂ ਸੀ। ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿੱਚ ਮੋੜ ਫੂਪੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇੱਕ ਜਿਊਦੋ-ਜਾਗਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੋੜ!

ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜਜ਼ਾ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਚੇਤੰਨ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਪਲ ਵਿੱਚ ਸੌ ਵਾਰ ਆੱਥ ਭਪਕਦੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਬੜੀ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸੀ। ਹਰ ਇੱਕ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਖੂਨ ਸਵਾਹ ਸੀ।

“ਟੀਅ” ਕਰਦੀ ਗੋਲੀ ਚੱਲੀ।

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੀ ਝੁਰੜੀ ਨਾਲ ਘੋੜਾ ਦੱਬਿਆ। ਗੋਲੀ ਜੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐਫ. ਜੋ ਜਵਾਨ ਕੁਲਦੀਪ ਰਾਜ ਦਾ ਸੀਨਾ ਪਾੜ ਕੇ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਗਈ। ਉਹ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਚੁੱਖ ਵਾਂਗ ਚੌਫਾਲ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ।

“ਹਾਏ—ਮਰ ਗਿਆ—ਬਚਾਓ—ਮੈਂ—ਮੈਂ—” ਉਹਦੇ ਸੁੱਕੇ ਸਿੰਘ 'ਚੋਂ ਮਰੀ-ਮੁੱਕੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਿਕਲੀ। ਉਹ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਛਾਤੀ 'ਚੋਂ ਲਹੂ ਦਾ ਭਰਾੜ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ।

“ਉਗਰਵਾਈ ਆ ਗਏ!”

“ਉਗਰਵਾਈ ਆ ਗਏ!”

ਗੋਲੀ ਦਾ ਖੜਾਕ ਸੁਣ ਕੇ ਰਿਬੈਰੋ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਕੋਠੀ ਵੱਲ ਭੱਜੇ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਅੰਨੇਵਾਹ ਫਾਇਰਿੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਟੇਨਗਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਚੋਂ ਅੱਗ ਵਰਸਣ ਲੱਗ ਪਈ। ‘ਤਾੜ-ਤਾੜ’ ਦੀ ਦਿਲ ਕੰਬਾਊ ਅਵਾਜ਼ ਨੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਹਲਚਲ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭੰਗ ਹੋ ਗਈ।

“ਬਾਗੋ.....ਬਾਗੋ.....ਉਗਰਵਾਈ ਆ ਗਏ।” ਰਿਬੈਰੋ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਕੋਠੀ ਵੱਲ ਭੱਜਿਆ। ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਕਰੜੀ ਠੰਡ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹ ਪਸੀਨੇ-ਪਸੀਨੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੰਨੇਵਾਹ ਚੱਲਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਨੇ ਮਿਸਿਜ਼ ਰਿਬੈਰੋ ਦੀ ਲੱਤ ਪੈਂਚਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮਿਸਿਜ਼ ਰਿਬੈਰੋ ਲੱਤ ਫੜ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪਈ। ਉਹ ‘ਹਾਏ-ਹਾਏ’ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ।

“ਪਾਣੀ.....! ਪਾਣੀ.....!” ਉਹਦੇ ਗੁਲਾਬੀ ਬੁੱਲ੍ਹ ਪਿਆਸ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ਕ ਹੋ ਗਏ।

ਰਿਬੈਰੋ, ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕੰਧ ਦੀ ਓਟ ਵਿੱਚ ਜਾ ਡਿੱਗਾ। ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਿੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਮੁਰਦਾ ਡਿੱਗਦਾ ਏ। ਰਿਬੈਰੋ ਨੂੰ ਡਿੱਗਿਆ ਦੇਖ ਕੇ, ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਿ ਝੋਗ ਪੈ ਗਿਆ ਏ। ਅੰਧਾ-ਧੁੰਧ ਫਾਇਰਿੰਗ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਸਿਪਾਹੀ ਅਤੇ ਗਾਰਡ ਸਖ਼ਤ ਜਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ।

ਰਿਬੈਰੋ ਡਿੱਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਸਿੰਘ ਵਾਪਸ ਮੁੜੇ।

ਉਹ ਬੜੀ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਜੀਪ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ। ਜੀਪ ਇੱਕ ਹੀ ਜਰਕ ਨਾਲ ਭੱਜ ਉੱਠੀ। ਅਗਲੇ ਪਲ ਉਹ ਹੈਂਡਕਵਾਟਰ ਕਰਾਸ ਕਰ ਕੇ, ਜੀ.ਟੀ. ਰੋਡ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ।

ਜੀਪ ਉੱਡੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਟਰੱਕ ਦੀ ਘੋਂ-ਘੋਂ ਸਾਫ਼ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀ ਸੀ।

ਇੱਕ ਘੜੀ ਦਾ ਭੁੱਲਿਆ ਬੰਦਾ,

ਸੋ ਕੋਰ 'ਤੇ ਜਾ ਪੈਂਦਾ।

“ਬੜੀ ਹੋਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਏ ਕਿ ਰਿਬੈਰੋ ਬਚਿਆ ਬੜਾ—ਜਿੰਨੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਚੱਲੀਆਂ, ਉਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਤਾਂ ਮਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।” ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਚਿਹਰਾ ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਮੂਰਤ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

“ਝੂੰ,” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੋਲਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਗੁਸਤ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਰਿਬੈਰੋ ਦੇ ਨਾ ਮਰਨ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੋਈ ਪਲੈਨ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਹ ਸਾਰੇ ਇੱਕ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਕੋਠੀ ਵਿੱਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਸੀ। ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਲਾਲ ਬੱਤੀ ਲਗਾਤਾਰ ਜਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਬੈਂਡ, ਕੁਰਸੀਆਂ, ਸੋਫਾਸੈੱਟ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿੱਕ-ਮੁੱਕ ਪਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਛਪਣ ਵਾਲੇ ਅਖਬਾਰ, ਕੁਝ ਰਸਾਲੇ ਤੇ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪਈਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਲਿਬੜਿਆ ਇਤਿਹਾਸ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੇਪਰ ਵੋਟ 'ਤੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਦਾ ਲੈਟਰ-ਪੈਡ ਪਿਆ ਸੀ ਜਿਸ 'ਤੇ ਫੋਰਸ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹਰ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕੋਠੀ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਬਥੇਰੀ ਇਤਰਾਜ਼ਯੋਗ ਸਮੱਗਰੀ ਪਈ ਸੀ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼-ਜਪੱਸਟ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕੋਠੀ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਦਾ ਹੈਂਡਕਵਾਟਰ ਹੈ।

“ਗੱਲ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਸੱਚੀ ਆ, ਬਾਬਾ!” ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਬਾਵਾ ਬੋਲਿਆ। ਉਹ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੀ।

“ਕੀ?” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿਸਾਰੇ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਕਿ ਰਿਬੈਰੋ ਬਾਂਦਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਹੱਦ ਚਲਾਕ ਏ।”

“ਹੈ ਈ ਬਾਂਦਰ ਦੀ ਉਲਾਦ।”

“ਮੈਂ ਕੋਈ ਝੂਠ ਮਾਰਿਆ ਸੀ।”

“ਨਹੀਂ।”

“ਹੁਣ ਫਿਰ ਕਿਵੇਂ ਮਰੂ—ਬਾਬਾ ਜੀ?”

“ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਈ ਜਾਣਦੇ।”

“ਕਿਉ?”

“ਜਿਹੜਾ ਕੱਲ੍ਹ ਵਾਲੇ ਅਟੈਕ 'ਚੋਂ ਬੱਚ ਗਿਆ ਏ—ਹੁਣ ਛੋਟੀ ਕੀਤਿਆਂ

ਨਈਂ ਮਰਦਾ।" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਰਿਬੈਰੋ ਬਾਰੇ ਜੋਤਸ਼ ਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਫਿਰ ਬੋਲਿਆ, "ਵੈਸੇ ਆਪਾਂ ਇੱਕ ਗ਼ਲਤੀ ਕਰ ਬੈਠੇ ਅੱ ਕੱਲ੍ਹ!"

"ਕਿਹੜੀ?" ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਇਕੱਠੇ ਈ ਬੋਲ ਪਏ।

"ਇਹੀ ਕਿ ਮਰੇ ਹੋਏ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਰਿਬੈਰੋ ਡਿੱਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਆਪਾਂ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ। ਹਿਲਾ ਕੇ ਵੇਹਦੇ ਜਿੰਦਾ ਏ ਕਿ ਮਰਦਾ! ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਮਿੰਟ ਹੋਰ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ। ਇਹੀ ਸੀ ਨਾ—ਪਰ ਹੁਣ ਪਛਤਾਉਣਾ ਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕਹਾਵਤ ਏ: ਘੜੀ ਦੇ ਘੁੰਮੇ ਸੋ ਕੋਹ 'ਤੇ ਜਾ ਪਈਏ। ਹੁਣ ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਈ ਸਬਕ ਸਿੱਖ ਲਉ ਕਿ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਜੋ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰੋ ਆਪਦੀ ਪੂਰੀ ਤਸੱਲੀ ਕਰ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜੋ। ਤਾਂਕਿ ਅੱਜ ਵਾਂਗ ਫਿਰ ਕਦੇ ਪਛਤਾਉਣਾ ਨਾ ਪਏ।"

"ਰਾਈਟ!"

"ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਚਿਨਾ ਚਿਰ ਪਿੱਛਾ ਕਰੋ ਜਦ ਤਕ ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਤਤਫ਼-ਤਤਫ਼ ਕੇ ਨਾ ਮਰ ਜਾਏ। ਅਗਰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਅੱਧਮੋਇਆ ਕਰਕੇ ਛੱਡੋਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਦੂਣੇ ਰੋਹ ਨਾਲ ਵਾਰ ਕਰੇਗਾ। ਸੱਪ ਸਹੀ-ਸਲਾਮਤ ਬੇਨਾ ਖਤਰਨਾਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਫੱਟੜ ਹੋਇਆ। ਜਿਵੇਂ ਫੱਟੜ ਹੋਏ ਸੱਪ ਦੇ ਸਿਰ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਧੁਨ ਸਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਏ; ਤਿਵੇਂ ਈ ਫੱਟੜ ਹੋਏ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਸਿਰ!" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਲਗਾਤਾਰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਬਾਬਾ!" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

"ਜਾਂ।"

"ਇੱਕ ਗੱਲ ਕਹਾਂ?"

"ਕਹਿ।"

"ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਦੱਸੇ? ਅਗਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦੀ ਗੁਰ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਰਿਬੈਰੋ ਦੇ ਨਾਲ ਈ ਜਹਾਨੋਂ ਫੂਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ, ਪਰ ਨੂੰਡਾ ਮਾਰ ਕੇ ਜ਼ਰੂਰ ਵੇਖਦਾ।" ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਥਾਹ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਅਰੁੱਕ ਵੇਗ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

ਸਾਰੇ ਹੱਸ ਪਏ।

"ਦੁੱਖ ਤਾਂ ਏਹੀ ਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਰਿਬੈਰੋ ਬਚ ਜਾਏਗਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਬਲੀ ਏ ਜਾਂ ਅਜੇ ਚੋਗਾ ਬਾਕੀ ਏ, ਵਰਨਾ ਸੁੱਖਾ ਕਦੇ ਖਾਲੀ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਮੁੜਿਆ।" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਵਾ 'ਚ ਹੱਥ ਲਹਿਰਾਇਆ।

"ਯਾਲੀ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਸੀ।"

"ਹੈ ਤਾਂ ਸੀ, ਪਰ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਬਲੀ ਨਿਕਲਿਆ।"

"ਪਰ ਬਾਬਾ! ਸਿੰਘਾਂ ਅੱਗੇ ਤਾਂ ਹੋਣੀ ਵੀ ਗੋਡੇ ਟੇਕ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਸਹੂਰੀ ਕਿਸਮਤ ਕਿਵੇਂ ਮੁਹਰੇ ਆਣ ਖਲੋਤੀ ਏ?" ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਹੋਰ ਜਬਲੀ ਮਾਰ ਗਿਆ।

"ਖੁਸ਼ ਕੀਤਾ ਈ—ਸਿੱਤਰਾ!" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੱਸਦਿਆਂ ਬਾਪੀ ਦਿੱਤੀ।

"ਹੋਸਲਾ ਰੱਖ—ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ! ਇਸ ਸਹੂਰੀ ਦਾ ਵੀ ਨਾਂ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੰਨੇ ਆ ਹਿੱਟ ਲਿਸ਼ਟ 'ਚ।" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੁਬਾਰਾ ਹੱਸਿਆ।

"ਹਿੱਟ ਕੌਣ ਕਰੂ?"

"ਬਲਵਿੰਦਰ ਯੋਧਾ!" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਡਿਊਟੀ ਲਾਈ।

"ਨਾ ਓ ਭਾਉ ਲਾਭ ਸਿੰਘਾਂ! ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਬਿੱਲੀ ਪਾਘ ਕਰਨਾ।" ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੈਰ 'ਤੇ ਈ ਨਾਹ ਕਰ ਗਿਆ, ਭਾਵ ਮੁੱਕਰ ਗਿਆ।

"ਕਿਉਂ, ਕਿਉਂ? ਕੀ ਗੱਲ?"

"ਗੱਲ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਈਂ, ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ ਈ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ। ਨਾਲੇ ਮੇਰਾ ਘਰ ਵੱਸਦਾ—ਨਾਲੇ ਇੱਕ ਗੋਲੀ ਬਰਦਾ—ਨਾਲੇ ਕੋਈ ਇੱਕ-ਅੱਧ ਅੰਤਵਾਦੀ ਹੋਰ ਜੰਮ ਪੁ—ਨਾਲੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਵਾਰ ਕਰਨਾ ਮਰਦ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ।" ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮੂੰਹ ਆਈਆਂ ਕੱਢੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੱਸ ਰਹੇ ਸਨ।

"ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੁੱਧ-ਪੁੱਤ ਵਾਲੇ ਨੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਕੀ ਧੀ ਦੇਣੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਹੈਗੀ ਆ—ਜੇ ਇਹਨੂੰ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਗੋਲੀ ਮਾਰਤੀ ਤਾਂ ਸਮਝ ਲਓ, ਬਲਵਿੰਦਰ ਤਾਂ ਰੰਡਾ ਹੋ ਗਿਆ।" ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਹਿਕਾ ਵੱਜਿਆ।

"ਹੱਤ ਤੇਰੀ!"

"ਜਿੰਦੇ ਤੂੰ ਮਰਿਆ—ਲੋਕਾਂ ਤਾਂ ਰੋਣਾ ਈ ਏਂ, ਪਰ ਸਾਡੀਆਂ ਧਾਹਾਂ ਤਾਂ ਕੰਧਾਂ ਦੇ ਸ਼ੀਨੇ ਪਾਤਨਗੀਆਂ।" ਬੋਹਤ ਸਿੰਘ ਹੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ। ਬੋਹਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਛੇ ਫੁੱਟ ਕੱਦ ਅਸਮਾਨ ਛੂੰਹਦਾ ਸੀ। ਮੋਟੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਬੋਹਤ ਸਿੰਘ ਭਾਰੀ ਦੇਹ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ।

"ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਧਾਹਾਂ ਮਾਰਲੋ—ਸਰਕਾਰ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਪਿੱਟਦੀ ਪਈ ਐ, ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਸੀਨਾ ਠਾਰ ਲੋ," ਉਸ ਉੱਤਰ ਮੋੜਿਆ।

"ਚੁੱਪ ਕਰ ਓ ਪਤੰਦਰਾ!"

"ਹੁਣ ਤਾਂ ਵੱਖੀਆਂ ਵੀ ਦੁਖਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਨੇ।"

"ਲੱਗਦਾ ਏ, ਅੱਜ ਤੂੰ ਜਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਏ।"

"ਤੇਰਾ ਟੋਵਾ ਬਿਲਕੁਲ ਸੇਲਾਂ ਆਨੇ ਪੰਜਾਹ ਪੈਸੇ ਠੀਕ ਐ, ਬਾਬਾ! ਵੈਸੇ ਪੰਜਾਹ ਪੈਸੇ ਮੈਂ ਕੋਲੋਂ ਪਾਏ ਆ।"

“ਅੱਜ ਮੁੱਢਲ ਫਿਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ?” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਜੇਸ।”

“ਕਿੱਧਰ ਗਿਆ ਏ ?”

“ਆਪਾਂ ਓਦਣ ਕਿੱਧਰ ਗਏ ਸੀ ?”

“ਫਿਰ ਵੀ ?”

“ਪੁੱਛਣ ਖੋੜੋ !”

“ਕਿਉ ?”

“ਪੁੱਛੀਆਂ ਕੱਢਣ।”

“ਗੱਲ ਸਿੱਧੀ ਅਰ ਸਾਫ਼ ਕਰ, ਨਮੂਨਿਆ !”

“ਵਾਕਿਆਈ ਨਮੂਨਾ ਏ।”

“ਗਰੇਟ ਵੈਡਰਫੁੱਲ ਪੋਰਟਰੇਟ !”

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਿੱਧੀ ਅਰ ਸਾਫ਼ ਈ ਗੱਲ ਕਰਦਾਂ, ਜੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਜਾਂ ਇੰਝ ਕਹਿਲੋ ਕਿ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਾਲੀ ਮੈਨ ਲਾਈਨ ਈ ਡੈੱਡ ਹੈ ਚੁੱਕੀ ਏ ਤਾਂ ਫਿਰ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾਂ।” ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਸੋਚਾ ਸੀ।

ਉਹ ਫਿਰ ਹੱਸ ਪਏ।

“ਬਲਵਿੰਦਰ ?”

“ਜੀ।”

“ਕੋਈ ਟੱਟਕਾ ਸੁਣਾ ?”

“ਕੈਸਾ ?”

“ਬੱਸ ਦਿਲ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ।”

“ਦਿਲ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਵਾਲਾ !”

“ਹਾਂ।”

“ਦਿਲ ਨੂੰ ਅੱਗ ਤਾਂ ਹੀਰ ਦੀ ਕਲੀ ਨਾਲ ਵੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਏ ਅਤੇ ਨਲੂਏ ਸੇਰ ਦੀ ਵਾਰ ਨਾਲ ਵੀ ! ਹੁਣ ਤੂੰ ਦੱਸ ਕਿਹੜੀ ਅੱਗ ਪੇਸ਼ ਕਰਾਂ ?” ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੁੱਟਕੀਆਂ ਵਜਾ ਚਿਹਾ ਸੀ।

“ਕੋਈ ਵਾਰ ਸੁਣਾ ?”

“ਲੈ ਸੁਣ !” ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੇਠ ਲਾ ਕੇ ਗਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ :

“ਜਨਰਲ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਹੱਥ ਪਿਸਟਲ ਫੜਿਆ।

ਲੈ ਕੇ ਫੌਰਸ ਆਪਣੀ, ਜਲੇਧਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ।

ਢਿੱਟੇ ਦਿਨ ਹਮਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਰਾਹਿਰੀ 'ਤੇ ਕਰਿਆ।

ਸੁੱਖ, ਭੋਲਾ, ਸਵਰਨਜੀਤ ਫੁੱਫਵਾ ਲੈ ਤਿੱਲੇ।

ਮਾਰ ਗੋਲੀਆਂ ਰੋਹਤਭੇ, ਨਾਲ ਸਿਪਾਹੀ ਜਿੱਤੇ।

ਚੜ੍ਹਕੇ ਲੰਡੀ ਜੀਪ 'ਤੇ ਹੋ ਗਏ ਰਵੰਨੇ.....।”

“ਸਦਕੇ !”

“ਸ਼ਾਬਾਸ !”

“ਖੁਸ਼ ਕੀਤਾ ਈ !”

“ਚੱਬ ਤੈਨੂੰ ਵਹੁਟੀ ਦੇਵੇ।”

“ਭਾਵੇਂ ਅੰਨ੍ਹੀ-ਕਾਟੀ ਹੋਵੇ।”

“ਕੰਜਰਾ—ਮੈਂ ਕੀ ਚੱਬ ਦੇ ਛੋਲਿਆਂ 'ਚ ਪਠੇਰੇ ਫੇਰੇ ਆ, ਜਿਹੜਾ ਅੰਨ੍ਹੀ-ਲੂਲੀ ਨਾਲ ਫੇਰੇ ਦੁਆਉ।” ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉੱਤਰ ਮੋੜਿਆ।

“ਪਰ ਤੂੰ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਕੀ ਲੈਣਾ ਏ ? ਜਰਮਾਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਇੱਕ ਕਰੀ ਫਿਰਦੇ।” ਬਾਵੇ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ।

“ਸੱਚ—ਕੁਤੀ ਤਾਂ ਸ਼ਰਮੇ ਦੀ ਵੀ ਕੁਆਰੀ ਐ, ਹੈ ਵੀ ਨਿਰੀ-ਪੁਰੀ ਹੋਮਾ ਮਾਲਿਨੀ !” ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁੱਕੇ ਹੋਠਾਂ 'ਤੇ ਜੀਭ ਫੇਰੀ।

“ਤੂੰ ਕਦੋਂ ਦੇਖੀ ਸੀ ਉਏ ?”

“ਜਿੰਦਣ ਸ਼ਰਮੇ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਚੱਕਿਆ ਸੀ—ਓਦਣ ਦੇਖੀ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਇਸ ਮੁਚਤ ਤੂੰ ਨਾਲ ਈ ਲੈ ਚੱਲਾਂ, ਪਰ.....ਪਰ.....।” ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦਾ-ਕਹਿੰਦਾ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਹਦੀ ਜੁਬਾਨ ਫੜ ਲਈ ਸੀ।

“ਪਰ ਕੀ ?”

“ਬਾਬੇ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦਾ ਡਰ ਮਾਰਦਾ ਸੀ। ਸੋਚਿਆ, ਮਨਾਂ ! ਜੇ ਇਸ ਮੁਚਤ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਬੈਠਾ ਐ।”

“ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰਨ ਲੱਗਿਆ ਸੀ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਹੱਸ ਪਿਆ।

“ਇਹ ਤਾਂ ਹੁਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੇ। ਅਗਰ ਉਹਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਤੂੰ ਨਾ ਪੁੱਛਣਾ ਸੀ, ਨਾ ਦੱਸਣਾ ਸੀ—ਠਾਹ ਦੇਣੇ ਗੋਲੀ ਹਿੱਕ 'ਚ ਮਾਰਨੀ ਸੀ ਤੇ ਬਲਵਿੰਦਰ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਸਮੇਤ ਮਾਸ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ 'ਚ ਹੋਰ ਦੁਣਾ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਮੈਨੂੰ ਮੱਛੀਆਂ ਨੇ ਬੜੇ ਅਨੰਦ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਸੀ। ਕਿਉਂ ਬੜੀ ਸੱਤਿਆ ! ਮੈਂ ਠੀਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂ ਗ਼ਲਤ ?” ਕਹਿ ਕੇ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਵੇ ਤੋਂ ਹਾਂ ਕਰਵਾਉਣੀ ਚਾਹੀ। ਉਹ ਸੱਤੇ ਦਾ ਗੂਹੜਾ ਯਾਰ ਸੀ।

“ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਕਿਹੋ,” ਸੱਤੇ ਨੇ ਹਾਮੀ ਭਰੀ।

“ਫੂਠ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਵੱਡ-ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ, ਫਿਰ ਬਲਵਿੰਦਰ ਕਿਵੇਂ ਬੋਲ ਸਕਦੇ ?” ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਹਿ ਕੇ ਹੱਸ ਪਿਆ।

“ਚੁੱਪ ਬਣੀ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੱਥ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ।
ਸਾਰੇ ਇਕਠੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ।

“ਹਾਂ—ਅਗਲਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕੀ ਹੈ?”

“ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਥਵਾ ਬੈਂਕ ਲੁੱਟਣ ਦਾ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ—“ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਇੱਕ ਚਿੱਠੀ ਆਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੈਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਬਲਮ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਨਵੀਨਤਮ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਪੈਸੇ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬੈਂਕ ਲੁੱਟਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਗਲਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੱਸਿਆ।

“ਕਿਹੜੀ ਵਰੈਟੀ ਦੇ?”

“ਰਾਕਟ ਲਾਂਚਰ ਤੇ ਏ.ਕੇ. ਸੰਭਾਲੀ ਚੀਨੀ ਰਾਈਫਲ।”

“ਐਂਟੀਟੈਂਕ ਕਿੰਨੀ ਹੈ?”

“ਐਂਟੀਟੈਂਕ! ਜਮਲਾ ਲੈ—ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਵਿੱਚ ਪੰਜ-ਛੇ ਸੌ ਗੋਲੀ ਚੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।” ਉਸ ਸੰਭਾਲੀ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ।

“ਪੰਜ-ਛੇ ਸੌ ਗੋਲੀ! ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ‘ਚ—ਤੋਥਾ! ਤੋਥਾ! ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਦੀ ਤੋਥਾ! ਉਹ ਰਫਲ ਏ ਜਾਂ ਤੋਪ ਏ। ਭੂਤ ਏ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਤ ਏ।” ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੰਨਾਂ ‘ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਲਏ। ਇਸ ਵਕਤ ਉਹਦੀ ਐਕਟਿੰਗ ਸਿਖਰ ‘ਤੇ ਪੁੱਜੀ ਹੋਈ ਸੀ।

“ਨਾ ਭੂਤ ਏ, ਨਾ ਪ੍ਰੇਤ ਏ, ਨਾ ਤੋਪ ਏ, ਸਗੋਂ ਸਾਲਟ ਰਾਈਫਲ ਏ।”

“ਕਰਾ ਫਿਰ ਉਸ ਮਰ ਜਾਣੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ—ਆਹ ਕਾਲੇ ਮੂੰਹ ਆਲੀਆਂ ਸੁੱਟੀਏ ਦਰਿਆ ‘ਚ—ਐਵੇਂ ਵੀਹ-ਵੀਹ ਕਿਲੋ ਭਾਰ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦੇ ਆ।” ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਟੇਨਗਨ ਨਾਲ ਨਫਰਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਕਾਹਲਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਚੀਨੀ ਰਾਈਫਲ ਗਲ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ, ਪਟਾਕੇ ਪਾਉਣੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

“ਬੋਰੂ ਹੌਸਲਾ ਰੱਖ—ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ! ਕਾਹਲਾ ਨਾ ਪੈ—ਕਾਹਲੀ ਅੱਗ ਟੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਆ। ਸਬਰ ਕਰ—ਸਬਰ ਦਾ ਫਲ ਸਦਾ ਮਿੱਠਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਾਂ ਪੈਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨੇ, ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਜਲਦੀ ਹੋ ਸਕੇ।”

“ਚਲੋ—ਬੈਂਕ ਲੁੱਟੀਏ,” ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤਿਆਰ ਸੀ।

“ਇੱਕ ਮਿੰਟ ਠਹਿਰ।”

“ਲਉ—ਠਹਿਰ ਗਿਆ।”

ਸਾਰੇ ਤਾੜੀ ਮਾਰ ਕੇ ਹੱਸ ਪਏ।

“ਬਹਿਜਾ?”

“ਲੈ—ਬਹਿ ਗਿਆ।”

“ਬੱਸ—ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ! ਤੂੰ ਪਾਸ ਐ।”

“ਬਾਬਾ! ਆਪਾਂ ਤੇਰਾ ਕਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਮੋੜਨਾ।”

“ਚੰਗਾ—ਹੁਣ ਚੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਬਹਿਜਾ—ਜਦ ਤੱਕ ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਤਦ ਤੱਕ ਤੂੰ ਜੁਬਾਨ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਣੀ—ਯੂ ਅੰਡਰਸਟੈਂਡ!” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਉਹਦੇ ਹੋਂਠਾਂ ‘ਤੇ ਮੁਸਕਾਨ ਖੇਡ ਰਹੀ ਸੀ।

ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕਹਿਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਇਕਾਗਰ ਸਨ।

ਅਸਲੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਕਲਾਈਮੈਕਸ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।

-15-

ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੀ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ‘ਤੇ ਕੋਈ ਛਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

“ਇਹ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਖਿਆਲ ਨਾ ਕਰੋ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ‘ਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹੋ ਜਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਕਦੇ ਮਾੜਾ ਨਾ ਸਮਝੋ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਮਾੜਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਜਾਂ ਤਕੜਾ ਸਮਝਣਾ—ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਆਪ ਸੌਂਦਾ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਔਰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਮਨ ‘ਚ ਵਸਾ ਲਉ: ਅਕਲ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈ ਭਾਵ ਜਨਮਦਾਤੀ ਹੈ। ਅਕਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੱਟਿਆ ਹਰ ਕਦਮ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਭਲਤ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਵਧੇਗਾ। ਹਰ ਅੰਕਸ਼ਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਅਰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਕੀ ਫ਼ਰਕ ਹੈ? ਸਿਰਫ਼ ਏਹੀ ਕਿ ਮੈਂ ਜੋ ਵੀ ਕਦਮ ਪੁੱਟਦਾ ਜਾਂ ਐਕਸ਼ਨ ਕਰਦਾ, ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਫ਼ੇ-ਨੁਕਸਾਨ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਸੋਚਦਾ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਰ ਫਾਇਰਿੰਗ ਵਿੱਚ ਸੋਚ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਜੋ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਮਹਿਕਮਾ ਮੈਨੂੰ ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਤੇ ਵਿਲ ਪਲੈਨਰ ਕਹਿੰਦੇ। ਬਿਨਾਂ ਅਕਲ ਤੋਂ ਦਿੱਤੇ ਭੜਕਾਊ ਬਿਆਨ ਕੁਝ ਸੁਆਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਿਗਾੜਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਧਮਕੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦੇ ਆ। ਅੰਨ੍ਹੇ ਜੋਸ਼ ਦੇ ਗਰਭ ‘ਚੋਂ ਹਿੰਸਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਕਹਾਵਤ ਹੈ: Violence begets Violence ਭਾਵ ਹਿੰਸਾ ‘ਚੋਂ ਹਿੰਸਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਰਸਤਾ ਬੇਹੱਦ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੈ। ਇਹ ਰਸਤਾ ਸਿਰਫ਼ ਓਦੋਂ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਜਦ ਹੋਰ

ਕੋਈ ਵੀ ਢੰਗ-ਤਰੀਕਾ ਜਾਂ ਹੀਲਾ-ਵਸੀਲਾ ਬਾਕੀ ਨਾ ਰਹੇ। ਜਦ ਜ਼ਾਲਮ, ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਤਦ ਇਹ ਹਸਤਾ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਲਗੀਆਂ ਵਾਲੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਹੈ :

ਹੂੰ ਕਰ ਅਜ ਹਮਾ ਹੀਲਤੇ ਦਰ ਗੁਜਸਤ ॥
ਹੁਲਾਲ ਅਸਤ ਬੁਰਦਨ ਬ-ਸਮਸ਼ੀਰ ਦਸਤ ॥

“ਆਪਾਂ, ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਤੇ ਕੌਮੀ ਘਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਆਪਾਂ, ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਸਾਇੰਟੀਫਿਕ ਅਰ ਅਣ-ਸਾਇੰਟੀਫਿਕ ਸੋਚ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਆਸਤ ਤੇ ਤਲਵਾਰ ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੀਰੀ ਤੇ ਪੀਰੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ 'ਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮਾਲਾ ਤੇ ਤਲਵਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਮਿੱਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਉਂ.....? ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਾਂ ਨੇ ਸਮਝ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤਲਵਾਰ (ਸ਼ਕਤੀ) ਬਿਨਾਂ ਧਰਮ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਕਲਪਨਾ ਮਾਰਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਹਕੀਕਤ ਸੀ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਰੂਪੀ ਮੋਹਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਲਕੀਧਰ ਪਿਤਾ ਨੇ ਪੰਥ ਸਾਜਣ ਜਮੇਂ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਨੂੰ ਮਰਾਯਾ ਦਾ ਅੰਗ ਕਿਉਂ ਬਣਾਇਆ? ਉਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਲਈ ਮਾਲਾ ਵੇਰਨੀ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਲਈ ਤਲਵਾਰ ਪਹਿਨਣੀ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਕੱਲਾ ਸੰਤ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਤੋਂ ਨੇਕੀ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਕੱਲਾ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਿਪਾਹੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਤਾਕਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰੇਗਾ ਭਾਵ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰੇਗਾ। ਅੱਜ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲੀਸ ਵੱਖ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਇਸ ਲਈ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਨੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਸੰਤ ਵੀ ਬਣਾਇਓ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ! ਜੇ ਕੋਈ ਜ਼ਾਲਮ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ ਜਾਏ। ਉਥੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ—ਸਿੱਖ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ। ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨਾ ਪਾਪ ਹੈ, ਪਰ ਜ਼ੁਲਮ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਸਹਿਣਾ ਬੱਜਰ ਪਾਪ ਹੈ। ਗਰੀਬ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ ਤੇ ਜ਼ਾਲਮ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ—ਸਿੱਖ ਦਾ ਅਸੂਲ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਨੋਟ ਕਰ ਲਵੋ: ਜਦ ਬੱਕ ਹਿੰਸਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੀਆਂ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਤਦ ਬੱਕ ਆਪਾਂ, ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਨਿਸ਼ਾਨੇ 'ਤੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੇ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਲਗਾਤਾਰ ਬੋਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਹ ਲੈ ਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਬੋਲਿਆ, “ਨਿਸ਼ਾਨੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਸੇਧ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ। ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਨਿਰਾ ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਂ ਖਾਕੂ ਹੀ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ

ਸਗੋਂ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਇਮੇਜ ਨੈਸ਼ਨਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਸਾਡੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸੁਣਵਾਈ ਹੋ ਸਕੇ। ਨਿਰੀ-ਪੂਰੀ ਹਿੰਸਾ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੁਆਰ ਸਕਦੀ। ਜ਼ਾਲਮ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ 'ਤੇ ਹਿੰਸਾ ਜਾਂ ਤਸੱਦਦ ਕਰਨਾ ਤਾਰੀਖੀ ਗ਼ਲਤੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਕਹਾਵਤ ਹੈ: He who rises by the sword, shall perish by the sword. ਮਤਲਬ: ਜਿਹੜਾ ਤਸੱਦਦ ਨਾਲ ਉਭਰੇਗਾ, ਉਹ ਤਸੱਦਦ ਨਾਲ ਈ ਨਸ਼ਟ ਹੋਏਗਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਯਾਦ ਕਰ ਲਵੋ।.....”

“ਰਾਈਟ!” ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੁੱਤੇ-ਸਿੱਧ ਈ ਬੋਲਿਆ, “ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਸਿੰਘਾਂ 'ਤੇ ਤਸੱਦਦ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਖ਼ਤਮ ਵੀ ਤਸੱਦਦ ਨਾਲ ਈ ਹੋਏਗੀ। ਸੋਰੀ ਮਿਸਟਰ ਲਾਭ ਸਿੰਘ! ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ—ਦੁਨੀਆਂ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ: He who rises by the sword, shall perish by the sword. ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਜੀਬ ਜਿਹੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ।

“ਪਰ ਮੇਰੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਆ ਕਿ ਆਪਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ 'ਤੇ ਜਾਂ ਆਮ ਜਨਤਾ 'ਤੇ ਤਸੱਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਜ਼ਾਲਮ-ਬੁੱਝਤ ਨੂੰ ਮਾਰੋ—ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਜਦ ਬੇਗੁਨਾਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚੇ 'ਤੇ ਤਸੱਦਦ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਕਲਗੀਆਂ ਵਾਲਾ ਕੰਡ ਕਰਕੇ ਖੜ ਜਾਏਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨੂੰ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਜ਼ਾਲਮ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਦਾ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਜਜ਼ਬਾਤ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਜਾਂ ਝੂਠੀ ਸੁਹਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਖੁਜਾਲੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘਣ ਦੀ ਹਵਾਸ ਵਿੱਚ ਖੁੱਭਾ ਬੱਸ ਕਾਂਡ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੀ ਅਕਲ ਤੇ ਹੋਸ਼ ਨੂੰ ਖੋ ਬੈਠਣਾ ਗ਼ਲਤ ਹੈ। ਐਸਾ ਸਟੈਂਡ ਹਰਗਿਜ਼ ਗ਼ਲਤ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਮਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਦੋਸ਼ੀ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਅਸੂਲ ਹੈ: ਦਾਤੀ ਦੇ ਦੰਦੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦੰਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੇ। ਸੋ ਅਸੀਂ ਇੱਕ-ਦੁੱਕਾ ਕਤਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾੜੇ ਦੇ ਭੰਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਧਮਕੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਪੈਸੇ ਲੈਣੇ—ਬੇਹੱਦ ਕਮੀਨੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਬੈਂਕ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਲੁੱਟੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਧਨਾਢ ਬੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਲਏ ਜਾਣ। ਇਸ ਨਾਲ ਆਮ ਜਨਤਾ 'ਤੇ ਮਾੜਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗਾ। ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਤੰਗ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੈਸੇ ਤੇ ਹੋਰ ਢੰਗ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਜਾਏ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਸਲੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਲੈ ਕੇ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੱਲ ਕਰਨ

ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਆਪਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਹਮਾਇਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਾਂਗੇ। ਲੋਕ ਸ਼ਕਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤਾਕਤ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਹਰ ਜ਼ਾਲਮ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਤਖ਼ਤਾ ਪਲਟ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਗਰ ਅਸੀਂ ਰਾਈਫਲਾਂ ਦੀ ਓਟ ਧਾਰ ਕੇ, ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜੀ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਹਾਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖਣਾ ਪਏਗਾ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਹੰਕਾਰੀ ਸੋਚ ਦਾ ਪੱਲਾ ਫੜੀ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਮਰਨ ਤੋਂ ਸਵਾਏ ਹਾਸਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗਾ। ਲੋਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਸੀਂ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਸੰਭਾਲ ਸਕਦੇ। ਬਾਕੀ ਗੱਦਾਰ, ਬੁੱਚੜ ਜਾਂ ਮੁਖਬਰ ਨੂੰ ਸਮੇਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨਹੀਂ ਮਾਰਨਾ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ। ਮਾਸੂਮ ਬੱਚਾ, ਭਾਵੇਂ ਬੁੱਚੜ ਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦਾ, ਉਹ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨਾ ਗ਼ਲਤ ਹੈ। ਜੇ ਗ਼ਲਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਨੂੰ ਮਾਰੋ। ਮੁਖਬਰ ਜਾਂ ਬੁੱਚੜ ਅਫ਼ਸਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿੰਨਾ ਵੀ ਤਸੱਦਦ ਹੋਵੇ—ਕਰ ਲਉ। ਕੋਈ ਗ਼ੁਨਾਹ ਨਹੀਂ—ਕੋਈ ਪਾਪ ਨਹੀਂ। ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲਿਖਾਰੀ ਐਚ.ਆਰ. ਹੈਗਰਟ ਲਿਖਦਾ ਹੈ: Those who betray land, they must manure it. ਭਾਵ ਜੋ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਨਾਲ ਦਗ਼ਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਤਨ ਦੀ ਰੂੜ੍ਹੀ ਬਣਾ ਕੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਐਹੇ ਜਹੇ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦੀ ਰੂੜ੍ਹੀ ਵੀ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣੀ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ। ਮਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਹੂ ਦੀ ਤਸੀਰ ਫ਼ਸਲ ਰਾਹੀਂ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਲਹੂ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਕੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਪਰੋਹੀ ਪੈਦਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਕੌਮ ਪੂਰੀ ਮਹਾਂ ਹਤਿਆਰਾ।" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਾਸ਼ਨ ਜਾਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਵਿੱਚ-ਵਿੱਚ ਸਾਹ ਲੈਣ ਲਈ ਰੁਕਦਾ ਹੋਇਆ, ਸੁੱਕੇ ਥੁੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਜੀਭ ਫੇਰਦਾ ਸੀ।

ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸੀ।

"ਮੈਂ ਇਹ ਜੋ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਇਸ 'ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਅਮਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਅਮਲ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਥੋੜੇ ਹਨ। ਰੋਟੀ-ਰੋਟੀ ਕਰਿਆ ਵਿੱਛ ਨਹੀਂ ਭਰਦਾ—ਵਿੱਛ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਨਾਲ ਈ ਭਰਦੇ। ਮੇਰਾ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਤਾਂ ਈ ਸਕਾਰੰਥਾ ਹੈ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦਿਉਗੇ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਚੋਂ ਅੱਧੀਆਂ ਵੀ ਲੜ ਬੰਨ੍ਹ ਲੋ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਮਝਾਂਗਾ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਰੋਜ਼ਮਰ੍ਹਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਨ। ਪਰ ਹੁਣ ਗੱਲ ਅਗਲੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੀ ਤੁਰਦੀ ਹੈ।"

"ਅਗਲਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕੀ ਹੈ?"

"ਸੁਣ ਲਵੋ: ਅਗਲਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬੈਂਕ ਲੁੱਟਣ ਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਏ ਤੇ ਉਹ ਨਵੀਨਤਮ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਖਰੀਦ ਸਕਣ। ਬੈਂਕ ਲੁੱਟਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਬੰਦੇ ਖਰੀਦਣੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਪੈਸੇ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਬੈਂਕ

ਵਿੱਚ ਕੈਸ ਹੋਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ। ਇਹ ਕੰਮ ਮੈਂ ਖੁਦ ਕਰਾਂਗਾ। ਬੈਂਕ ਲੁੱਟਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ 20 ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਏਸੇ ਜਗ੍ਹਾ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਵੇਗੀ। ਬਾਕੀ ਗੱਲਬਾਤ ਉਦੋਂ ਈ ਦੱਸੀ ਜਾਏਗੀ। ਮੈਂ ਅੱਜ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਏਥੇ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੋ: ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ!" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਕਹਿ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਬੇਫ਼ਿਕਰੀ ਘੁਲ ਰਹੀ ਸੀ।

"ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ!" ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾ ਬੋਲਿਆ ਸਗੋਂ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੜਤੀ ਝੁਲਾ ਕੇ ਕੋਠੀ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਏ।

ਕੋਠੀ ਵਿੱਚ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ, ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਬਾਵਾ ਤੇ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਵੱਲ ਤੁਰ ਗਏ। ਸੂਰਜ ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਸੀ।

ਹਨੇਰੇ ਦੀ ਖੜਲੀ ਜਿਹੀ ਚਾਦਰ ਪਸਰ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿੱਚ ਸਮੇਟਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।

-16-

ਪਹਿਲੇ ਜੇ ਦੁਨੀਆਂ ਤੁਕੜੀ ਬੀ, ਤਕਦੀਰ ਕੇ ਆਗੇ।

ਅਬ ਤਕਦੀਰ ਭੀ ਤੁਕੜੀ, ਮੇਰੀ ਸਮਸ਼ੀਰ ਕੇ ਆਗੇ।

"ਪੈਸੇ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬੜੀ ਪ੍ਰਬਲ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਹਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਐਸੀ ਸਕੀਮ ਬਣਾਈ ਜਾਏ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ-ਦਰਦ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣ। ਕੋਈ ਐਸਾ ਡਾਕਾ ਮਾਰਿਆ ਜਾਏ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਬੈਂਕ ਲੁੱਟਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੀ ਨਾ ਪਵੇ। ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਦੇ ਸਿੱਝੀ-ਸਿਆਪੇ ਨਾਲੋਂ ਇੱਕੋ ਦਿਨ ਈ ਕੰਡਾ ਕੱਢ ਲਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ।" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਰੈਸਟ ਰੋਮ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਮੂਰਤ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖ-ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਛੱਤ ਵੱਲ ਤੱਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

"ਟਰਨ.....ਟਰਨ.....ਟਰਨ.....।"

ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵੱਜੀ।

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਥੱਟ ਮਾਊਥਪੀਸ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਕੰਨ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ।

"ਹੇਲੋ!....."

"ਮੈਂ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।"

"ਫ਼ਬਲ ਐਸ. ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ।"

"ਹਾਂ ਬੋਲ—ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੀ ਹੀ ਉਡੀਕ ਸੀ।" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, ਉਹਨੂੰ ਚਾਅ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ।

“ਚਲੋ—ਉਡੀਕ ਤਾਂ ਖਤਮ ਹੋਈ। ਹੁਣ ਅੱਗੇ ਸੁਣ ?” ਡਬਲ ਐਸ. ਨੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇਖ ਕੇ, ਮਤਲਬ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ।

“ਹਾਂ—ਬੈਲ,” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਡਬਲ ਐਸ. ਨੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ ਕੋਡਵਰਡ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤੀ। ਡਬਲ ਐਸ. ਕੌਣ ਸੀ ? ਉਹ ਕੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ? ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਹਾਂ—ਉਹਦਾ ਤੁਕਾਅ ਖਾੜਕੂ ਸਿੰਘਾਂ ਵੱਲ ਸੀ। ਉਹ ਵੇਲੇ-ਕੁਵੇਲੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਨੂੰ ਸੂਹ ਦੌਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

“ਲਾਭ ਸਿੰਘ !”

“ਹਾਂ—ਮਿਸਟਰ ਡਬਲ ਐਸ. !”

“ਖੁਸ਼ਖਬਰੀ ਤਾਂ ਤੂੰ ਸੁਣ ਲਈ ਅਰ ਉਮੀਦ ਏ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਵੀ ਆਈ ਹੋਵੇ।”

“ਤੇਰੀ ਸੋਚ ਸੈਟ-ਪ੍ਰਸੈਟ ਸਹੀ ਏ।”

“ਫਿਰ ਮੇਰਾ ਹਿੱਸਾ ?”

“ਮਿਲ ਜਾਏਗਾ।”

“ਕਦੋਂ ਅਰ ਕਿੰਨਾ ?”

“ਕੰਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ—ਇੱਕ ਲੱਖ !”

“ਬੜਾ ਐ।”

“ਦੋ ਲੱਖ !”

“ਨਹੀਂ।”

“ਠੀਕ ਐ—ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਸਹੀ।”

“ਅਜੇ ਵੀ ਥੋੜਾ ਘੱਟ.....।”

“ਜਿਆਦਾ ਲਾਲਚ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ—ਮਿਸਟਰ !” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਗੱਲ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਕੱਟ ਕੇ ਬੋਲਿਆ—“ਕਈ ਵਾਰ ਬੰਦਾ ਲਾਲਚ ਬਦਲੇ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦੇ। ਗਰੀਬੀ ਡੋਗ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤੂੰ ਪੜ੍ਹੀ ਹੋਏਗੀ ਕਿ ਲਾਲਚ ਪੱਲਿਓ ਵੀ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਏ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁਣਾਈ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕਿ ਡਬਲ ਐਸ. ਅੱਗੇ ਨਾ ਵਧੇ। ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਮੌਤ ਨੂੰ ਸੌਂਦਾ ਦੇਣਾ ਸੀ।

“ਨਹੀਂ.....ਨਹੀਂ.....ਲਾਭ ਸਿੰਘ ! ਤੂੰ ਗ਼ਲਤ ਨਾ ਸਮਝ ਮੈਨੂੰ.....।”

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਗ਼ਲਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ, ਜਗੋਂ ਤੂੰ ਆਪ ਈ ਗ਼ਲਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਏ।”

“ਦੋਰ ਕੋਈ ਸੇਵਾ ?” ਡਬਲ ਐਸ. ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਬੈਲ—ਤੇਰੀ ਘਰਵਾਲੀ ਜਿਉਂਦੀ-ਵਸਦੀ ਰਹੇ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੇਣ ਮਾਰਨ ਦੀ ਅਸੰਭਵ ਜਿਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਡਬਲ ਐਸ. ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਫੋਨ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ।

‘ਵਾਹ ਉਏ ਤੇਰੇ ਰੱਬਾ ! ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਤੂੰ ਦਿਆਲ ਹੋ ਈ ਗਿਆ ਏ’, ਹੋਣਾ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਅਗਰ ਇਹ ਡਾਕਾ ਸਫਲਤਾ-ਪੂਰਵਕ ਵੱਜ ਗਿਆ ਤਾਂ ਲਹਿਰਾਂ-ਬਹਿਰਾਂ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਸਾਰੇ ਵਾਧੇ-ਘਾਟੇ ਪੂਰੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।’ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਚੋੜਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਪਾਟਣ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਸੀ।

‘ਕੋਈ ਸਕੀਮ ?’ ਉਸ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਆਲ ਕੀਤਾ।

‘ਹਾਂ—ਸਕੀਮ ਵੀ ਕੋਈ ਐਸੀ ਜਾਲਿਡ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਨਿਕਲਿਆ ਜਾਏ।’ ਮਨ ਨੇ ਉੱਤਰ ਮੋੜਿਆ।

ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਵਿਰੋਧੀ ਤੇ ਹਮਾਇਤੀ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਚਿਰ ਉਲਝਿਆ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਸਕੀਮ ਘੜਦਾ। ਫਿਰ ਉਸ ’ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ। ਨਵੇਂ-ਨੁਕਸਾਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ। ਅਗਰ ਉਹ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰਦਾ। ਅੰਤ ਇੱਕ ਸਕੀਮ ਉਹਦੇ ਜਿਹਨ ਵਿੱਚ ਆਈ, ਜਿਹੜੀ ਸੈਂ ਫੀਸਦੀ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਕੁਝ ਬੰਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਾਹੀਦੇ ਸੀ।

‘ਜੇ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਬੱਬਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਚਲਾਇਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਕਿਵੇਂ ਰਹੇਗਾ ?’ ਉਸ ਆਪਣੇ-ਆਪ ’ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਸੁਆਲ ਕੀਤਾ।

‘ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ—ਬੱਬਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜੇ ਈ ਸੂਚਿਤ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ।’ ਉਸ ਉੱਤਰ ਮੋੜਿਆ। ਹੁਣ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ’ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸੀ।

‘ਹਾਂ—ਦੇਰੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦੀ ਮਾਂ ਏ।’

‘ਡਬਲ ਐਸ ! ਤਿੰਨ ਲੱਖ ! ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਦੀਆਂ ਅੱਠ ਸਾਲਟਾਂ ਆਉਣਗੀਆਂ। ਇਹਦਾ ਕੰਡਾ ਕੱਢ ਵੀ ਨਾ ਦੇਈਏ, ਪਰ ਨਹੀਂ—ਲਾਭ ਸਿੰਘ ! ਇਹ ਤਾਂ ਸਰਾਸਰ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਏ। ਮਿੱਠਾ ਧੌਖਾ—ਬੁੱਕਲ ਵਿੱਚ ਬਹਿ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਡੰਗ ! ਡਬਲ ਐਸ. ਦਾ ਕਤਲ ਹਾਲੀਕਾਰਕ ਏ। ਐਸੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਬੰਦੇ ਰੋਜ਼ ਮਿਲਣੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹਨ। ਹਾਲੇ ਤੂੰ ਉਹਦਾ ਲੂਣ ਖਾ ਚੁਕੈ—ਲੂਣ ਹਰਾਮੀ ਬਣੇਗਾ। ਨਹੀਂ—ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਉਹਦਾ ਕੰਡਾ ਕੱਢਣ ਦੀ ਕਿਵੇਂ ਸੋਚੀ ? ਉਹ ਤੇਰੇ ’ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੈ—ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਕਰੇਗਾ। ਡਬਲ ਐਸ. ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਤੇ ਮੁੰਡਾ ਤੈਨੂੰ ‘ਅੰਕਲ ਸੀ’ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਬੋਲਦੇ ਨਹੀਂ। ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯਤੀਮ ਕਰੇਗਾ ? ਨਹੀਂ—ਨਹੀਂ, ਇਹ ਮੈਂ ਕੀ ਉੱਟ-ਪਟਾਂਗ ਸੋਚੀ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਵਾਹ ਉਏ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ! ਕਲਗੀਧਰ ਦਾ ਸਿੰਘ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਨਿਮਕ-ਹਰਾਮੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਡਬਲ ਐਸ. ਦਾ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਪੱਕਾ ਡਿਊਕਿ ਤੂੰ ਜ਼ੁਬਾਨ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਏ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿੰਘ ਕੀਤੇ ਵਚਨ ਤੋਂ ਭੱਜਦਾ

ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਜਾਨ ਦੇ ਕੇ ਵੀ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਏ। ਉਹਦਾ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਪੱਕਾ ਏ।' ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਡਬਲ ਐਸ. ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਦੇਣਾ ਕੁਝੁਲ ਕਰ ਲਿਆ।

ਮੈਂ ਵੀ ਬੇਕਾਰ ਸੋਚਾਂ ਵਿੱਚ ਜਚਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਕੀਮ ਬਣਾਈ ਏ, ਪਰ ਡਿਊਟੀਆਂ ਲਾਉਣੀਆਂ ਬਾਕੀ ਹਨ। ਕੁਝ ਬੰਦੇ ਬੱਬਰਾਂ ਦੇ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਕੁਝ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਦੇ।.....' ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੈਟਰ-ਪੈਡ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਲਿਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਦਵਾ-ਦਵ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

20 ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਹੋਈ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਜੇ ਪਲੈਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਉਹ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪਲੈਨ ਵਿੱਚ ਬੈਂਕ ਡਕੈਤੀਆਂ ਸਨ।

ਪਹਿਲਾ ਡਾਕਾ 28 ਅਕਤੂਬਰ, 1986 ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਰਤ ਨਗਰ ਚੋਕ, ਪੰਜਾਬ ਆਰਮਡ ਪੁਲੀਸ, ਸਿਵਲ ਲਾਈਨਜ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੈਂਕ 'ਚੋਂ ਸਵਾ ਲੱਖ ਲੁੱਟਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਦੂਜਾ ਡਾਕਾ 31 ਅਕਤੂਬਰ, 1986 ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਤਲਵਾੜੇ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ) ਦੀ ਸਟੇਟ ਬੈਂਕ 'ਚੋਂ 21 ਲੱਖ, 70 ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਲੁੱਟ ਲਏ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਵਿੱਚ ਬੈਂਕ ਦਾ ਗਾਰਡ, ਬੈਂਕ ਮੈਨੇਜਰ ਤੇ ਇੱਕ ਰਾਹਗੀਰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਇੱਕ ਸਿੰਘ ਜਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਉਹਦਾ ਨਾਮ ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸੀ।

'ਸਰਦਾਰ ਮਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਚਹੇੜੂ ਉਰਫ਼ ਜਨਰਲ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਦਾ ਮੁਖੀ ਫ਼ਰਾਰ!'।

ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਖ਼ਬਰ ਸੀ।

"ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਕੋਹਾੜ ਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੁੱਖਾ ਪੁਲੀਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਹਲਾਕ!"

ਇਹ ਦੂਸਰੀ ਖ਼ਬਰ ਸੀ।

'ਪੰਥਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਮੈਂਬਰ ਅਰੂੜ ਸਿੰਘ ਫ਼ਰਾਰ!'

ਇਹ ਤੀਸਰੀ ਖ਼ਬਰ ਸੀ।

ਖ਼ਬਰਾਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬੜੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਕੁਝ ਜਿਆਦਾ ਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਨ। ਕੀ ਜਨਰਲ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਰੂੜ ਸਿੰਘ ਸੱਚਮੁੱਚ ਫ਼ਰਾਰ ਹੋ ਗਏ? ਜਾਂ ਕੋਹਾੜ ਤੇ ਸੁੱਖਾ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਮਰੇ? ਹਰ ਕੋਈ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਚਾਰ ਕਤਲ ਬੜੀ ਡੂੰਘੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕਿੱਥੋਂ ਤੁਰੀ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਰੁਕੀ? ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।

ਕੋਹਾੜ ਤੇ ਸੁੱਖਾ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਹਲਾਕ! ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਇਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੜੀ ਕਿ ਪੁਲੀਸ ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਕੋਹਾੜ ਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੁੱਖੇ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਬਰਾਮਦੀ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਫੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਿਸ 'ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਜੀਪ 'ਚੋਂ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਫ਼ਰਾਰ ਹੋ ਗਏ, ਪਰ ਅੱਗੇ ਪੁਲ 'ਤੇ ਨਾਕਾ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਮੁੱਠ-ਭੇੜ ਵਿੱਚ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਹੈ ਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਕਾਲਪਨਿਕ ਕਹਾਣੀ! ਕੋਲ ਕੋਈ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਹੱਥਕੜੀਆਂ ਵੀ ਲੱਗੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਪੁਲ 'ਤੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਏ। ਸਾਇਦ ਅਜਿਹੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਕਹਾਣੀ ਤੁਸੀਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਿੱਟ ਫਿਲਮ 'ਚ ਨਹੀਂ ਤੱਕੀ ਹੋਣੀ।

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਤਮਾ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰਾਂ ਕਤਲਾਂ ਨਾਲ ਝੜਕ ਉੱਠੀ। ਉਹ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਹਦਾ ਚਿੱਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰਾ ਪੁਲੀਸ ਮਹਿਕਮਾ ਬੰਬ ਮਾਰ ਕੇ ਉੱਡਾ ਦਿਆਂ ਪਰ ਉਹ ਰੁਕ ਗਿਆ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਉਹਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਅ ਘੱਟ ਗਿਆ। ਵਿਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਬੈਲੋਂਸ ਭਾਵ ਸੰਤੁਲਨ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਉਹ ਠੰਡੇ ਦਿਮਾਗ ਨਾਲ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਭ ਰਿਹਾ।

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰੇਗਾ। ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਉੱਠਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਸੱਦੀ। ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਚਹੁੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਸਹੀਦੀ ਦਾ ਮਸਲਾ ਉਠਾਇਆ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਮਗਰੋਂ ਇੱਕ ਜਾਂਚ ਕਮੇਟੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ। ਜਾਂਚ ਕਮੇਟੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਮੈਂਬਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਫੋਰਸ ਵੱਲੋਂ ਜਾਂਚ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈੱਸ ਕਰਕੇ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਕਮੇਟੀ ਅਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝ ਗਈ।

ਸੋਨ ਛਿਆਸੀ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਪੱਖ ਤੇ ਸੋਨ ਸਤਾਸੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੱਖ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਚਰਚੀ ਕਲਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਸੀ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂਕੜੇ ਲੋਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜਦੇ। ਬੋਝੇ ਚਿਰ ਵਿੱਚ ਈ ਇਉਂ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰਾ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਜੁਝਾਰੂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਤੇਰਾਂ ਨੁਕਾਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਉਲੀਕਿਆ। ਇਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਉਲੀਕਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤੇਰਾਂ ਨੁਕਾਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਪੋਸਟਰ 'ਚੋਬਾਵਨੀ' ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਹਰ ਸ਼ਹਿਰ, ਹਰ ਮਹੱਲੇ, ਹਰ ਬਸਤੀ ਤੇ ਹਰ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਪੋਸਟਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ।

ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਹੁ-ਬ-ਹੁ ਲਿਖ ਰਿਹਾ :

ੴ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹਿ ॥

ਦੇਗ ਤੇਗ ਫਤਹਿ !! ਪੰਥ ਕੀ ਜੀਤ !!

ਜੇ ਜੀਵੇ ਪਤੀ ਲਈ ਜਾਇ ॥

ਸਭਿ ਹਰਾਮ ਜੇਤਾ ਕਿਛੁ ਖਾਇ ॥

ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ !

ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ, ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਲਾਉਣਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ ਨਾ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਏ ਮੌਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣਗੀ :

ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਵੱਲੋਂ ਚੇਤਾਵਨੀ :

1. ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ;
2. ਜੋ ਲੋਕ ਸ਼ਰਾਬ ਵੇਚਦੇ ਤੇ ਕੱਢਦੇ ਹਨ;
3. ਜੋ ਲੋਕ ਜੁਝਾਰੂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਮੁਖਬਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ;
4. ਜੋ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ੀ ਹੋਈ ਮੋਹਰ ਕੇਸਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਦੇ ਤੇ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ;
5. ਜੋ ਬੁੱਢ ਤੇ ਬਟਕਦੀ ਜੀਵ ਹੱਤਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ;
6. ਜੋ ਵੀ ਪੁਲੀਸ ਵਾਲਾ, ਪਟਵਾਰੀ, ਬਿਜਲੀ ਵਾਲਾ, ਰਜਿਸਟਰੀ ਕਲਰਕ, ਬੀ.ਡੀ.ਓ. ਜਾਂ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਕਰਮਚਾਰੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਂਦੇ ਹਨ; ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦਰਜ ਕਰਾਓ।
7. ਦਾਜ ਲੈਣ ਤੇ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਬੱਸਾਂ, ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗੰਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਗੰਦਾ ਲਿਟਰੇਚਰ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ;
8. 11 ਆਦਮੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੰਝ ਖ਼ਤਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ;
9. ਜੋ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ 'ਚ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭਾਬਿਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ;
10. ਮਝੀ-ਮਸਾਣਾਂ, ਰਾਧਾਸੁਆਮੀ, ਢੋਸੀਆਂ ਵਾਲੇ ਕੋਲ ਜਾਣ ਵਾਲੇ, ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ, ਜਗਰਾਤੋਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਖਰੀਦਣ ਵਾਲੇ;

11. ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਠੋਕੇ ਖਰੀਦਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਰਾਗੀ-ਝਾਈ, ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਗ੍ਰੰਥੀ, ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਆਦਿ ਜੋ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਹਨ;
12. ਜੋ ਪਿੰਡਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਮਾਕੂ, ਬੀੜੀਆਂ, ਸਿਗਰਟਾਂ, ਅਫ਼ੀਮ ਵੇਚਦੇ ਹਨ;
13. ਜੋ ਲੋਕ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਚਿੱਠੀਆਂ ਭੇਜ ਕੇ ਪੈਸੇ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰ ਡਾਕੇ ਮਾਰਦੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਲੁੱਟਾਂ-ਖੋਹਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਬਖਸ਼ਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾੜਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਨੋਟ : ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਕੇਸਰੀ ਪੱਗਾਂ, ਚਿੱਟੇ ਕੁੜਤੇ, ਕਾਲੀਆਂ ਪੈਂਟਾਂ, ਬੱਚੀਆਂ ਲਈ ਕੇਸਰੀ ਵੁਪੱਟੇ, ਚਿੱਟੇ ਕਮੀਜ਼, ਕਾਲੀਆਂ ਸਲਵਾਰਾਂ ਆਦਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਸਕੂਲ ਜਾਂ ਕਾਲਜ ਦਾ ਮੁਖੀ ਇਹ ਵਰਦੀ ਨਹੀਂ ਲਗਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਸੋਧਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

—ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਦੇ ਦਾਸ—

ਭਾਈ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜਿੰਦਾ

ਭਾਈ ਲਾਭ ਸਿੰਘ

ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ

ਚੀਫ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ

ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ

ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਤੁਰੰਤ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਨਿਯਤ ਤਾਰੀਖ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਬੁੱਢਤਖਾਨਾ ਨਾਈਆਂ ਦੇ ਖੇਢੇ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਠੋਕੇ ਨਾ ਖੁੱਲ੍ਹੇ। ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐਫ. ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਕੂਮਤ ਸੀ। ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੱਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹਿਲਦਾ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਠੋਕੇ ਤੇ ਨਾਈਆਂ ਦੇ ਖੇਢੇ ਸਾੜੇ ਗਏ। ਐਸੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤਕਰੀਬਨ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਬੋਧਲਾ ਗਈ। ਚਿਬੋਰੋ ਤੇ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੋਅ ਦੇ ਕੰਨ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾਏ ਸ਼ਦਲ ਚਿਹਰੇ।

ਡਬਲ ਐਸ. ਦੀ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਅਨੁਸਾਰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਇੰਡਸਟੀਰੀਅਲ ਏਰੀਏ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਪੰਜਾਬ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੈਂਕ ਵਿੱਚੋਂ ਦਿਨ-ਦੀਵੀਂ ਪੰਜ ਕਰੋੜ, ਸੱਤਰ ਲੱਖ (5,70,00,000) ਰੁਪਏ ਲੁੱਟ ਲਏ ਗਏ। ਇਹ ਡਾਕਾ ਏਨੇ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੂੰ ਜਹਾ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਖਾੜਕੂ ਨੋਟਾਂ ਦਾ ਟੈਪੂ ਡਰ ਕੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਨਿਕਲ ਗਏ ਅਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਹੱਥਰ ਖਾਲਸਾ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਦੇ ਮੀਤ ਜਥੇਦਾਰ ਅਨੇਖ ਸਿੰਘ ਬੱਬਰ ਨੂੰ ਵੀ ਝੂਭਵਾ ਕੇ ਲੈ ਗਏ।

ਯਾਦ ਰਹੇ, ਖਾਤਕੂਆਂ ਨੇ ਜੋ ਵੀ ਨੋਟ ਲੁੱਟੇ, ਸਭ ਖੁਰਾਣੇ ਨੋਟ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵਾਂ ਨੋਟ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਹਨਾਂ ਤਾਜ਼ਾ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਤਹਿਲਕਾ ਮਚਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਡਾਕਾ ਵੱਜ ਜਾਣਾ ਤੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਖਾਤਕੂ ਅਨੇਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਛੁਡਵਾ ਲੈਣਾ—ਪੰਜਾਬ ਪੁਲੀਸ ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਲਈ ਕੁੱਝ ਮਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦਾ ਹੀਰੋ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਸੀ।

-17-

ਅਗਰ ਤੂਫ਼ਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਮੈਂ, ਤੋ ਕਾਮ ਆਤੀ ਹੈਂ ਤਦਬੀਰੋਂ।

ਅਗਰ ਤੂਫ਼ਾ ਹੋ ਕਿਸਤੀ ਮੈਂ, ਤੋ ਮਿਟ ਜਾਤੀ ਹੈਂ ਤਕਦੀਰੋਂ।

“ਉਹ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਐ—ਲਾਭ ਸਿੰਘ! ਪਰ ਪੰਥ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦਰਦ ਹਰ ਇੱਕ ਨੂੰ ਹੈ। ਸਭ ਅਰਦਾਸਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਥ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਜਾਵੇ। ਸਭ ਪੰਥ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਜਾਂ ਤਬਾਹੀ ਕੋਈ ਵੀ ਸੱਚਾ ਸਿੱਖ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ, ਪੰਥ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਮੰਗਣ ਵਾਲੇ, ਆਪਦੇ ਵਜੂਦ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵੰਡੀਦੀਆਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਦੇਖੀਆਂ ਤੇ ਜਨਸਿੰਘੀਆਂ ਨੇ ਧਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਏ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਕਿਵੇਂ ਪੰਥ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੇੜੀ ਫੁੱਝੇ। ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਨਿਘਾਰ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਭਦੀ।” ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੋਲਦਾ ਗਿਆ—

“ਪੰਥ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਜਦ ਵੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਆਇਆ, ਗਲਤੀ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਹੋਈ। ਆਗੂਆਂ ਦੀਆਂ ਗ਼ਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਮਾੜੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਪੰਥ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਭੁਗਤਦਾ ਰਿਹਾ। ਮਾੜੇ ਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਦੇ। ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਖਾਟੋਧਾੜ ਵਿੱਚ ਕੌਮ ਖ਼ੁਆਰ ਹੋਈ। ਸਮੇਂ ਵਰਕਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਵੀ ਈਮਾਨ ਪਰਖਦਾ ਏ। ਜੋ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਸੌਟੀ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਉਤਰ ਖੜਦਾ ਏ, ਉਹ ਮਹਾਨ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਗੱਦਾਰ। ਇਤਿਹਾਸ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹਨਤਾਂ ਪਾਉਂਦਾ ਏ, ਲਾਭ ਸਿੰਘ! ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਾਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਖ਼ੁਆਰ ਈ ਕੀਤਾ ਏ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਾਜ਼ਦਾਰਾਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਵਫ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਹੁਣ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਣੀ ਮੁਰਖਤਾ ਏ। ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਏ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਿੱਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਨੇ ਫਤਵੇ ਲਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਸਰਮਦ ਫ਼ਕੀਰ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗ਼ੜਬੜੇਸ਼ਨ ਦਾ ਆਰਡੀਨੈਸ ਜਾਰੀ ਕਰਕੇ, ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਫ਼ੌਜਾਂ ਚਾੜ੍ਹੀਆਂ।

ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਵਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਿਰਦੋਸ਼ ਤੇ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚੇ-ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਾਕ-ਪਵਿੱਤਰ ਪਰਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਜ਼ਤਾਂ ਦਾ ਕਤਲਾਮ ਕੀਤਾ। ਤੁਸਾਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਇੱਕ ਇੰਦਰਾ ਮਾਰੀ, ਪਰ ਉਹਦੇ ਪੁੱਤ ਨੇ ਦਿੱਲੀ, ਕਾਨਪੁਰ, ਬੁਕਾਰੋ, ਹਰਿਆਣਾ ਆਦਿ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣ-ਚੁਣ ਮਰਵਾਇਆ।”

“ਹੂੰ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਚਾਲ ‘ਖਾਤੋ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ’ ਦੀ ਹੈ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਇਹ ਨੀਤੀ ਵਰਤ ਚੁੱਕੇ। ਉਸ ਨੇ ਭੂੰਘੀ ਚਾਲ ਚੱਲ ਕੇ, ਤੁਹਾਡੇ ਵਿੱਚ ਫੁੱਟ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਏ। ਤੁਸੀਂ ਏਕਤਾ ਦੇ ਰਾਹੋਂ ਉਖੜ ਕੇ ਫੁੱਟ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈ ਗਏ। ਫੁੱਟ ਨੇ ਘਰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦਾ ਭੋਗ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਏ। ਸਿਆਣੇ ਆਖਦੇ ਆ : ਜਿਥੇ ਪਈ ਫੁੱਟ—ਉਥੇ ਪਈ ਲੁੱਟ। ਗੁਰੂ ਪਿਆਰਿਆ! ਜਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵੱਲ ਨਿਗ੍ਹਾ ਮਾਰ ਕੇ ਦੇਖ, ਜਦ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਫੁੱਟ ਪਈ ਤਾਂ ਦੋ ਦਲ ਬਣ ਗਏ : ਇੱਕ ਬੰਦੀ ਖਾਲਸਾ, ਇੱਕ ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ। ਦੋਵੇਂ ਦਲ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ। ਬੰਦੀ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਵਿੱਚ ਘਿਰ ਗਏ, ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਫਤਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਅੰਤ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਏਹੀ ਹਾਲ ਅੱਜ ਏ। ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪੰਜਾਹ ਧੜੇ ਬਣ ਗਏ ਆ। ਭਾਵ ਕਾਹਲੋਂ ਧੜਾ, ਮਨਜੀਤ ਧੜਾ, ਦਲਜੀਤ ਧੜਾ, ਬੰਡਾਲੇ ਦਾ ਧੜਾ, ਬੁੱਟਰ ਦਾ ਧੜਾ—ਇਹਨਾਂ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰੂਹ ਜਿਝ੍ਹਾ ਹੋ ਰਹੀ ਏ। ਅਨੇਕਾਂ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਬਣ ਗਏ ਆ। ਜਿਵੇਂ ਲੋਂਗੋਵਾਲ, ਤਲਵੰਡੀ, ਮਾਨ, ਸੁਖਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ। ਮਿਸਲਾਂ ਨੂੰ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਪਰੋਇਆ ਤਾਂ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਏਕਤਾ ਦਾ ਈ ਤਪ-ਤੇਜ ਏ। ਫੁੱਟ ਉਜਾੜਦੀ ਏ, ਉਸਾਰਦੀ ਨਹੀਂ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ— ‘ਮੈਂਥੋ ਜੋ ਪੂਜ ਸਰ ਆਈ ਏ, ਤੁਹਾਡੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਚੱਲਿਆ ਹਾਂ। ਹੰਨੇ-ਹੰਨੇ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਦੇ ਮਣਕੇ ਭੰਨ ਕੇ, ਇੱਕ ਕੋਠਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਏ ਪਰ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਮਿਲੇ ਰਹੋਗੇ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣੇ ਰਹੋਗੇ, ਨਿੱਖੜ ਜਾਊਗੇ ਤਾਂ ਮਾਰੇ ਜਾਊਗੇ। ਤੁਹਾਡੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਥਰ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਕੰਬ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਤੁਹਾਡੇ ਇਕਬਾਲ ਅੱਗੇ ਅਸਮਾਨ ਥਰ-ਥਰਾ ਰਿਹਾ ਏ। ਤੁਹਾਡੀ ਤੇਗ ਦੀ ਧਾਕ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਈ ਹੋਈ ਏ। ਫਰ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕਿ ਕਿਤੇ ਏਹੀ ਤੇਗ ਤੁਹਾਡੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨਾ ਖੜਕਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਤੁਹਾਡੇ ਬਰਛਿਆਂ ਦੀ ਪਾਨ, ਤੁਹਾਡੇ ਆਪਣੇ ਲਹੂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਉਤਰਣ ਲੱਗ ਪਏ।’ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਾਸਤੇ ਪਾਉਂਦਾ ਮਰ ਗਿਆ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਗੋਰ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਪਤਾ ਓਦੋਂ

ਲੱਗਾ ਜਦੋਂ ਪੰਥ ਦੇ ਹੀਰੋ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਸਿਕਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ 'ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਾਰੇ ਹੱਥ ਮਲਦੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਸਮਾਂ ਵਿਹਾ ਕੇ ਪਛਤਾਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਫ਼ਾਇਦਾ? ਅਬ ਪਛਤਾਏ ਕਿਆ ਹੋਤ, ਜਬ ਬਿਤੀਆ ਬੁਗ ਗਈ ਖੋਤ। ਸਿਆਣੇ ਰਹਿਬਰ ਬਿਨਾਂ ਬੇੜੀ ਬੈਠੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ। ਇਸ ਚੰਦਰੀ ਫੁੱਟ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀਆਂ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਘਰ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤੇ। ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਪਾਟੋ-ਧਾੜ ਵਿੱਚ ਰੁੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਸਰਦਾਰੀਆਂ ਭੋਗਦੇ ਅਸੀਂ ਪੂੰਝੇ ਦੇ ਫ਼ਕੀਰ ਬਣ ਗਏ। ਅਜੇ ਵੀ ਰੁਕੋ-ਠੰਡੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਨਾਲ ਸੋਚੋ। ਹਾਥੀ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਧਰਤੀ ਟੁੱਟ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਏ। ਜਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੱਲ ਨਿਗ੍ਹਾ ਮਾਰ ਕੇ ਤਾਂ ਵੇਖੋ—ਫੁੱਟ ਨੇ ਕੌਰਵਾਂ-ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀਆਂ ਅਠਾਥਾਂ ਖੂਹਨੀਆਂ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਘਰ ਦੀ ਫੁੱਟ ਨੇ ਵਭੀਖਣ ਨੂੰ ਰਾਮ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਟਾ ਜੋ ਨਿਕਲਿਆ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ। ਸੋਨੇ ਦੀ ਲੰਕਾ ਸੜ ਗਈ। ਰਾਵਣ ਦੀ ਵੈਸ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ। ਬਾਲੀ ਤੇ ਸੁਗਰੀਵ ਦਾ ਹਾਲ ਪਤਾ ਲਓ। ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸਬਕ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਏ। ਲਾਭ ਸਿਆ! ਅਗਰ ਤੁਸੀਂ ਏਕਤਾ ਦੇ ਘਰ ਨਾ ਆਏ ਤਾਂ ਸੋਚ ਲਵੋ—ਕੌਮ ਖ਼ੁਆਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਏਗੀ ਪਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲਖ ਨੇ ਤੁਹਾਡਾ ਮੂੰਹ ਕਾਲਾ ਕਰਨਾ ਏ। ਕੌਮ ਨੇ ਲਾਹਨਤਾਂ ਵੱਖ ਪਾਉਣੀਆਂ ਨੇ। ਹੀਰੋ ਬਣਨਾ ਏ ਜਾਂ ਗੱਦਾਰ—ਇਹ ਤੁਹਾਡੀ ਸੋਚ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਏ।” ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਲਗਾਤਾਰ ਬੋਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਸਮੇਂ ਦੀ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਅਬਵਾ ਮੰਗ ਏ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਜਲਦੀ ਹੋ ਸਕੇ ਏਕਤਾ ਕਰੋ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਕੇਸਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੇਠਾ ਇਕੱਠੇ ਹੋਵੋ। ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਤੇ ਭੁੱਲਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਕਰੋ। ਜਿਹੜਾ ਗ਼ਲਤੀ ਮੰਨ ਲਏ, ਉਹਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਏ। ਜਿਹੜਾ ਨਾ ਮੰਨੇ, ਉਹ ਤਨਖ਼ਾਹੀਆਂ। ਫੁੱਟ ਜਾਂ ਪਾਟੋ-ਧਾੜ ਨਾਲੋਂ ਗ਼ਲਤੀ ਮੰਨ ਲੈਣੀ ਸੌ ਗੁਣਾ ਬੇਹਤਰ ਏ। ਨਕਸਲੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਫੁੱਟ ਪਈ। ਅਨੇਕਾਂ ਗਰੁੱਪ ਬਣ ਗਏ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰੈਡੀਕਲ ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਈ ਉੱਭਰ ਗਿਆ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਜਬ੍ਹਾਕੇ ਖਾ ਰਹੇ ਆ। ਏਸੇ ਰਾਹ ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਪੈ ਗਏ ਓ। ਸੈਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਛਤਰ-ਛਾਇਆ ਗਈ ਤਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਗਰੁੱਪ ਬਣ ਗਏ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੋਈ ਕਮਾਂਡੋ ਬਣਾ ਲਈ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੋਈ ਫੋਰਸ। ਅੱਡੇ-ਅੱਡ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਤੇ ਫੋਰਸਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਗਏ। ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿੱਚ ਇਕ-ਦੋ ਫੋਰਸਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਫੋਰਸ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਜੇਕਰ ਫੋਰਸ ਇੱਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਸਿਧਾਂਤਕ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਫੋਰਸਾਂ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਫੁੱਟ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮਰਜ਼ੀਵੜੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ। ਸਖੀਰਾ ਤੇ ਖ਼ਿਆਲਾ ਕਿਹੜੇ ਹਾਲੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ—ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ? ਸਮਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਏਕਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦੁਹਾਈਆਂ ਪਾ ਰਿਹਾ ਏ। ਏਕਤਾ ਦਾ ਲੜ ਫਤ ਲਓ ਵਰਨਾ ਤਬਾਹੀ ਮੂੰਹ ਅੱਡੀ ਖਲੋਤੀ ਏ।.....

“ਅੱਤ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਇੱਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕਹਿਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਬੱਸਾਂ 'ਚੋਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹਿੰਦੂ ਕੱਢ ਕੇ ਮਾਰ ਦੇਣੇ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਏ। ਇਹ ਸਿੱਖੀ ਨੇਮਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਏ। ਨਿਰਦੋਸ਼ ਦਾ ਕਤਲ ਸਿੱਖੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਕਲੰਕਤ ਕਰਦਾ ਏ। ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਤੇ ਮਾਸੂਮ ਦਾ ਰਖਵਾਲਾ ਏ। ਮਾਸੂਮ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਨਾਲ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਘਾਤ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਿੱਖ ਕਲੰਕੀ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਏ। ਮਾਸੂਮ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਵਿੱਚ ਕਤਲ ਕਰਨ 'ਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੱਟੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸੀ ਨਾ ਦੱਸ? ਤੁਸੀਂ ਮਾਸੂਮ ਕਤਲ ਕਰੋਗੇ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਹਸਰ ਕੀ ਹੋਏਗਾ? ਇਹ ਗੱਲ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਏ ਕਿ ਬੰਦੇ ਦੇ ਕੁਕਰਮ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਏ। ਬਾਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਤਲ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਏ, ਜਿਹਨਾਂ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਮਹੀਨਿਆਂ-ਬੱਧੀਂ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾਧੀਆਂ। ਫ਼ਰਜ਼ ਕਰ—ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦਾ ਏ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਵੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਆ। ਫਿਰ ਫੱਤ ਦਿੰਦੀ ਆ। ਤੂੰ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਜਾਨੈਂ। ਔਰ ਓਹਰੋਂ ਅਚਾਨਕ ਪੁਲੀਸ ਜਾਂ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐਫ਼. ਨੇ ਹੇਠ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਪਏਗਾ ਕਿ ਰੇਡ ਮੈਂ ਕਰਵਾਇਐ ਔਰ ਤੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰੇਗਾ। ਫਿਰ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰੇਗਾ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਮੈਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਈ ਹੋਵਾਂ ਪਰ ਤੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਮੈਨੂੰ ਈ ਠਹਿਰਾਏਗਾ। ਕਿਉਂ?.....ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰੇਗਾ। ਸ਼ੱਕ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਅਸਲੀਅਤ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਾਲਮ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਤੁਹਾਡਾ ਇਹ ਸਟੇਡ ਗਲਤ ਏ। ਠੀਕ ਏ—ਪੰਜ-ਸੱਤ ਪ੍ਰਸੈਂਟ ਅਨਸਰ ਐਸਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਨੇ ਪਰ ਸਾਰੇ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਗ਼ਲਤੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰੋ ਵਰਨਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਨਾਹ ਤਾਂ ਕੀ, ਰੋਟੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ?” ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੋਲ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਿਆ।

“ਇਹ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਆ—ਬਾਬਾ! ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਬੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

“ਕਾਹਲੋਂ ਬਾਰੇ ਤੇਰਾ ਕੀ ਖ਼ਿਆਲ ਏ?” ਬਾਬੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਉਹ ਗੱਦਾਰ ਏ।”

“ਕਿਸ ਦੋਸ਼ ਸਦਕਾ?”

“ਉਸ ਬਰਨਾਲੇ ਨਾਲ ਮੋਹਾਲੀ ਫਰੈਂਕੋ ਹੋਟਲ 'ਚ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮੁੰਡੇ ਫੜਾਏ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

“ਐਸਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ?”

“ਐਸਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਏ, ਬਾਬਾ ਜੀ!”

“ਸਬੂਤ?”

“ਸਰਬਜੀਤ ਰੋਪੜ ਆਲੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਮੰਨਿਆ ਸੀ।”

“ਯੇਹ ਤੂੰ ਸੱਚ ਮੰਨ ਲਿਆ—ਹੈਨਾ।”

“ਬਿਲਕੁਲ।”

“ਕੀ ਜਿਹੜਾ ਬੰਦਾ ਗ਼ੱਦਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਉਹ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਸਕਦਾ?”

ਬਾਬੇ ਨੇ ਸੁਆਲ ਕੀਤਾ।

“ਬੰਡਾ ਮਤਲਬ ਸਰਬਜੀਤ ਝੂਠ ਬੋਲ ਗਿਆ ਏ।”

“ਬਿਲਕੁਲ।”

“ਮੈਂ ਨਈਂ ਮੰਨਦਾ।”

“ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ?”

“ਕਿਉਂ?”

“ਇੱਕ ਮੱਥ ਲਿੰਬੜੀ, ਨਾਲਦੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਬੋੜ ਦਿੰਦੀ ਏ। ਹੋ ਸਕਦੇ ਇਹ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਚਾਲ ਹੋਵੇ। ਨਾਲੇ ਤੁਹਾਡੇ ਬੰਦਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਬੰਦੇ ਫੜੇ ਅਤੇ ਨਾਲੇ ਕਾਹਲੋਂ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰ ਗਏ।”

“ਬਾਬਾ! ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਧਾਪੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਮਰਨ ਲੱਗਾ ਕਦੇ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦਾ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

“ਬੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ—ਕਾਹਲੋਂ ਗ਼ੱਦਾਰ ਨਹੀਂ। ਕਾਹਲੋਂ ਨੂੰ ਗ਼ੱਦਾਰ ਕਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਰਥ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੈ।”

“ਸ਼ਾਇਦ.....।”

“ਕਾਹਲੋਂ 'ਤੇ ਫਤਵਾ ਗ਼ੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਇਆ ਤੇ ਆਪ ਕਨਵੀਨਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਸੋਚ-ਗ਼ੁਰਜੀਤ ਅੱਜ ਕੀ ਬਣ ਚੁੱਕੇ?” ਬਾਬੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਲੈਕਚਰ ਝਾੜਿਆ, “ਕਿਸੇ ਦੇ ਕਹਿ ਦੇਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਦੇਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਧਿਆਨ ਡੋਗਰਾ ਆਉਂਦਾ ਏ। ਉਸ ਨੇ ਜਿਸ ਵੀ ਸਰਦਾਰ ਜਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਉਹਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਫੌਜਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਏਜੰਟ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਬੇਲਗ਼ਾਮ ਫੌਜ ਉਸ ਸਰਦਾਰ ਜਾਂ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅੱਜ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾ ਚਿਰੈ। ਕੁਝ ਸੁਆਰਥੀ ਲੀਡਰ ਧਿਆਨ ਦੇ ਵਾਰਸ—ਜਿਸ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਵੱਖਰੇ ਆ—ਉਹਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਏਜੰਟ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਆ। ਜੇ ਤੂੰ ਸਰਬਜੀਤ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਕੇ ਕਾਹਲੋਂ ਨੂੰ ਗ਼ੱਦਾਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਫਿਰ ਟੋਹੜੇ ਬਾਦਲ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਕਹਿਣੀ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ? ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਸ਼ੋਹਰਤ ਦੇਖ ਕੇ ਟੋਹੜੇ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਅਖ਼ਬਾਰ 'ਚ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਏਜੰਟ ਏ। ਫਿਰ ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਮੰਨਿਆ? ਝੂਠ, ਝੂਠ ਈ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਜਰਾ ਸੋਚ—ਕਾਹਲੋਂ ਬਰਨਾਲੇ ਦਾ ਯਾਰ ਐ। ਫਿਰ ਯਾਰ ਨੇ ਯਾਰ ਦੀ ਗ਼ਿਫ਼ਤਾਰੀ 'ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਕਿਉਂ ਮਨਾਈ?”

“ਕਾਹਲੋਂ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਖਾਤਕੂ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਡਿਪਲੋਮੈਸੀ ਵਰਤੀ। ਬਾਬਾ! ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਖੇਡ ਬੜੀ ਗੰਦੀ ਖੇਡ ਏ। ਜਿਵੇਂ ਪਿਆਰ ਤੇ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਇਜ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦੈ, ਭਿਵੇਂ ਸਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਭ ਔਫ਼ਾ ਏ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਜਵਾਈ ਬਣਾ ਕੇ ਮਰਦਾ ਦੇਣਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਈ ਆਇਐ। ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ ਨੂੰ ਧੀ ਦੇ ਰੰਡੀ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਸਨੂੰ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਸਿਆਸੀ ਲਾਭ ਚਾਹੀਦੈ ਜਿਹੜਾ ਉਹਦੀ ਕੁਰਸੀ ਨੂੰ ਸਲਾਮਤ ਰੱਖੇ।” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉੱਤਰ ਮੋੜਿਆ। ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਕੁੱਝ ਈਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਸਾਫ਼ ਦੇਖਿਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸੀ।

“ਚਲੋ—ਤੋਰੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲਈ, ਪਰ ਕਾਹਲੋਂ ਦੀ ਪੱਥਕ ਸੇਵਾ ਵੀ ਅਥਾਹ ਏ, ਜਿਹਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਕਾਹਲੋਂ ਦੀ ਹੀ ਮਰਦਾਨਗੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਫੌਜ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁਲਾਮੀ ਹਨੇਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਖਿੱਲਰੀ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਕਾਹਲੋਂ ਨੂੰ ਗ਼ੱਦਾਰ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।” ਬਾਬੇ ਨੇ ਅਸੂਲੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ।

“ਅੱਛਾ ਬਾਬਾ! ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬਲੈਕ-ਬੰਡਰ ਬਾਰੇ ਕੀ ਚਰਚਾ ਚੱਲਦੀ ਏ?” ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਵਾਂ ਸੁਆਲ ਕੀਤਾ।

“ਪਹਿਲੀ ਚਰਚਾ ਤਾਂ ਇਹ ਆ ਕਿ ਲੋਕ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਡਰਾਮਾ ਸਮਝਦੇ ਨੇ। ਜਿਹੜਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਖੇਡਿਆ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਅਕਸ ਖਰਾਬ ਵੀ ਕੀਤੈ ਤੇ ਕੁਝ ਸੁਆਰਿਆ ਵੀ ਏ।”

“ਸੁਆਰਿਆ ਕੀ?”

“ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਨਾਟਕ ਖੇਡ ਕੇ, ਜਿਥੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ, ਉਥੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਸਾਡੇ ਬੰਦੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਬੁੱਕਲਾਂ 'ਚ ਵੜੇ ਬੈਠੇ ਆ। ਅਗਰ ਤੁਸੀਂ ਅਜੇ ਵੀ ਨਾ ਸਮਝੋ ਜਾਂ ਅਸਲੀ ਤੇ ਨਕਲੀ ਖਾਤਕੂਆਂ ਦੀ ਸਕਰੀਨਿੰਗ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕਦੇ ਵੀ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਜਰਾ ਸੋਚ—ਲਾਭ ਸਿੰਘ! ਜੇ ਸਰਕਾਰੀ ਟਾਊਟ ਈ ਫੋਰਸਾਂ ਦੇ ਜਨਰਲ ਬਣ ਗਏ ਤਾਂ ਕੌਮ ਨੂੰ ਕਿਹੋ ਜਹੇ ਹੱਕ ਲੈ ਕੇ ਦੇਣਗੇ। ਬਿਲਕੁਲ ਐਸੇ—ਜੈਸੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਨੇ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਤੇ ਸੀ।” ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਮੱਥ ਸੋਚੋ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਫਲਤਾ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਹੇ ਹੋ। ਐਸ ਵਕਤ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਟਾਊਟ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਆ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹਾਸਲ ਏ। ਉਹ ਖਾਤਕੂਆਂ ਦੀ ਹਰ ਸ਼ੀਕਰਿਟ ਪਲਾਨ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਰਹੇ ਆ। ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਕੌਹਾੜ, ਅਰੂੜ ਸਿੰਘ, ਕਾਰਜ ਸਿੰਘ, ਪੈਂਟੇ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਆਦਿ ਸਰਕਾਰੀ ਫਾਇਦਾ 'ਤੇ ਵਿਕੇ ਹੋਏ ਅਖੌਤੀ ਖਾਤਕੂਆਂ ਦੀ ਸੰਦੇਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਦਾ

ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਇਹ ਆ ਕਿ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਖਾਤਰਿਆਂ ਦੀ ਸਕਰੀਨਿੰਗ ਕਰੋ ਵਰਨਾ ਸਰਕਾਰੀਏ ਨਾ ਮਿੱਟਣ ਵਾਲਾ ਖੱਪਾ ਕੌਮੀ ਸਿੰਘਰਾਜ 'ਚ ਪਾ ਦੇਣਗੇ।" ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਲੈਕਚਰ ਝਾੜਿਆ।

"ਬਾਬਾ! ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਇਹ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ? ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਲੋਕ ਏਥੇ ਤੱਕ ਵੀ ਗਿਰ ਸਕਦੇ ਆ।" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਫਸੋਸ ਨਾਲ ਸਿਰ ਮਾਰਿਆ।

"ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਖੇਡ ਬੜੀ ਗੰਦੀ ਖੇਡ ਏ, ਲਾਭ ਸਿੰਘ! ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਕਹਾਵਤ ਏ: All is fair in love and war. ਦੁਸ਼ਮਣ ਹਰ ਤਰੀਕਾ ਵਰਤਦੇ। ਹਰ ਚਾਲ ਚੱਲਦੀ। ਮਰਦ ਉਹ ਨਹੀਂ, ਜਿਹੜਾ ਹੌਸਲਾ ਛੱਡ ਬਹਿੰਦਾ ਏ। ਮਰਦ ਉਹ ਐ, ਜਿਹੜਾ ਛੱਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੇ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਤੂੰ ਬਾਣੇ 'ਤੇ ਸੈਂਕ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਪਰ ਸਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਚੱਲਦੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜੰਮੂ ਦੇ ਡੋਗਰੇ ਤੇ ਯੂ.ਪੀ. ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਸਾਲਾਂ-ਬੱਧੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਟਰੇਨਿੰਗ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾੜਿਆ। ਯੂ.ਪੀ. ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਜੰਮੂ ਦੇ ਡੋਗਰੇ ਦਾੜੀਆਂ ਵਧਾ ਕੇ, ਚੋਲੇ ਪਾ ਕੇ ਸਿੰਘ ਬਣ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਕੀ ਗੁੱਲ ਖਿਲਾਏ? ਤੈਨੂੰ ਸਭ ਪਤਾ ਐ। ਸਕਲ ਮੋਮਨਾਂ ਦੀ, ਕਰਤੂਤਾਂ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਦੀਆਂ—ਸਿਆਣੇ ਬੂਠ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦੇ। ਅਜੇ ਵੀ ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਹੌਸਲੇ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈ—ਸਰਕਾਰੀ ਚਾਲਾਂ ਦਾ ਬਖੀਆ ਦੇੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ, ਵਰਨਾ ਜਨਰਲ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤੈਨੂੰ ਗ਼ਲਤ ਕਹਿਣ।" ਬਾਬਾ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਬਾਬਾ! ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਬਲ ਮਿਲਦੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਭਰਿਆ-ਭਰਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ।" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹੁਣ ਤੂੰ ਈ ਕਿਸੇ ਰਾਹ ਪਾ।"

"ਮੇਰਾ ਕਹਿਣਾ ਮੰਨੋਗਾ।"

"ਨਾ ਮੰਨਣ ਆਲਾ ਸੁਆਲ ਈ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।"

"ਸੁਣ! ਟਾਊਟ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਉਹਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਨਾ ਦਿਉ। ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਕਤਲ ਨਾ ਕਰੋ। ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਜਬਰੀ ਪੈਸੇ ਨਾ ਉਗਰਾਹੋ।"

"ਓ ਹੋ—ਬਾਬਾ! ਤੁਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਮੈਂ ਪੰਜਾਹ ਵਾਰੀ ਕਹਿ ਚੁੱਕਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਉਗਰਾਹੁੰਦੇ, ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਖ਼ਾਹ-ਮਖ਼ਾਹ ਈ ਸਾਡੇ ਸਿਰ ਦੇਸ਼ ਮੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਓ।" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰੋਹ ਨਾਲ ਸਿਰ ਮਾਰਿਆ।

"ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ—ਕਾਕਾ! ਪਰ ਜੇ ਤੁਹਾਡਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ, ਤੁਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਅਨਸਰਾਂ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰੋ।"

"ਅਸੀਂ ਅਨੇਕਾਂ ਮਾਰ ਚੁੱਕੇ ਆਂ, ਅਨੇਕਾਂ ਫੜ ਚੁੱਕੇ ਆਂ ਪਰ ਲੋਕ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਪੰਜਾਹ ਬਾਵਾਂ 'ਤੇ ਜਬਰੀ ਪੈਸੇ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕਰਦੇ—ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਤੇ ਪੁਲਸੀਏ ਫੜੇ ਗਏ। ਕੋਈ ਮੰਨਦਾ ਏ। ਬੁਰਮੇ ਨੇ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਜਾਂ ਸੂਹ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਲਈ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਇਨਾਮ ਰੱਖਿਆ। ਅਸੀਂ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਏ: ਜਬਰੀ ਪੈਸੇ ਮੰਗਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਵੋ ਜਾਂ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸੋ, ਪਰ ਲੋਕ ਈ ਘੋਗਲਕੋਨੇ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੱਸ ਕੀ ਬੂਹ 'ਚ ਫਾਲ ਮਾਰ ਦਈਏ?" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

"ਅੱਛ—ਅੱਗੇ ਸੁਣ: ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਮਹਿਜ਼ ਹਿੰਦੂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਨਾ ਮਾਰੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਇੱਕੋ-ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਇੱਕ ਮਾੜਾ ਏ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਗ਼ਲਤ ਏ। ਬਾਕੀ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਵੀ ਮਹਿਜ਼ ਪੁਲੀਸ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਾਰ ਦੇਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਪੁਲੀਸ ਵਾਲਾ ਸਿਰਫ਼ ਉਹੀ ਮਾਰਨ ਯੋਗ ਏ ਜਿਹੜਾ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਦੇ। ਬਾਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਤਜਰਬਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਫੇਲ੍ਹ ਸਾਬਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਚੁਰਾਸੀ ਵਿੱਚ, ਫਿਰ ਸਿਆਸੀ ਵਿੱਚ ਤੇ ਹੁਣ ਸਤਾਸੀ ਵਿੱਚ—ਪੁਲੀਸ, ਫੌਜ ਜਾਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਮਲੇ ਦਾ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਦੂਦ ਵਿੱਚ ਵੜਨਾ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਅਕਸ ਨੂੰ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰਦਾ ਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਬਚੋ।" ਬਾਬਾ ਦੱਸਦਾ ਗਿਆ। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੋਟ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਬਾਬੇ ਦੀ ਹਰ ਗੱਲ ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਘਰ ਕਰਦੀ ਗਈ। ਖਾਤਰਿਆਂ ਦੀ ਰਣਨੀਤੀ ਬਦਲਣ ਦਾ ਕੰਮ, ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਠੀਕ ਜਾਪਿਆ।

ਸੂਰਜ ਛੁਪ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਸ ਪੁਸ਼ਾਦਾ ਛਕਿਆ, ਹਨੇਰਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਧ ਗਿਆ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਸੁੰਨ-ਸਾਂ ਛਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਹਰ ਇੱਕ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਜੀਣਾ ਹਰਾਮ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

"ਬਾਬਾ ਜੀ! ਓਹਾ ਨਾ ਕਰਿਓ—ਹੁਣ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਦਾ ਈ ਮੇਲਾ ਏ। ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਗੋਲੀ ਮੈਨੂੰ ਭਾਲ ਰਹੀ ਏ ਤੇ ਮੇਰੀ ਗੋਲੀ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰ ਰਹੀ ਏ। ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਟ ਕਮਾਂਡੋ ਵਿੱਚ ਵੜ ਗਏ ਨੇ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਅੱਖ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਆ। ਚਲੋ, ਕੋਈ ਨਾ—ਬਾਬਾ! ਤੂੰ ਹੌਸਲਾ ਰੱਖੀਂ। ਛੇਤੀ ਕੀਤਿਆਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਮਾਈ ਦਾ ਲਾਲ ਜਿਉਂਦੇ-ਜਾਗਦੇ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ—ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਜੇ ਜੁੱਤੇ ਪਏ ਨੂੰ ਈ ਪਕੜ ਲਿਆ ਤਾਂ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਝੱਲਾਂਗੇ। ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਮਰਦਾਂ 'ਤੇ ਈ ਤਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਨੇ, ਖੁਸਰਿਆਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ। ਚੰਗਾ ਬਾਬਾ! ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫ਼ਤਹਿ।" ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਾਣ ਲਈ ਬੂਹੇ ਦਾ ਇੱਕ ਤਖ਼ਤਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ।

“ਚੰਗਾ, ਪ੍ਰਤਰਾ! ਆਪਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖੀ। ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਰੱਬ ਈ ਰਾਖਾ
ਐ—ਕਲਰੀਆਂ ਵਾਲਾ ਤੈਨੂੰ ਤੰਦਰੁਸਤ ਰੱਖੇ।” ਬਾਬੇ ਨੇ ਅਸੀਰਵਾਦ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ।

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਜਿਧਰੋਂ ਆਇਆ
ਸੀ, ਉਧਰੋਂ ਦੁਬਾਰਾ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਬਾਬਾ ਕਿੰਨਾ ਈ ਚਿਰ ਬੂਹੇ 'ਚ ਖੜਾ, ਉਸ ਪਾਸੇ ਤੱਕਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਸ
ਪਾਸੇ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਗਿਆ ਸੀ।

ਬਾਬੇ ਭਾਂਗ ਜਿੱਡਾ ਹਉਕਾ ਭਰਿਆ ਤੇ ਬੂਹਾ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਆਣ
ਤਿੱਗਾ।

-18-

ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਦਾ ਭੁੱਬਦਾ ਰਹਿਣਾ, ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਦਸਤੂਰ।
ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਲੀਦਾਨ, ਸਦਾ ਖਿਲਾਰੂ ਨੂਰ।

12 ਜੁਲਾਈ, 1988 ਈ: ਦਿਨ ਮੰਗਲਵਾਰ ਸੀ।

ਬਰਸਾਤ ਦਾ ਮੌਸਮ। ਹੁੰਮਸ ਭਰਿਆ ਵਾਤਾਵਰਨ। ਅਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ-
ਕਿਤੇ ਬੱਦਲਵਾਦੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਅੱਜ ਮੀਂਹ ਪਏਗਾ। ਅਜੇ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੀ ਸੀ
ਕਿ ਇੱਕ ਖ਼ੋਫ਼ਨਾਕ ਖ਼ਬਰ ਟਾਂਡਾ ਉਕਮੂਡ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ
ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਫੈਲ ਗਈ:

‘ਬੀਤੀ ਰਾਤ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਦਾ ਨਾਮ-ਨਿਹਾਵ ਚੀਫ ਜਨਰਲ
ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਸੁੱਖਾ ਸਿਪਾਹੀ ਜੀ.ਟੀ. ਰੋਡ ਬਾਈਪਾਸ 'ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਮੁਕਾਬਲੇ
ਵਿੱਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।’

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਗਾਂਜੀ, ਉਰਫ਼ ਬਾਬਾ ਉਰਫ਼ ਸੁੱਖਾ ਸਿਪਾਹੀ
ਉਰਫ਼ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ! ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਤਬਕਾ ਇੱਕ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਖ਼ੋਫ਼ਨਾਕ ਤੇ
ਖ਼ੂਬਾਰ ਅੱਤਵਾਦੀ ਮੰਨਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸਿੱਖ ਤਬਕਾ ਇੱਕ ਨਿਡਰ ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਯੋਧਾ
ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿਰ ਦਾ ਇਨਾਮ ਇੱਕ
ਲੱਖ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਪੁਲੀਸ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖ਼ਤਰਨਾਕ
ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਸਮਝਦੀ ਸੀ। ਪੁਲੀਸ ਸੂਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ
'ਤੇ ਮਰ੍ਹੇ ਗਏ ਦੋਸ਼ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਨ:

‘ਤਲਵਾਰੇ ਦੀ 22 ਲੱਖ ਦੀ ਬੈਂਕ ਡਕੈਤੀ, ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੀ 5.7 ਕਰੋੜ
ਦੀ ਡਕੈਤੀ, ਰਿਬੈਰੋ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ, ਹਿੰਦ ਸਮਾਚਾਰ ਦੇ ਰਮੇਸ਼ ਚੰਦਰ ਦਾ ਕਤਲ,

ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਏ. ਐਸ. ਅਟਵਾਲ, ਡੀ.ਐਸ.ਪੀ. ਬਚਨ ਸਿੰਘ, ਸਾਬਕਾ
ਵਿਧਾਇਕ ਹਰਬੰਸ ਲਾਲ ਖੰਨਾ, ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਜੱਜ ਆਰ.ਪੀ. ਗੋਂਦ, ਆਈ.ਜੀ.
ਜੇਲ੍ਹ ਟੀ.ਸੀ. ਕਟੋਚ, ਡੀ.ਡੀ. ਖੁੱਲਰ, ਰਵੀ ਕੁਮਾਰ ਸਿਪਾਹੀ, ਕੁਲਦੀਪ ਰਾਜ
ਸਿਪਾਹੀ, ਜੰਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ ਆਦਿ ਦੇ ਕਤਲ।’

ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਘਟਨਾ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਚੁੜਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ।

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਟਾਂਡਾ ਬਾਈਪਾਸ ਜੀ.ਟੀ. ਰੋਡ 'ਤੇ ਹਰਬੰਸ
ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੈਟਰੋਲ ਪੰਪ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਰੋਲਫੇ ਲਾਈਨ ਦੇ ਦੂਸਰੇ
ਪਾਰ ਲਹਿੰਦੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤਕਰੀਬਨ ਡੇਢ ਸੌ ਗਜ਼ ਦੂਰ ਖੇਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪਈ ਸੀ।
ਲਾਸ਼ ਦੇ ਚੁਫੇਰੇ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਘੇਰਾ ਸੀ। ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਚਿੜੀ ਨਹੀਂ
ਸੀ ਫੜਕਦੀ।

ਕਹਿਰਵਾਨ ਹੋਇਆ ਸੂਰਜ ਸਿਰ 'ਤੇ ਆ ਗਿਆ।

ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ
ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ।

‘ਭੂ’ ਕਰਦੀ ਇੱਕ ਜੀਪ ਆ ਕੇ ਰੁਕੀ।

ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਕਈ ਕਰਮਚਾਰੀ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ।

ਇੱਕ ਕੈਦੀ ਵੀ ਬਾਹਰ ਆਇਆ। ਕੈਦੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਢੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।
ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਸ਼ ਕੋਲ ਲਿਆਂਦਾ। ਉਸ ਲਾਸ਼ ਦੇਖ ਕੇ ‘ਹਾ’ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।
ਪੁਲੀਸ ਉਸਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਨਿਆਈਂ, ਉਵੇਂ ਈ ਵਾਪਸ ਲੈ ਗਈ।

ਦਸ ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਲਾਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ
ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਤਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨਾਮੀ ਖੁੰਡੇ ਦੀ ਇੱਕ ਐਰਤ ਲਿਆਂਦੀ
ਗਈ।

“ਇਹ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਸੁੱਖਾ ਸਿਪਾਹੀ ਐ।” ਇੱਕ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ
ਨੇ ਲਾਸ਼ ਦਿਖਾਇਆ ਕਿਹਾ, “ਕੀ ਰਾਤ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ
ਵੀ ਸੀ।”

“ਨਹੀਂ! ਜਿਹੜੇ ਅੱਤਵਾਦੀ ਰਾਤ ਮੇਰੇ ਘਰੇ ਆਏ ਸਨ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ
ਨਹੀਂ ਸੀ।” ਸਤਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਜਵਾਬ ਮੋੜਿਆ।

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦੇਹ 'ਤੇ ਕਛਹਿਰਾ ਤੇ ਬਨੈਣ ਸੀ। ਕਛਹਿਰਾ
ਸਫੈਦ ਤੇ ਬਨੈਣ ਉੱਪਰ ਲਹੂ ਦੇ ਦਾਗ। ਛੋਟੀ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਲੱਕ ਨਾਲ ਲਪੇਟੀ ਹੋਈ
ਸੀ। ਸੱਜੀ ਬਾਹ ਸਿੱਧੀ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਪੁੱਠੀ ਘੜੀ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੀ ਚੀੜੀ
ਵਿੱਚ ਸੋਨੇ ਦੀ ਮੂੰਦੀ ਚਮਕਦੀ ਸੀ। ਉਸੇ ਹੱਥ ਈ ਕਤਾਰ, ਜਿਹੜਾ ਹੱਥ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ
ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿਰ ਦੇ ਕੇਸ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੋਏ, ਸਿਰ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ
ਮੁੜਿਆ ਹੋਇਆ, ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਅੱਧ-ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ, ਖੱਬੀ ਬਾਹ ਸਰੀਰ ਦੇ

ਨਾਲ, ਹੱਥ ਮੁੜਿਆ ਹੋਇਆ, ਵੀਣੀ ਉੱਤੇ, ਜੋ ਫਿੱਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਫਾਤੀ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਬੁਸਟ, ਇੱਕ ਗੋਲੀ ਫਾਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧੀ ਘੰਡੀ ਤੋਂ ਚੱਪਾ ਕੁ ਬੱਲੇ, ਲੱਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਚੋਟਾਲ, ਪੇਟ ਜਾਂ ਲੱਤਾਂ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਲਹੂ ਦਾ ਦਾਗ ਨਹੀਂ। ਘਟਨਾ ਸਥਲ 'ਤੇ ਲਹੂ ਨਾਂ-ਮਾਫਰ ਸੀ। ਹਿੱਕ 'ਤੇ ਪਾ ਕੁ ਲਹੂ ਜੰਮਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਲੱਤਾਂ ਤੇ ਬਾਹਵਾਂ 'ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਦੋ ਦੁੱਧ ਚਿੱਟੇ ਕੱਪੜੇ (ਕੁਝਤਾ ਦੇ ਚਾਦਰਾਂ) ਕੋਲ ਪਏ ਸੀ।

ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਸ਼ਹੀਦ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਸਨ। ਪੋਟੇ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਡੀ.ਆਰ. ਭੱਟੀ ਤੇ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਐਸ.ਐਸ.ਪੀ. ਇਜ਼ਹਾਰ ਆਲਮ ਖਾਨ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਾਸ਼ ਦੇਖਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਲੋਕ ਲਾਈਨ ਬਣਾ ਕੇ ਦੇਖਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਰ ਇੱਕ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਰੋਹ ਸੀ। ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਸੀ। ਚਿਹਰਾ ਉਦਾਸ ਸਨ। ਪਰ ਅੰਦਰ ਗੂੰਜੇ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

"ਕਿਆ ਤੁਮਹੋਂ ਮਾਲੂਮ ਹੈ, ਯੇਹ ਕੌਣ ਹੈ ?.....ਯੇਹ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਕਾ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਹੈ। ਇਸਕੋ ਹਮਨੇ ਮਾਰ ਦੀਆ ਹੈ।" ਐਸ.ਐਸ.ਪੀ. ਆਲਮ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਪੋਸਟ ਮਾਰਟਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੁਲੀਸ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਦਸੂਹਾ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਘਾਟ 'ਚ ਲੈ ਗਈ।

ਦਸੂਹੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ, ਦੀ ਕਾਫੀ ਭੀੜ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਲੋਕ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਿਹਤਕ ਦੇਹ ਦਾ ਅੰਤਮ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਪੁਲੀਸ ਇਨਕਾਰੀ ਸੀ।

ਇਹ ਬਹਿਸ ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਚਲਦੀ ਰਹੀ।

ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਘਾਟ ਦੇ ਚੁਫੇਰੇ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਸਖਤ ਪਹਿਰਾ ਸੀ।

"ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ.....ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ!"

"ਸ਼ਹੀਦ ਲਾਭ ਸਿੰਘ.....ਅਮਰ ਰਹੇ!"

ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਨਾਹਰੇ ਮਾਰਦੀ ਹੋਈ ਧੌਕੇ ਨਾਲ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਘੇਰਾ ਭੇੜ ਕੇ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ 'ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਲਾਠੀਚਾਰਜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਹਰਿਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੂਣੇ ਰੋਹ ਨਾਲ ਗੂੰਜ ਉੱਠੀ—

"ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ.....।"

"ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ !....."

"ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ.....।"

"ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ !....."

ਅਖਰ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਹਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਲੱਕੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਈ ਮਿਹਤਕ ਦੇਹ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਕੱਪੜਾ ਲਾਹ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕ ਪੁਲੀਸ 'ਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਦਸੂਹੇ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਮੌਕੇ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਮੁੜ ਟਾਂਡੇ ਉੜ ਦਾਰਪੁਰ ਲੈ ਗਈ। ਇਹ ਸ਼ਹੀਦ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਪਿੰਡ ਸੀ।

ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ ਪੁਲੀਸ ਹੀ ਪੁਲੀਸ ਸੀ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸੂਰਜ ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਫੂਪ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਸ਼ੁੱਧ ਦੇਸੀ ਘਿਉ ਦੇ ਦੀਵੇ ਬਲੇ। ਜਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬੱਚਾ-ਬੱਚਾ ਰੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਫੂਰਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਖੂਨ ਦੇ ਹੰਝੂ ਕੋਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਦ ਦੁਸ਼ਮਣ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਸ਼ਨ ਮਨਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਰੀਤ ਏ। ਇੱਕ ਸ਼ਾਇਰ ਲਿਖਦਾ ਏ :

ਹੰਸਤਾ ਹੈ ਗੁਲ ਚਮਨ ਮੇਂ ਤੇ ਨਾਲਾਂ ਹੈ ਅੰਦਲੀਬ।

ਦੇ ਦਿਲ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾ ਦੇਖੇ ਕਭੀ, ਇਸ ਜਹਾਂ ਕੈ ਬੀਬ।

ਦਾਰਪੁਰ ਦੀਆਂ ਮਢੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਾਸ਼ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਚਿਖਾ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਬੰਦੇ ਮਢੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਪਰ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਨਫਰੀ ਤਾਇਨਾਤ ਸੀ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚਿੱਟੀਆਂ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਭਿੱਜੀਆਂ ਸਨ।

ਮਰਦ-ਏ-ਮੈਦਾਨ ਨੂੰ ਅੰਤਮ ਸ਼ੇਜ 'ਤੇ ਲਿਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਸਖਤ ਪਹਿਰੇ ਹੇਠ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਲਾਭੂ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਗ ਦੀ ਲਾਟ ਨਿਕਲੀ। ਭਾਂਬੜ ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਉੱਠੇ। ਉਸ ਵਕਤ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੇ ਇੱਕ ਧਾਹ ਮਾਰੀ ਜੋ ਕਰੋੜਾਂ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਚੀਰਦੀ ਹੋਈ ਨਿਕਲ ਗਈ :

ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ, ਧੈ ਗਿਆ ਹਨੇਰ ਸਾਰੇ,

ਮੱਚੀ ਰਾਹਕਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਧਾਹੀਂ ਮਾਰੀਆਂ।

ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਹੰਝੂ ਆਏ, ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁੰਢ ਹੋਈ,

ਯਾਦ ਕਰ ਰੋਣ ਜਿੰਦਾਂ ਸੈਂਕੜੇ ਵਿਚਾਰੀਆਂ।

ਫੋਰਸਾਂ 'ਚ ਮੱਚ ਗਈ ਦੁਹਾਈ, ਜਰਨੈਲ ਹੋਏ,

ਹੌਸਲੇ ਪਸਤ ਹੋਏ ਭੁੱਲੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀਆਂ।

ਲਾਭ ਸਿੰਘ ! ਲਾਭ ਸਿੰਘ ! ਕਰ-ਕਰ ਰੋਏ ਯਾਰੋਂ।

ਬੱਚੇ-ਬੱਚੇ ਗੱਭਰੂ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਕੁਆਰੀਆਂ।

12 ਜੁਲਾਈ ਦਾ ਸੂਰਜ ਪਲੇ-ਪਲੀ ਫੁਪਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅੱਗ ਦੇ ਭਾਂਬੜ ਵੀ ਠਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮਝੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਮਰਦ-ਔਰਤਾਂ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖੜਨ ਦਿੱਤਾ। ਸਭ ਗੇਟ ਦੇ ਬਾਹਰ ਖੜੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਬਲਦੀ ਚਿਖਾ ਵੱਲ ਤੱਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਦਿਲ ਤਾਂ ਹਰ ਇੱਕ ਦਾ ਬੰਬ ਵਾਂਗ ਫੱਟ ਜਾਣ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਰਹੀ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸ਼ੇਰ, ਮਰਦ-ਏ-ਮਿਦਾਨ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਚਿਖਾ ਦੀ ਭੇਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਬਰ-ਬਰ ਕੰਬ ਉੱਠੀ। ਅਕਾਸ਼ ਤੇ ਪਤਾਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚਾਲ ਬਦਲ ਲਈ। ਉਸ ਵਕਤ ਭੁੱਚੜ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਸ਼ੁੱਧ ਦੇਸੀ ਘਿਉ ਦੀਆਂ ਜੋੜਾਂ ਜਗੀਆਂ। ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਮਾਤਮ ਛਾਇਆ ਸੀ। ਸਭ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਦਾਸ ਤੇ ਦਿਲ ਨਿਰਾਸ਼ ਸਨ। ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਮੌਤ 'ਤੇ ਕੌਣ-ਕੌਣ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕੌਣ-ਕੌਣ ਹੱਸਿਆ? ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ!

ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਚਿਖਾ ਠੰਡੀ ਹੋ ਗਈ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅਣਖੀਲਾ ਯੋਧਾ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਗੁਹੜੀ ਲੀਦ ਸੋ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਕਦੇ ਵੀ ਪਾਸਾ ਨਹੀਂ ਪਰਤਣਾ, ਕਦੇ ਵੀ ਕਰਵਟ ਨਹੀਂ ਬਦਲਣੀ।

“ਹਾਏ! ਮੌਤ! ਤੂੰ ਕਿੱਥੇ-ਕਿੱਥੇ ਬਲੀ ਤੇ ਧਰਮਾਤਮਾ ਯੋਧੇ ਆਪਣੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿੱਚ ਲੁਕਾ ਲਏ? ਹਾਏ! ਅਜੇ ਤੇਰਾ ਚਿੱਛ ਨਹੀਂ ਭਰਿਆ.....ਯੋਧੇ ਨਿਗਲ-ਨਿਗਲ ਕੇ.....ਉਫ! ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ! ਆਵਦੀ ਮੌਤ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦੇਂਦਾ।” ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਠੰਡੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਚਿਖਾ ਵੱਲ ਤੱਕਦਾ ਹੋਇਆ, ਮੌਤ ਤੇ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਡਾਂਗ ਜਿੱਥਾ ਹਉਕਾ ਭਰਿਆ। ਚਿਖਾ ਵੱਲ ਅੰਤਮ ਵਾਰ ਝੱਕਿਆ ਤੇ ਭਰੇ ਹੋਏ ਗਲੇ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ:

ਰੁਸਤਮ ਰਹਾ ਨਾ ਜ਼ਮੀਂ ਪਹਿ, ਨਾ ਸਾਮ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਮਰਦੋਂ ਕਾ ਆਸਮਾਂ ਕੋ ਝਲੇ, ਨਾਮ ਰਹਿ ਗਿਆ।

“ਲਾਭ ਸਿੰਘ! ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਪਰ ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਜੀਹਦਾ ਨਾ ਪਿਛੇ ਆ, ਉਹ ਸਦਾ ਈ ਜਿਉਂਦੇ ਨੇ। ਯੋਧਿਆ! ਤੇਰੀ ਯਾਦ ਕੌਮ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਸਾਜ਼ ਦੀਆਂ ਤਰਬਾਂ ਵਾਂਗ ਸਦਾ ਈ ਚਮਕਦੀ ਰਹੇਗੀ।” ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧਾਰ ਨਿਕਲਦੀ ਮਜਾਂ ਝੁਕੀ। ਉਸ ਅਕਾਸ਼ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਲੜਖੜਾਈਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨਾਲ ਦਾਰਪੁਰ ਦੀਆਂ ਮਝੀਆਂ ਦਾ ਗੇਟ ਪਾਰ ਕਰ ਗਿਆ।

✱

ਇੱਕ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤ

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਉਹਫ ਸੁੱਖਾ ਸਿਖਾਰੀ ਚੀਫ ਮਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ 12 ਜੁਲਾਈ, 1988 ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਤੁਸੀਂ ਸਵਾਲ ਕਰੋਗੇ ਕਿ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਏ? ਉੱਤਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਬਲਕਿ ਪੁਲੀਸ ਅਥਵਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਰੋਧੀ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ ਏ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਏ? ਇਸ ਸ਼ੱਕ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸੀ ਮੌਕਾ-ਏ-ਵਾਰਦਾਤ ਵਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ। ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਕਾਫ਼ ਨੂੰ ਜਦ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੋਗੇ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਹੀਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸੁਆਲ ਸ਼ੈਰ ਮੁਰਾ ਦੇਣਗੇ। ਉਹ ਸੁਆਲ, ਜਿਹੜੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਬੂਠਾ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹਨ। ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਸੁਆਲਾਂ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਗੌਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਏ ਕਿ ਦਾਲ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਾਲਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੀ ਦਾਲ ਈ ਕਾਲੀ ਏ। ਉਹਨਾਂ ਸੁਆਲਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਲੀਸ ਅਤੇ ਬੀ.ਐਸ.ਐਫ. (B.S.F.) ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣੋ:

“ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਯੋਹ ਆਦਮੀ ਏਕ ਬੈਲ ਗਾਡੀ ਕੇ ਸਾਥ ਜਾ ਰਹਾ ਥਾ, ਜਬ ਹਮਾਰੇ ਜਵਾਨੋਂ ਕੋ ਸ਼ੱਕ ਪੜੀ।” ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਬੀ.ਐਸ.ਐਫ. ਦੇ ਕਮਾਂਡੇਂਟ ਬਸਾਰੀਆ ਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ 'ਤੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਗਰ ਘਟਨਾ-ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਕੋਈ ਬੈਲਗੱਡੀ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੁਲੀਸ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਬੈਲਗੱਡੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।

ਪ੍ਰਿੰਤੂ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਡੀ.ਆਰ. ਭੱਟੀ ਹੋਰਾਂ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਏ: “ਪੁੱਛੋ ਪਿੱਛੋ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਸ਼ੱਕੀ ਅੱਤਵਾਦੀ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਮੁਖਬਰ ਸਮਝਦੇ ਸੀ। ਬੀੜੀ ਰਾਤ ਪੰਜ ਦਹਿਸ਼ਤਪਸੰਦ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਗਏ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰਨ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਣਾ ਟਾਂਡਾ ਨੂੰ ਖਬਰ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ

'ਤੇ ਐਸ.ਐਚ.ਓ. ਟਾਂਡਾ ਨੇ ਨਾਕੇ ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ। ਸਵਾ ਦੋ ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਬੀ.ਐਸ.ਐਫ਼. ਦੇ ਇੱਕ ਗਸ਼ਤੀ ਦਸਤੇ ਨੇ ਦੋ ਬੰਦੇ ਆਉਂਦੇ ਦੇਖੇ, ਜੋ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਲਕਾਰਨ 'ਤੇ ਭੱਜ ਨਿਕਲੇ। ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਭੱਜ ਨਿਕਲਿਆ ਅਤੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਦਾ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਸੁੱਖਾ ਸਿਪਾਹੀ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਦੇ ਹੌਂਸਲੇ ਵਧੇ ਹਨ ਤੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਹੌਂਸਲੇ ਟੁੱਟੇ ਹਨ।'

ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਿਕ : ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕੱਪੜੇ, ਜੁੱਤੀ ਤੇ ਇੱਕ ਪਿਸਤੌਲ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਖਾਲੀ ਪਿਸਤੌਲ ਦਾ ਭਾਰ 1 ਕਿਲੋ, 280 ਗ੍ਰਾਮ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਕਾਰਤੂਸ ਤੇ ਇੱਕ ਪੁੜੀ ਵਿੱਚ ਸਾਇਨਾਫ਼ ਵਰਗੀ ਵਸਤੂ ਸੀ। ਇੱਕ ਭਾਇਰੀ ਤੇ ਕੁਝ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਕਾਗਜ਼ ਸਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਅੰਦਰ ਆਈਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਤੇ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਸੁਝਾਅ ਸਨ। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੇਬ ਬਿਲਕੁਲ ਖਾਲੀ ਸੀ।

ਜਦ ਅਸੀਂ ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਜਰਾ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵਾਚਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਈ ਕਹਾਣੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਆਉ—ਉਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪੋਸਟ-ਮਾਰਟਮ ਕਰੀਏ ਕਿ ਅਸਲ ਮਾਜਰਾ ਕੀ ਏ ?

1. ਪੁਲੀਸ ਅਬਵਾ ਬੀ.ਐਸ.ਐਫ਼. ਮੁਤਾਬਿਕ ਜਦ ਸੁਰੱਖਿਆ ਫੋਰਸਾਂ ਨੇ ਲਲਕਾਰਿਆ ਤਾਂ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਭੱਜ ਉੱਠਿਆ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਫੋਰਸ ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭੱਜੇ ਜਾਂਦੇ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ। ਅਗਰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਗੋਲੀਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕੰਢ ਵਿੱਚ ਵੱਜ ਕੇ ਅਗਲੇ ਪਾਸੇ ਹਿੱਕ ਬਾਣੀ ਬਾਹਰ ਆਉਣੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਹੋਇਆ ਬਿਲਕੁਲ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ। ਪੰਜ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਬ੍ਰਸਟ ਪੱਖੀ ਵੱਖੀ ਵਿੱਚ ਦਿਲ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਗੋਲੀ ਹਿੱਕ ਵਿੱਚ ਅੱਗੋਂ ਮਾਰੀ ਗਈ ਸੀ।
2. ਅਗਰ ਗੋਲੀਆਂ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੱਜੇ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਮਾਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਲਹੂ ਇਕਦਮ ਵਗ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਲੱਤਾਂ ਵੱਲ ਆਉਣਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਮਰ, ਕਛਹਿਰਾ ਤੇ ਲੱਤਾਂ ਲਹੂ ਨਾਲ ਭਿੱਜੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਸੀ। ਪਰ ਹੋਇਆ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਏ। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੇਟ, ਕਮਰ, ਕਛਹਿਰਾ ਤੇ ਲੱਤਾਂ ਉੱਤੇ ਲਹੂ ਦਾ ਇੱਕ ਵੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਗੋਂ ਖੱਬੀ ਬਾਂਹ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਲਹੂ ਜੰਮਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਚੀਕ-ਚੀਕ ਕੇ ਕਹਿ

ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਗੋਲੀਆਂ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁੱਤੇ ਪਈ ਦੇ ਮਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਜਾਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਉਪ੍ਰੰਤ ਤਸੱਦਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ।

3. ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਸਿਹਤਮੰਦ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਫੁੱਲ੍ਹੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਲਹੂ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਗੋਲੀਆਂ ਵੱਜਣ ਉਪਰੰਤ ਗਿੱਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਲਾਭ ਦੇ ਕੋਲ ਲਹੂ ਦਾ ਛੱਪੜ ਲੱਗ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਮਗਰ ਘਟਨਾ-ਸਥਲ 'ਤੇ ਲਹੂ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਸੀ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਏ ਕਿ ਮੁਕਾਬਲਾ ਝੂਠਾ ਏ ਤੇ ਘਟਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਵਾਪਰੀ ਏ। ਪਰ ਜਿਸ ਜਗ੍ਹਾ ਲਾਭ ਪਈ ਏ, ਇਹ ਪੁਲੀਸ ਵੱਲੋਂ ਰੱਖੀ ਗਈ ਏ ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਉ ਕਿ ਪੁਲੀਸ ਵੱਲੋਂ ਖੋਭੇ ਗਏ ਮੁਕਾਬਲੇ ਰੂਪੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਟੇਜੀ ਸਥਾਨ ਹੈ।
4. ਪੁਲੀਸ ਮੁਤਾਬਿਕ ਐਸ.ਐਲ.ਆਰ. 7.62 ਦੇ ਨੌਂ ਫਾਇਰ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਰ ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਵੱਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਗੋਲੀ ਚਲਦੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ। ਜਦ ਕਿ ਪਹਿਰ ਦੇ ਤਰਕੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸ਼ਾਂਤ ਹੁੰਦਾ ਏ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਸੁੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਵਕਤ ਐਸ.ਐਲ.ਆਰ. ਦੇ ਫਾਇਰ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕਈ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣੀ ਸੀ।
5. ਪੁਲੀਸ ਮੁਤਾਬਿਕ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੇਬ ਖਾਲੀ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਇੱਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪਿਸਤੌਲ ਸੀ। ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਕਮਾਂਡੋ ਫੋਰਸ ਦਾ ਜਨਰਲ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਜੇਬ ਖਾਲੀ ਹੋਣੀ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਤੇ ਇੱਕ ਮਾਊਜ਼ਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਏ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕੁਝ ਕੁਝ ਹੋਰ ਈ ਏ।
6. ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਦੀ ਸਨਾਖਤ ਦਾ ਕੰਮ ਤਕਰੀਬਨ ਦਸ ਵਜੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਇਆ। ਜਦ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਤੇ ਸਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਲਾਸ਼ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੋਣ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਫੈਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਏ। ਇਹ ਅਫਵਾਹ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਆਪ ਫੈਲਾਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਸੁਆਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਏ ਕਿ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਲਾਸ਼ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੈ ? ਜਵਾਬ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਸਨਾਖਤ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਭਰਮੇਬਾਜ਼ੀ ਸੀ।

7. ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਫਸਿਆ ? ਇਸ ਸੁਆਲ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਜੋਂ ਸ਼ੰਕ ਦੀ ਸੂਈ ਠੇਕੇਦਾਰ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਟਿਕਦੀ ਏ। ਪੁਲੀਸ ਡੀ.ਆਈ.ਜੀ. ਭੱਟੀ ਵੀ ਠੇਕੇਦਾਰ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁਖਬਰ ਵਜੋਂ ਬਿਆਨਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਫੜਾਇਆ। ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਸਾਥੀ ਤਿੱਲੇ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਕੇਸ-ਦਾਹੜੀ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਫ਼ਿਰਪਾਨ ਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬੰਦੀ ਬੇਰ ਦੇ ਪਿਸਤੌਲ ਦਾ ਲਾਈਸੈਂਸ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ : ਉਸ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੜਾਉਣ ਲਈ ਪੁਲੀਸ ਨਾਲ ਸੰਦੇਬਾਜ਼ੀ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

8. ਲਾਭ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਏ ਕਿ ਗੋਲੀਆਂ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੋਏ ਕੇਸ, ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਬਨੈਣ ਤੇ ਕਛਹਿਰਾ, ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈਰਾਨੀ ! ਜਿਵੇਂ ਅਚਨਚੇਤ ਗੋਲੀ ਦਾ ਖੜਾਕ ਸੁਣ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ, ਪਰ ਦਿਲ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਮਾਰੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਕਾਰਨ ਉੱਠ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਯੋਧਾ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਅੱਡੀਆਂ ਰਹਿ ਜਾਣੀਆਂ ਆਮ ਗੱਲ ਏ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਸੁਆਲ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਬੂਰਾ ਸਾਬਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਤੇ ਜਾਬਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਲੋਕ-ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਹੱਦੋ-ਵੱਧ ਸਖ਼ਤੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਖ਼ਤੀ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੇ ਬੱਚੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਸੀ-ਨੌੜੇ ਸਾਲ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਤੱਕ ਨੂੰ ਵੀ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਜਿਸ ਪੁਲੀਸ ਜਾਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਫੋਰਸਾਂ ਨੇ ਮਜ਼ਲੂਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨੀ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਮਾਸੂਮਾਂ 'ਤੇ ਏਨੇ ਜ਼ੁਲਮ ਵਾਹੇ ਕਿ ਨੀਂਹ ਤੇ ਹਿਟਲਰ ਵਰਗੇ ਬੁੱਚਤ ਵੀ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹਾਦਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਿਆ।

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਇੱਕ ਕਵਿਤਾ

'ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ' ਲਿਖੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ 'ਖੰਡੇਧਾਰ' ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਨੇ ਅਗਲੇ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਛਾਪੀ। ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਇੰਤਰ ਸੀ :

—ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ—

ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ, ਹੋ ਗਿਆ ਹਨੇਰ ਸਾਰੇ,
ਮੱਚੀ ਹਾਕਾਕਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਧਾਹੀ ਮਾਰੀਆਂ।
ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਹੰਝੂ ਆਏ, ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁੱਚ ਹੋਈ,
ਯਾਦ ਕਰ ਰੋਣ, ਸਿੱਟੇ ਸੈਂਕੜੇ ਵਿਚਾਰੀਆਂ।
ਫੋਰਸਾਂ 'ਚ ਮੱਚ ਗਈ ਦੁਹਾਈ, ਜਰਨੈਲ ਰੋਏ,
ਹੌਸਲੇ ਪਸਤ ਹੋਏ ਭੁੱਲੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀਆਂ।

ਲਾਭ ਸਿੰਘ ! ਲਾਭ ਸਿੰਘ !! ਕਰ-ਕਰ ਰੋਏ ਯਾਰ !
ਬੱਚੇ-ਬੁੱਢੇ, ਗੱਭਰੂ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਕੁਆਰੀਆਂ।

ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਰਿਹਾ ਨਹੀਂ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੁੱਚ ਹੋਈ,
ਸੁਰਮੇ ਬਰੀਚ ਸੋਗ ਕਮਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਛਾ ਗਿਆ।

ਕੌਮ ਉੱਤੇ ਕੀਤੀ ਕੁਚਲਾਓ ਜਿੰਦ ਸੁਰਮੇ ਨੇ,
ਆਪਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਨਾਮ ਚਮਕਾ ਗਿਆ।

ਸ਼ਾਂਤ ਦੇ ਬਰਫਾਂ 'ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗੱਜ-ਵੱਜ,
ਮੰਨਿਆ ਨਾ ਬੀਨ, ਜਿੰਦ ਕੌਮ ਲੋਧੇ ਲਾ ਗਿਆ।

ਜ਼ਾਲਮ, ਦਰਿੱਦਰ, ਪਾਖੀ ਹੁਣ-ਹੁਣ ਮਾਰ ਸੁੱਟੇ,
ਬੁੱਢਤਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ 'ਚ ਸਿਆਪੇ ਸਿੰਘ ਪਾ ਗਿਆ।

ਤੂੰ ਤਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਜਾਮ ਚੰਨਾ ਪੀ ਗਿਆ ਏ,
ਹੋ ਗਿਆ ਏ ਸ਼ਹੀਦ, ਛੇਆਂ ਪਾਪੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ।

ਜਿਹੜੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਕਰਦੇ ਸੀ ਜ਼ੁਲਮ ਚੰਨਾ !
ਹੋਏ ਸੀ ਮਸਤ ਕਾਲ ਬਲੀ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਕੇ।

ਤੂੰ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਰੱਬ ਚੇਤੇ,
ਨਰਕਾਂ ਨੂੰ ਤੋਚੇ ਗੋਲੀ ਚਿੱਕ ਵਿੱਚ ਠਾਰ ਕੇ।

ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਰਿਹਾ ਤੂੰ ਕਮਾਲ ਕਰ ਫੱਡੀ ਸੀ,
ਬੁੱਢਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਤੂੰ ਰਿਹਾ ਲਲਕਾਰ ਕੇ।

ਲਾਭ ਸਿੰਘ ! ਰੋਣ ਆਵੇ, ਜਦ ਤੇਰੀ ਯਾਦ ਆਵੇ,
ਮੌਤ ਦੀ ਬੁੱਕਲ 'ਚ ਤੂੰ ਸੁੱਤਾ ਲੰਮੀ ਤਾਣ ਕੇ।

ਕੌਮ ਦਿਆ ਰਹਿਬਰ ! ਤੂੰ ਸੋ ਗਿਆ ਬੇਖੋਫ ਹੋ ਕੇ,
ਪਾ ਬੈਠਾ ਮੌਤ ਗਲੇ ਬਾਹਵਾਂ ਹੀਰ ਜਾਣ ਕੇ।

ਤਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪੰਧ ਨੂੰ ਮੁਕਾਉਂਦਾ ਬੰਕ ਗਿਆ ਤੂੰ,
ਭਿੰਗ ਪਿਆ ਅੰਤ ਕੋਲ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੇ ਆਣ ਕੇ।

ਭਲਾ ਕੌਣ ਜਾਣੇ ਤੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਲਾਭ ਸਿੰਘਾ !
 ਖਬਰੇ ਤੂੰ ਸੁੱਤਾ ਕੀ ਏਂ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਠਾਣ ਕੇ ।
 ਦੱਸ ਲਾਭ ਸਿੰਘਾ ! ਅੱਜ ਪਿਛਲਿਆਂ ਤੋਂ ਕੌਣ ਪੁੱਛੇ ?
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ 'ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਨੇ ਆਰੀਆਂ ।
 ਸੋਗ ਦੇ ਬੱਦਲ ਕਾਲੇ ਛਾ ਗਏ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ,
 ਬੁੱਚੜਾਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਵੱਜ ਰਹੀਆਂ ਕਿਲਕਾਰੀਆਂ ।
 ਤੇਰੀ ਮੌਤ ਵਾਲਾ ਗਮ ਝੱਲਿਆ ਨਾ ਜਾਏ ਸਾਥੋਂ,
 ਸੁੰਨੇ ਹੋਏ ਲੱਗਦੇ ਨੇ ਮਹਿਲ-ਅਟਾਰੀਆਂ ।
 'ਭੁੱਲਤਾ' ਉਹ ਸਦਾ ਲਈ ਆਮਰ ਹੋ ਜਾਂਵਦੇ ਨੇ,
 ਜਿਹੜੇ ਵਾਰ ਜਾਂਦੇ ਜ਼ਿੰਦਾਂ ਧਰਮ ਤੋਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ।

ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਦਾ
 ਖ਼ਿਆਲ ਜਨਮਿਆ । ਜਿੰਨੀ ਸਮੱਗਰੀ ਮਿਲੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਹਿੱਕ 'ਤੇ
 ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ । ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਹੀਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਮੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ।
 ਉਮੀਦ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਕੇ, ਖਿਮਾ ਕਰੋਗੇ ਤੇ ਅੱਗੇ
 ਵਾਸਤੇ ਵਧੀਆ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿਉਗੇ ।

ਜਨਰਲ ਲਾਭ ਸਿੰਘ

ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ

ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ, ਪੈ ਗਿਆ ਹਨੇਰ ਸਾਰੇ
ਮੱਚੀ ਹਾਹਾਕਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਧਾਹੀ ਮਾਰੀਆਂ
ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਹੰਝੂ ਆਏ, ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁੰਵ ਹੋਈ
ਯਾਦ ਕਰ ਰੋਣ, ਜਿੰਦਾਂ ਸੈਂਕੜੇ ਵਿਚਾਰੀਆਂ
ਫੋਰਸਾਂ 'ਚ ਮੱਚ ਗਈ ਦੁਹਾਈ, ਜਰਨੈਲ ਰੋਏ
ਹੌਸਲੇ ਪਸਤ ਹੋਏ, ਭੁੱਲੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀਆਂ
ਲਾਭ ਸਿੰਘ! ਲਾਭ ਸਿੰਘ!! ਕਰ ਕਰ ਰੋਏ ਯਾਰੇ
ਬੱਚੇ-ਬੁੱਢੇ, ਗੱਭਰੂ ਤੇ ਕੁਤੀਆਂ ਕੁਆਰੀਆਂ

ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਰਿਹਾ ਨਹੀਂ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੁੰਵ ਹੋਈ
ਸੂਰਮੇ ਬਗੈਰ ਸੋਗ ਕਮਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਛਾ ਗਿਆ
ਕੌਮ ਉੱਤੋਂ ਕੀਤੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਜਿੰਦ ਸੂਰਮੇ ਨੇ
ਆਪਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਨਾਂ ਚਮਕਾ ਗਿਆ
ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ 'ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗੱਜ-ਵੱਜ
ਮੰਨਿਆ ਨਾ ਈਨ, ਜਿੰਦ ਕੌਮ ਲੇਖੇ ਲਾ ਗਿਆ
ਜ਼ਾਲਮ, ਦਰਿੰਦੇ, ਪਾਪੀ ਚੁਣ-ਚੁਣ ਮਾਰ ਸੁੱਟੇ
ਬੁੱਚੜਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ 'ਚ ਸਿਆਪੇ ਸਿੰਘ ਪਾ ਗਿਆ

ਤੂੰ ਤਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਜਾਮ ਚੰਨਾ ਪੀ ਗਿਆ ਏਂ
ਹੋ ਗਿਆ ਏਂ ਸ਼ਹੀਦ, ਛੇਆਂ ਪਾਪੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ
ਜਿਹੜੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਕਰਦੇ ਸੀ ਜ਼ੁਲਮ ਚੰਨਾ
ਹੋਏ ਸੀ ਮਸਤ ਕਾਲ ਬਲੀ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਕੇ
ਤੂੰ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਰੱਬ ਚੇਤੇ
ਨਰਕਾਂ ਨੂੰ ਤੇਰੇ ਗੋਲੀ ਹਿੱਕ ਵਿੱਚ ਠਾਰ ਕੇ
ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਰਿਹਾ ਤੂੰ ਕਮਾਲ ਕਰ ਛੱਡੀ ਸੀ
ਬੁੱਚੜਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਤੂੰ ਰਿਹਾ ਲਲਕਾਰ ਕੇ

ਲਾਭ ਸਿੰਘਾਂ! ਰੋਣ ਆਵੇ, ਜਦ ਤੇਰੀ ਯਾਦ ਆਵੇ
ਮੌਤ ਦੀ ਬੁੱਕਲ 'ਚ ਤੂੰ ਸੁੱਤਾ ਲੰਮੀ ਤਾਣ ਕੇ
ਕੌਮ ਦਿਆ ਰਹਿਬਰਾ! ਤੂੰ ਸੌਂ ਗਿਆ ਬੇਖੋਫ਼ ਹੋ ਕੇ
ਪਾ ਬੈਠਾ ਮੌਤ ਗਲੇ ਬਾਹਵਾਂ ਹੀਰ ਜਾਣ ਕੇ
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪੰਥ ਨੂੰ ਮੁਕਾਉਂਦਾ ਥੱਕ ਗਿਆ ਤੂੰ
ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਅੰਤ ਕੌਲ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੇ ਆਣ ਕੇ।

(ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਖੰਡੇਧਾਰ'
ਮਾਸਿਕ ਦੇ ਅਗਲੇ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਸੀ।)

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ:

ਗੁਰਮਤਿ ਪੁਸਤਕ ਭੰਡਾਰ

31 ਨੰਬਰ ਵਾਲੇ

ਦੁਕਾਨ ਨੰ: 154 (ਸਕੂਟਰ ਸਟੈਂਡ ਉਪਰ), ਚੌਕ ਘੰਟਾ ਘਰ ਮਾਰਕੀਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
ਫੋਨ : 0183-5101231 ਮੋਬਾਇਲ : 98726-58302, 98151-61234